

ISSN 2310-2896

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

**ПЕРСПЕКТИВИ.
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

ВИПУСК № 2, 2022

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Засновник: Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ № 2, 2022

ISSN 2310-2896

*Журнал зареєстрований
17 січня 2011 р.
Міністерством юстиції
України № КВ 17349-6119 Р.*

*Журнал виходить
4 рази на рік і включено до
Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б»)
зі спеціальностей
033. Філософія та
054. Соціологія відповідно
до Наказу МОН України від
02.07.2020 № 886 (додаток 4).*

*Рекомендовано
до друку вченою радою
Університету Ушинського,
протокол № 10
від 26.05.2022.*

*Друковані матеріали
виражають позицію
автора, яка не завжди
поділяється редакційною
колегією.*

*Передрук матеріалів
здійснюється за умови
обов'язкового посилання на
«Перспективи.
Соціально-політичний
журнал».*

*Статті у виданні
перевірені на наявність
плагіату за допомогою
програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від
польської компанії Plagiat.pl.*

Редакційна колегія

Борінштейн Є. Р. – головний редактор, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Атаманюк З. М. – заступник головного редактора, доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Балашенко І. В. – кандидат філософських наук, доцент, завідувачка наукового відділу (КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради», Одеса, Україна)

Бліхар В. С. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології (Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна)

Давід Шварц – Professor of political science (Тель-Авівський університет, Ізраїль)

Даніель Х. О.-Шалон – Doctor of Philosophy in Economics (Тель-Авівський університет, Ізраїль)

Добролюбська Ю. А. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методології науки (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Златіца Плашієнкова – PhD, доктор філософії, філософський факультет (Університет Каменського в Братиславі, Словаччина)

Лісеєнко О. В. – доктор соціологічних наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Окорокова В. В. – доктор філософських наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Орленко І. М. – доктор філософії, завідувач Одеського обласного ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти (КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради», Одеса, Україна)

Петінова О. Б. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Романенко М. І. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії (Дніпровська академія неперервної освіти, Дніпро, Україна)

Романенко С. С. – кандидат філософських наук, доцент кафедри спортивних ігор (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Халапсіс О. В. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та політології (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, Україна)

Шип С. В. – доктор мистецтвознавства, професор кафедри музикознавства (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Юшкевич Ю. С. – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії, історії та політології (Одеський національний економічний університет, Одеса, Україна)

**Вимоги до статей, які подаються до наукового журналу
«ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ»**

ПОРЯДОК ПОДАВАННЯ МАТЕРІАЛІВ

Для опублікування статті у науковому журналі «Перспективи. Соціально-політичний журнал» необхідно надіслати на електронну пошту editor@perspektyvy.pdpu.od.ua такі матеріали:

- 1) статтю;
- 2) заповнити на сайті довідку про автора (прізвище, ім'я, по батькові автора, місце роботи (навчання), адреса місця роботи, контактний телефон, адреса електронної пошти, поштова адреса для відправки друкованого примірника);
- 3) рецензію-відгук на статтю від доктора наук у відповідній галузі науки (за винятком кандидатів та докторів наук).

Редакція журналу здійснює внутрішнє рецензування статті – розгляд статті одним із членів редакційної колегії (single-blind review – рецензент знає автора, але автор не знає рецензента). На підставі проведеного рецензування автор може отримати одну з таких відповідей: - статтю прийнято до друку, - доопрацювати статтю, - автору відмовлено в публікації.

Оплата статті здійснюється тільки після офіційного підтвердження та надання реквізитів від редакції журналу (офіційний e-mail: editor@perspektyvy.pdpu.od.ua).

Матеріали, подані з порушенням вимог стандартів, не приймаються до редагування і публікації. Редакція зберігає право на редагування матеріалів, їхнє скорочення й уточнення найменування. Опубліковані матеріали виражають позицію автора, що може не збігатися з думкою редакції. За вірогідність фактів, статистичних даних і інших матеріалів відповідальність несе автор.

ТЕМАТИЧНІ РОЗДІЛИ ЖУРНАЛУ

1. Філософська онтологія	6. Філософія освіти	11. Методологія та методи
2. Гносеологія	7. Філософія синергетики	соціологічних досліджень
3. Філософська антропологія	8. Етика та естетика	12. Соціальна структура, соціальні
4. Соціальна філософія	9. Філософія релігії	інститути та процеси
5. Філософія історії	10. Теорія та історія соціології	13. Спеціальні та галузеві
		соціології

ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Формат А 4; поля – 2 см (нижнє) × 2 см (верхнє), 3 см (ліве) × 1,5 см (праве); абзац – 1,25 см; міжрядковий інтервал – 1,5 см; шрифт – Times New Roman; кегль – 14.

Обсяг статті – від 10 до 20 сторінок.

У тексті слід використовувати символи за зразком: лапки «...», дефіс (-), тире (–), апостроф (').

СТРУКТУРА СТАТТІ

1. Ліворуч вказується **УДК** та **тематичний розділ журналу**.
2. Ім'я, прізвище, по батькові, інформація про автора(ів) (науковий ступінь, вчене звання, посада, назва та адреса організації, в якій працює(ють) автор(и)) **мовою статті**. Максимальна кількість авторів у статті – три особи.
3. Назва статті. Має містити не більше 10 слів, розкривати сутність проблеми та бути цікавою широкому загалу науковців.
4. Резюме (від 250 до 300 слів) та ключові слова українською мовою (5-10 слів). Резюме має містити такі **обов'язкові** елементи: **актуальність проблеми, мета, методи та результати дослідження**.
5. Наукова стаття обов'язково має містити такі структурні елементи:

Вступ.

Мета та завдання.

Методи дослідження.

Результати.

Висновки. Висновки не повинні містити дані, яких немає в основному тексті статті.

Література завершує статтю і публікується під заголовком «**Список використаних джерел**». Бібліографічний опис списку оформлюється у порядку згадування з урахуванням розробленого в 2015 році Національного стандарту України *ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»*. У статті мають бути посилання на іншомовні джерела (не менше 25% від загальної кількості посилань).

References. Оформлюється відповідно до стандарту **APA (APA Style Reference Citations)**. Автор (трансліт), назва статті (трансліт), назва статті (в квадратних дужках переклад на англійську мову), назва джерела (трансліт), вихідні дані з позначеннями на англійській мові. Наприклад:

Bilodid, I. K. (Ed.). (1970). *Slovnuk ukrainської movy: v 11 tt.* [The Ukrainian language dictionary]. Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].

6. Ім'я, прізвище, по батькові, інформація про автора(ів) (науковий ступінь, вчене звання, посада, назва та адреса організації, в якій працює(ють) автор(и)) англійською мовою.

7. Назва статті англійською мовою.

8. Резюме (від 250 до 300 слів) та ключові слова англійською мовою (5-10 слів).

Транслітерація імен та прізвищ здійснюється відповідно до вимог Постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. № 55. Переклад засобами онлайн-сервісів є неприпустимим.

Переклад засобами онлайн-сервісів є неприпустимим.

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.1>**Лаврова Лариса Василівна**кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри виховання та культури здоров'я
КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти»Дніпропетровської обласної ради
вул. Антоновича, 70, м. Дніпро, Україна
orcid.org/0000-0001-8027-3364**Світлич Світлана Анатоліївна**кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри виховання та культури здоров'я
КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти»Дніпропетровської обласної ради
вул. Антоновича, 70, м. Дніпро, Україна
orcid.org/0000-0001-7175-924X

ТІЛЕСНІСТЬ ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР

Актуальність проблеми. Важливість дослідження проблеми тілесності у межах соціокультурного дискурсу визначається як гуманізацією сучасного суспільства, так і тенденціями розвитку філософської антропології. Глобальні зміни формують новий соціокультурний простір буття сучасної людини, у межах якого традиційні проблеми взаємодії духу та тіла набувають нового змісту. При цьому важливим є саме культурний вимір проблеми людської тілесності в силу домінуючого впливу системних соціокультурних змін постіндустріального зразка на даний феномен. Важливим є також розуміння тілесності як культурного феномену у контексті формування віртуального соціокультурного простору.

Мета дослідження. Найбільше значення у контексті динамічних змін має установлення специфіки людської тілесності як результату дії та складової культури суспільства. На цій основі має бути вирішене і завдання визначення культурної атрибутивності тіла на особистісному та тілесності на соціокультурному рівні.

Методи дослідження. Методологія дослідження має аналітично-узагальнюючий характер, включаючи системний, порівняльний, системно-аналітичний, дедуктивний та інші методи. Інтегруючою основою методології є настанови філософської антропології щодо цілісності людини як соціального суб'єкта.

Результати дослідження. Тілесність визначається не стільки її вплетеністю у природно-матеріальний світ, скільки культурно-символічними сенсами. Контекст культури для розкриття людської тілесності виступає умовою розкриття специфіки людського існування. Сьогодні формується інтегрована методологія, у межах якої тілесність виступає динамічною цілісністю внутрішнього та зовнішнього тіла і визнається результатом культурного розвитку, представляючи не стільки природний, скільки переважно культурний феномен. Відтак тілесність слід розуміти в якості зовнішньої форми існування людини у культурному середовищі, при цьому культура виступає способом здійснення буття даної форми. У своєму розвитку людське тіло перейшло від природної до культурної детермінації, оскільки сама людини еволюціонувала від завдань опанування природного середовища до завдань оволодіння культурою. Універсально інтерпретована тілесність виступає як інструмент та механізм відтворення культурної сутності людини.

Ключові слова: філософська антропологія, тіло, дух, тілесність, культура, суспільство.

Вступ. Культура та філософія постмодерну, як і в часи Відродження, повертається до актуалізації проблематики людської тілесності. Цьому сприяє як гуманізація соціального простору інформаційного суспільства, так і успіхи філософської антропології, яка все більше визначає зміст філософських пошуків ХХІ століття. Людська тілесність у сучасному філософському дискурсі розглядається у двох основних вимірах: по-перше, це традиційне дослідження у межах дихотомії тілесного та духовного, по-друге – аналіз тілесності як одного з вимірів протиставлення культури та природи. В обох контекстах важливим є розуміння тілесності як культурного феномену, особливо з врахуванням становлення медійно-віртуального культурного середовища.

Мета і завдання дослідження. Хоча окремі аспекти соціокультурної інтерпретації тілесності людини вже знайшли висвітлення у низці робіт вітчизняних та зарубіжних авторів, наше дослідження концентрується на конкретизації взаємозалежності культурного та тілесного розвитку людини як чинника культурної визначеності останнього. Відповідно метою роботи є визначення специфіки людської тілесності як феномена культури.

Методи дослідження. Дослідження здійснюється у межах загального методологічного підходу взаємозалежності духовного, соціокультурного та тілесного розвитку людини. Виходячи з завдань дослідження, використовуються такі методи як абстрагування та аналізу, порівняльний метод, метод системного аналізу та інші. Найбільше значення має поєднання філософсько-антропологічного та культурологічного підходів у контексті дослідження людської тілесності.

Результати. Одна з традицій філософської антропології щодо розуміння культурної атрибутивності людської тілесності виходить з того, що тілесність пов'язана з чуттєвістю, а остання є фундаментальною основою будь-яких людинознавчих досліджень, у межах яких саме тілесна організація виступає як гранична основа культурного розвитку народу. При цьому тілесна конституція насамперед репрезентується сферою сутнісних здатностей людини, її здатності до уяви, відкритості свідомості, установок на моральні цінності тощо. Внутрішній потенціал саморозвитку такого роду інтерпретується в якості характеристик внутрішньої тілесності людини, і в цій якості виступає найважливішим її виміром як трансцендентального суб'єкта.

Найбільш цікавим у контексті сучасних досліджень є аналіз культурної інтерпретації людської тілесності у межах понять «культура» та «природа». Значною мірою це дихотомія, оскільки культура не виводиться з природи і протистоїть їй як самостійна сутність, яка репрезентує все, що пов'язане з людськими буттям та діяльністю. Проте потрібно мати на увазі, що ця дихотомія не є абсолютною, оскільки між природними та культурними процесами немає прірви. Адже культура формується на основі трансформації природи у процесі людської діяльності. І саме тут людська тілесність є інтегруючою основою природи та культури, будучи їх «точкою перетинання», а в багатьох випадках і їх «простором конфронтації» [1, с. 5].

Таким чином, культурний вимір тілесності визначається насамперед тим, що природа впливає на культуру, і від характеру цього впливу залежать форми господарської діяльності людини, які визначають такі важливі культурні системостворюючі чинники тілесності як знаряддя праці та загалом вся матеріальна культура. Також важливий зворотній бік впливу людської тілесності на природу через культуру у процесі трансформації природного оточення в результаті людської діяльності і відповідно набуття природою культурного виміру. Вказані взаємозалежні процеси, які показують єдність та роздільність природи й культури, своїми витокami мають таку ж подвійність та суперечливу цілісність самої людини, що тілесно відноситься до природи, а духовно та діяльнісно – до культури.

Дослідники проблеми, обґрунтовують культурну обумовленість тілесності тим, що культурне середовище формує різноманітні техніки тіла, які характеризуються як традиційні способи, через які люди в різних суспільствах та культурах користуються своїм тілом [8, р. 213]. Хоча базові потреби у людей різних епох та країн приблизно однакові, але при цьому ставлення до тіла формується у різних культурах на основі різних цінностей. Найбільш важливі специфічні характеристики визначаються розумінням співвідношення у людині духовного

та тілесного, різними ідеалами краси, різним розумінням здоров'я тощо. Тобто тілесність визначається не стільки її вплетеністю у природно-матеріальний світ, скільки культурно-символічними сенсами. Прикладом такої детермінації може бути європейська традиція протиставлення «тілесного верху» та «тілесного низу» в ціннісно-культурній системі. «Тілесний верх» визначається у якості місця проживання душі, і в цьому сенсі він домінує над «тілесним низом», який репрезентує природно-матеріальну (а отже, тваринну) складову людини [4, с. 73].

Сьогодні культурні аспекти людської тілесності набувають нових характеристик у зв'язку зі становленням урбаністичної цивілізації та інформаційного суспільства. Відповідно у центрі філософських наукових розвідок як вказує вітчизняна дослідниця О. Вербицька, виявляється тілесність людини епохи модерну та постмодерну, у якій соціальні якості людського тіла визначаються не соціальним буттям взагалі, а соціокультурним простором постмодерної цивілізації, і відповідно філософська рефлексія цього феномену здійснюється у межах постмодернізму [3, с. 118]. У зв'язку з цим підкреслюється, що тілесність стає все більш культурним феноменом в міру зростання великих міст та поширення інформаційних технологій та соціальних мереж. Висловлюються і думки про конструйованість та штучність тілесності під впливом новітніх медичних технологій, культури догляду за тілом (боді-билдінг, дієти, пластичні операції тощо). Відповідно тіло розглядається не у біологічному сенсі, як організм, а як породження культури разом з усіма іншими культурними надбаннями, створеними людиною.

Безумовно, це не елімінує проблему соматично-біологічної природи людської тілесності. Проте навіть у випадку забезпечення тілесного здоров'я на перше місце виходять сьогодні проблеми культури у вигляді культури здоров'я, здорового способу життя, мотивації до здоров'язбережувальної поведінки тощо [2, с. 110]. Вітчизняні дослідники, зокрема, М. Савчин, аргументовано показують взаємозв'язок різних сторін здоров'я людини з її соціокультурним оточенням та залежність розуміння здорового тіла від системи цінностей та рівня культурного розвитку [6, с. 217].

Сучасна цивілізація створює культурний простір задоволення, упорядкування та навіть ініціювання тілесних потреб людини. При цьому динамізм суспільства формує динамічну культуру тілесних потреб і постійні зміни проявів людської тілесності, починаючи від зовнішнього вигляду та харчування і закінчуючи цінностями здоров'я та тривалістю життя. У сучасної людини виникає все більше інструментів індивідуального впливу на власну тілесність, які їй пропонує соціокультурне середовище. Вона може цілеспрямовано формувати свою зовнішність через фітнес, косметику, харчування, свою поведінку та стиль життя через зміну цінностей, свій спосіб комунікації через використання соціальних мереж чи психологічних тренінгів.

Звернення до культурного контексту тілесності показує, що взаємодія людини та культури здійснюється не лише на духовно-інтелектуальному, а й на тілесному рівні. Адже саме тілесне буття є первинним культурним фактором. Обумовлюючи можливість індивідуального існування, і відповідно й культура у вигляді сукупності способів духовно-практичної діяльності також не може бути реалізована поза межами тілесно-упредметнених форм. Контекст культури для розкриття людської тілесності виступає умовою розкриття специфіки людського існування. Це, наприклад, ілюструється й візуальною динамікою людського тіла, яка має культурну визначеність, будучи одночасно інструментом як репрезентації особистісного начала, так і засобом вираження знаково-символічних репрезентацій, специфічних для кожної культури. Людське тіло відображає форми її культурної діяльності, і функціонування тіла може бути лише у певній культурі, що закріплює за ним функцію носія соціальних сенсів та різноманітної інформації.

Методологічно тілесність як культурний феномен досліджується у межах різноманітних підходів, що часто, як і феномени тілесності та духовності, носять відносно дихотомічний характер. Серед найбільш поширених у сучасних наукових розвідках слід назвати холістичний та дихотомічний підходи [5, с. 8]. У межах холістичного підходу тіло людини розглядається у якості одухотвореного, матеріально-почуттєвого мікрокосмосу, символічної втіленості духу, яка дає останньому можливість повноцінної реалізації у природно-матеріальному світі.

У межах дихотомічного підходу провідною настановою є утвердження дуалізму духу та тіла, що ґрунтується на визнанні залежності усвідомлення тіла в будь-якій культурі на основі існуючої в ній системи цінностей. Незважаючи на розуміння взаємозв'язку тілесності та духовності людини, прихильники даного підходу наполягають на радикальне протиставлення тіла духу.

І в історії філософської думки, і в сучасній філософії активно використовуються обидва підходи, конкретизовані у концептуальних побудовах у межах культурно-історичного контексту. Проте фактично до ХХ століття філософські дослідження тілесності як складової культури були уплетені у загальну антропологічну проблематику та не були виокремлені у якості самостійного об'єкта пізнання. Лише у ХХ столітті тілесне буття людини стає самостійним об'єктом філософського дослідження. Сьогодні можна говорити про солідний внесок у цей процес філософії життя, феноменології, психоаналітичної філософії, філософської антропології, екзистенціалізму, семіотики й герменевтики, філософії постмодернізму. Для всіх цих напрямів філософської думки проблема тілесності в культурі є важливим та самостійним напрямом досліджень.

Узагальнюючи, найбільш популярними підходами, якими користуються сучасні дослідники філософських проблем тілесності у контексті розвитку культури, є феноменологічний та соціокультурний. Напрями філософської думки, що акцентують феноменологічний вимір тілесності, розглядають тіло в якості внутрішнього, суб'єктивного аспекту людини. Прихильники соціокультурної методології, навпаки, вважають тіло об'єктивним, зовнішнім предметом дослідження. Разом з тим можна говорити про поступове зближення вказаних підходів, оскільки еволюція тілесності розглядається як перенесення акцентів з регуляції зовнішнього тіла у напрямі регуляції внутрішнього тіла, а останнє інтерпретується уже як результат культурних процесів. Відтак цілком правомірно вважати, що сьогодні формується інтегрована методологія, у межах якої тілесність виступає динамічною цілісністю внутрішнього та зовнішнього тіла і визнається результатом культурного розвитку, представляючи не стільки природний, скільки переважно культурний феномен.

Виходячи з наявності різних філософських підходів, достатньо складно однозначно інтерпретувати тілесність людини як культурного феномена її буття. І тіло, і тілесність отримують різне розуміння у різних методологічних та концептуальних контекстах, проблема ще більше ускладнюється і наявністю культурного різноманіття у розуміння досліджуваного феномену. Можна, однак, зробити загальнотеоретичний висновок, згідно з яким тіло є центром осмислення буття людини, яке неможливе без тілесного існування. Разом з тим людська тілесність виступає у вигляді реалізації культури в біологічному тілі людини, і у зв'язку з цим саме культурні зміни (а не соматично-біологічні трансформації) є вирішальними для еволюції людської тілесності та її філософського осмислення.

Відтак тілесність слід розуміти в якості зовнішньої форми існування людини у культурному середовищі, при цьому культура виступає способом здійснення буття даної форми. У культурному вимірі тілесність має розглядатися в русі від тіла людини до тіла культури, в якій вона знаходиться, оскільки культура є антропомірною, людина – культуровідповідною, і відтак і тіло людини є взаємно інтегрованим з тілом культури. У своєму розвитку людське тіло перейшло від природної до культурної детермінації, оскільки сама людини еволюціонувала від завдань опанування природного середовища до завдань оволодіння культурою. Відповідно можна констатувати, що й функціонально тіло людини трансформувалося з засобу виживання в природі до засобу облаштування власного життя в культурі [9, р. 314].

Таким чином, людська тілесність є своєрідною функцією, атрибутом культурного буття людини. Це дуже добре виразив О. Шпенглер, який вказував, що тіло культури – це те, «що стало», у той час як сама тілесність культури є матеріально-втілене «становлення» [7, с. 183]. Тілесність у межах такого розуміння має характеризуватися як свого роду колективне тіло культури, і можна говорити про тілесність культури в якості візуально-символічної та матеріально-втіленої форми буття культури, на основі якої відбувається процес становлення тілесності людини. Універсально інтерпретована тілесність виступає як інструмент та механізм

відтворення культурної сутності людини, і у цьому сенсі її можна характеризувати як генетично першу техніку, яку використовувала людина для власного культурного становлення.

Специфіка сучасного розуміння тілесності як культурного феномена, безумовно, пов'язана з особливостями інформаційно-медійного суспільства і його культури – медіакультури, мережної культури, віртуальної культури, екранної культури тощо. На нашу думку, новації у дослідженні феномена людської тілесності у контексті культури інформаційного суспільства мають здійснюватися у двох напрямках. По-перше, це аналіз духовної кризи посмодерної культури, пов'язаної з культивуванням споживацьких та розважальних потреб, і на цій основі – руйнування ціннісних начал тілесно-почуттєвого виміру людського буття. По-друге, це радикальне переосмислення взаємодії тіла та духу у межах віртуальної культури та формування симулятивної та множинної ідентичності сучасної людини.

В обох випадках основним фокусом досліджень має стати інтерпретація людської тілесності у межах утвердження гуманістичної системи цінностей, сформованої на основі синергетично-ноосферної кратини світу. Відповідно має бути нове прочитання концепту гуманізму з утвердженням людини як духовно-трансцендентної істоти в нових умовах і на основі оновлених цінностей, проте з акцентуванням взаємозалежності духу та тіла.

Висновки. Підсумовуючи, відмітимо, що основною характеристикою тілесності людини як культурного феномену є її зв'язок з соціокультурним розвитком, який вирішальним чином впливає на її зміни. Переважна більшість дослідників констатує, що в умовах інформаційного суспільства має місце майже тотальна визначеність тілесності людини культурою суспільства, що складає простір її буття. Основні проблеми дослідження людської тілесності в культурному контексті пов'язані з неоднозначним впливом культури на взаємовідношення тілесної та духовної сторін людського буття. Відповідно центром сучасних досліджень проблеми є визначення механізмів наповнення людської тілесності гуманістичними духовними цінностями в умовах численних ризиків та загроз духовності, що існують в глобалізованому інформаційному суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баженова Е. В. Тело человека как территория столкновения природы и культуры. Человек в мире культуры. 2012. № 3. С. 3–8.
2. Братаніч Б. В., Лаврова Л. В. Культура здоров'я як предмет філософського розгляду. Перспективи, Одеса, 2021. С. 108–114.
3. Вербицька О. В. Постмодернізм як дискурсивна парадигма розуміння тілесності. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2012. Вип. 4 (2). С. 117–122.
4. Косяк В. А. Людина та її тілесність у різних формах культури. Суми : Університетська книга, 2010. 318 с.
5. Луценко А. В. Тілесність у соціокультурному вимірі сучасності : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2019. 20 с.
6. Савчин М. В. Здоров'я людини. Духовний, особистісний і тілесний виміри : монографія Дрогобич : Просвіт, 2019. 229 с.
7. Шпенглер О. Закат Европы: в 2 т. М. : Айрис-пресс, 2004. Т. 1. 528 с.
8. Coupland J., Gwyn R. Discourse, the body, & identity. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003. 276 p.
9. Mocombe Paul C. Mind, body, and consciousness in society: thinking Vygotsky via Chomsky. Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2018. 317 p.

REFERENCES

1. Bazhenova, E. V. (2012). Telo cheloveka kak territoriya stolknoveniya prirody i kulturyi (The human body as a territory of collision of nature and culture). *Chelovek v mire kulturyi – Man in the world of culture*. 3. Pp. 3–8.1. [in Russian]
2. Bratanich, B. V., Lavrova, L. V. (2021). Kultura zdorovia yak predmet filosofskoho rozghliadu (The culture of health as a subject of philosophical consideration). *Perspektyvy – Perspectives*, 2, pp. 108–114. [in Ukraine]

3. Verbytska, O. V. (2012). Postmodernizm yak dyskuryvna paradyhma rozuminnia tilesnosti. (Postmodernism as a discursive paradigm of understanding corporeality). *Filosofia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury – Philosophy and political science in the context of modern culture*. 4 (2). Pp. 117–122. [in Ukraine]
4. Kosiak, V. A. (2010). Liudyna ta yii tilesnist u riznykh formakh kultury (Man and his corporeality in various forms of culture). Sumy : Universytetska knyha, 2010. [in Ukraine]
5. Lutsenko, A. V. (2019). Tilesnist u sotsiokulturnomu vymiri suchasnosti : avtoref. dys. ... kand. filos. Nauk (Corporeality in the socio-cultural dimension of modernity : author's ref. dis. ... cand. philos. Science). Kyiv. [in Ukraine]
6. Savchyn, M. V. (2019). Zdorovia liudyny. Dukhovnyi, osobystisnyi i tilesnyi vymiry : monohrafiia (Human health. Spiritual, personal and bodily dimensions: monograph). Drohobych : Prosvit. [in Ukraine]
7. Shpenhler, O. (2004). Zakat Evropy: v 2 t. (Sunset of Europe: in 2 vols.). M. : Airys-press. T. 1. [in Russian]
8. Coupland, J., Gwyn, R. (2003). Discourse, the body, & identity. Basingstoke: Palgrave Macmillan. [in English]
9. Mocombe, Paul C. (2018). Mind, body, and consciousness in society : thinking Vygotsky via Chomsky. Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing. [in English]

Lavrova Larysa Vasylivna

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
Head of the Department of Education and Culture of Health
Communal Institution of Higher Education “Dnipro Academy of Continuing Education”
of Dnipropetrovsk Regional Council”
70, Antonovycha str., Dnipro, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8027-3364

Svitich Svitlana Anatoliyivna

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Education and Health Culture
Communal Institution of Higher Education “Dnipro Academy of Continuing Education”
of Dnipropetrovsk Regional Council”
70, Antonovycha str., Dnipro, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7175-924X

BODY AS A CULTURAL PHENOMENON: A PHILOSOPHICAL DIMENSION

The urgency of the problem. *The importance of studying the problem of corporeality within the socio-cultural discourse is determined both by the humanization of modern society and the trends in the development of philosophical anthropology. Global changes form a new socio-cultural space of modern man's existence, within which the traditional problems of interaction of mind and body acquire a new meaning. At the same time, the cultural dimension of the problem of human corporeality is important due to the dominant influence of systemic socio-cultural changes of the post-industrial model on this phenomenon. It is also important to understand the corporeality as a cultural phenomenon in the context of the formation of a virtual socio-cultural space.*

The aim of the study. *Of the greatest importance in the context of dynamic change is the establishment of the specifics of human corporeality as a result of action and a component of the culture of society. On this basis, the task of determining the cultural attributiveness of the body at the personal and corporeality at the sociocultural level must be solved.*

Research methods. *The research methodology has an analytical-generalizing character, including systemic, comparative, system-analytical, deductive and other methods. The integrative basis of the methodology is the guidelines of philosophical anthropology on the integrity of man as a social subject.*

Results of the research. Corporeality is determined not so much by its involvement in the natural and material world, as cultural and symbolic meanings. The context of culture for the disclosure of human corporeality is a condition for the disclosure of the specifics of human existence. Today, an integrated methodology is being formed, within which corporeality is a dynamic integrity of the inner and outer body and is recognized as the result of cultural development, representing not so much a natural as a predominantly cultural phenomenon. Thus, corporeality should be understood as an external form of human existence in the cultural environment, with culture as a way of realizing the existence of this form. In its development, the human body moved from natural to cultural determination, Universally interpreted corporeality acts as a tool and mechanism for reproducing the cultural essence of man.

Key words: philosophical anthropology, body, spirit, corporeality, culture, society.

УДК 10.12

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.2>**Цибра Микола Федорович**

доктор філософських наук,
професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К. Д. Ушинського
вул. Старопортофранківська 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-6694-7510

АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ МЕТАНОЇ

В статті розглядаються дефініції філософського поняття «метанойя», як категорії та загальнолюдської цінності. Людина у цьому стані піддається таємному перетворенню свідомості, яка не завжди підконтрольна волі. Метанойя це цілеспрямована дія, правдомовний вчинок, що має намір на збільшення позитивної ситуації у суспільстві. Метанойя – це термін, що позначає зміну сприйняття фактів чи явищ, як правило, супроводжується жалем; покаєнням. Метою статті є розгляд аксіологічного аспекту самої метанойї. Для реалізації мети було досліджено широкий історико-філософський та релігієзнавчий матеріал. При написанні статті використовувалися різні загальнонаукові методи. Зокрема, використання діалектичного підходу, історико-філософського та конкретно-історичного методу дало можливість виявити специфіку метанойї та її аксіологічної складової. Суспільству, людині, необхідне активне, живе, ефективне життя, для якого слід себе готувати і виховувати. Ми повинні супроти все вести себе, як прагматики і оптимісти. Мобілізувати громаду до метанойї і плідної праці на користь суспільству – це виграти краще життя!

Сучасне суспільство, як ніколи докучливо, вимагає замислитись про своє майбутнє, котре взагалі стає нереальним без особистісної школи метанойї. Тягар минулих і нових гріхів виходить за межі збалансованості можливостей його здужати. В повітрі усе щільніше нависає небезпека, неспокій, громадський алярм від розуміння несправедності того, що відбувається в суспільстві, в людських відносинах. Сигнал тривоги гучний, всі ми його чуємо, всі ми повинні приймати участь у виправленні ситуації, в лікуванні нашого хворого суспільства. Стисло відродження духовності можна розподілити на два етапи: по-перше – це осуд несправедної поведінки і каяття через публічні форми: політичні, урядові, офіційні заяви, громадські і судові процеси, тощо; по-друге – суспільні інститути зобов'язані активізувати індивідуальну відповідальність, ілюструвати аксіологічність і вигідність школи метанойї для власних і суспільних чеснот. Баланс цих спрямувань, синхронність виконання завдань – обов'язково спрацюють на суспільний позитив.

Ключові слова: аксіологія, метанойя, цінності, зміни, особистість.

Вступ. Суспільна мораль в третьому тисячолітті підвищила власну планку майже спонтанно. В державі Україна відбувся якісний стрибок народної свідомості. Деякі думки з приводу проблеми метанойї і її сучасного наповнення стали предметом дослідження у статті. Є сенс передусім пояснити семантику слова, що окреслює поняття, обране темою статті.

Метанойя – це термін, що позначає зміну сприйняття фактів чи явищ, як правило, супроводжується жалем; покаєнням. У релігійній традиції сенс покаєння є. В аналітичній психології метану він схожий на термін енантіодромія, запозичений Карлом Юнгом у Геракліта. Метаноя – це грецьке слово, і його точний переклад означає зміну розуму. З грецької μετανοια, «зміна розуму», «переосмислення») термін, що позначає зміну сприйняття фактів чи явищ, як правило, супроводжується жалю; покаєння (особливо в психології та психотерапії). Але розум тут слід розуміти дуже обережно, адже в православній, зокрема, літературі є інша ідея градацій людського розуму. Кажуть, наприклад, про духовний інтелект, про розум чи усвідомленість. Ми можемо говорити про дух та інші його аспекти, але важливо, щоб зміна розуму, зміна духу відповідала не етичній, а екзистенційній зміні, зміні людського життя.

Мета та завдання. Розглянути аксіологічний аспект самості і метанойї. Для реалізації мети було досліджено широкий історико-філософський та релігієзнавчий матеріал.

Методи дослідження. При написанні статті використовувалися різні загальнонаукові методи. Зокрема, використання діалектичного підходу, історико-філософського та конкретно-історичного методу дало можливість виявити специфіку метанойї та її аксіологічної складової; використання діалектичного підходу допомогло показати метанойю як взаємозумовлений процес самоствердження індивіда у соціальному середовищі і пристосування суспільства до потреб особистості через їхнє задоволення шляхом соціальної адаптації; системний та діалектичний підхід дали можливість виявити що метанойя є зміною розуму людини, її прорив до свободи.

Результати. Сучасні політологи, соціологи, філософи розглядають покаяння як праведність, з суб'єктивістських або релятивістських позицій. На підставі протиріч в тлумаченні суті, багатоманітності інтерпретацій продукується висновок, що поняття *метанойї* може бути додано різними, рівноцінно істинними вимогами до особистості. Відвертий релятивізм нерідко сполучається з розумінням каяття, як суб'єктивного темпераменту, що надається людині разом з свідомістю і характером в пошуках джерела моральності, як в кантівській «іманентній трансцендентності». Це певні наукові вербальні конструкції, бо не існує абстрактної людини, незалежної від наявних суспільних відносин і особистого унікального оточення. Не можна розглядати проблему *метанойї* і певним рефреном, у загальному зв'язку з вивченням паралельних питань. Деякі площини покаяння, *метанойї*, як етико-філософського аспекту категорії, залишаються у цілому недослідженими. Заперечення проти суто етичної площини питання метанойї безпідставні, рівно як і певного соціально-філософського навантаження проблеми, уникнути неможливо.

Завжди головним залишається необхідність зберігати суспільний ресурс, зосереджувати здоровий глузд на гідну відповідь викликам часу. Гносеологічний потенціал постійно зберігається, як конструктивний фундамент цивілізації. Народна мудрість якимось дивом повсякчас зберігає тенденцію до самозбереження, у більшості випадків – через покаяння.

Час познайомить з остаточним діагнозом пошукачів істини у боротьбі за свободу України. Відповідь не буде однозначною. Сучасною мовою, за властивостями, порозуміння генетично регенераційно, спонтанно, синергетично налаштоване. Спроможність до переосмислення не щезає в людській свідомості. Позиції пошуку кращої долі реконструюються на нових рівнях громадських потреб, тоді як ідеологічні стереотипи гальмують розвиток будь-якого суспільства, вони повсякчас перешкоджають свіжому погляду на виклики новітніх обставин. Наприклад, в сучасній реакції переважної більшості російських політиків і політологів на українську ментальність і на стан справ в Україні, бракує звичайного здорового резону. Керівництво Росії «аксіоматично імперськи», смертельно бажає об'єднання братніх слов'янських народів, всупереч вподобанням «молодших братів». Підіймається при цьому таке – коли мова заходить про поєднання братніх тюркських народів – азербайджанського, киргизького, узбецького, туркменського, татарського і т. п. – в російських ЗМі неодмінно здійснюється галас про сепаратизм, розкол, територіальні зазіхання, тощо. Діють подвійні оціночні стандарти – як полюбляє коментувати подібні інциденти президент росії. Виявляється, національні гордощі дозволені лише цьому лукавому, «неадекватному» (епітет журналіста С. Доренко, 2005, RTVI) претенденту на вищі світові стандарти.

В свідомості російської політичної еліти закарбувалась пікантна думка, що історія будується політиками за саркастичним висловом німецького філософа-іраціоналіста *Артура Шопенгауера (1788–1860)*: – «Право – це мірило сили кожного». Яким чином діє подібне «мірило сили», нещодавно було продемонстровано «головним підполковником» Росії на президентських виборах саме в нашій країні. Приголомшило телевізійне одкровення американського бізнесмена Джорджа Сороса, який відвідав Україну в травні 2005 року. Він оприлюднив відомості про те, що путін рекомендував Л. Кучмі розстріляти демонстрантів на майдані Незалежності в грудні 2004 року, але той, на щастя, мав власну думку. А ось Президент Узбекистану Карімов власної думки злякався, або не мав, і послухався «старшого брата»... Свідки говорять про червону від

крові узбецьку землю і про тисячі трупів мирних людей – жінок і дітей. Міжнародній спільноті ще доведеться фахово розбиратись з андіжанськими подіями. Тільки-но росія, чомусь, в цьому намагається перешкодити. Чому б це? Чи дочекається узбецький народ *метанойї* від власної влади і її радників – марно сподіватись! Прийдуть нові люди і нові часи.

Пострадянське суспільство на теренах України вкрай маргіналізувалось, інтелігенція взагалі не живе, а зубожіє. Частина еліти налаштована навіть на монархічний суспільний устрій, втім, розуміючи нереальність такого факту. Можливо так провокуються думки суспільства, щоб відволікти його від оцінок несправедливого функціонування влади. Деякі держави навіть почали розшукувати нащадків королівських домів, реанімувати «династії». Та, на мій погляд, це театралізована архаїка і серйозно заглиблюватись у подібні медитації не має сенсу. Суспільству, людині, необхідне активне, живе, ефективне життя, для якого слід себе готувати і виховувати. Ми повинні супроти все вести себе, як прагматики і оптимісти. Мобілізувати громаду до *метанойї* і плідної праці на користь суспільству – це виграти краще життя! Певні аспекти *метанойї* як філософсько-етичної категорії, залишаються нез'ясованими. Отже, сумарно завдання об'єднує наступні складові:

По-перше – необхідно вирішити суто теоретичне питання місцезнаходження категорії в етиці, філософії, й ширше – в соціально-філософській площині впливу;

По-друге – слід з'ясувати запити ареалів впливу *метанойї*, визначитись з загальнолюдським і особистісним значенням категорії, співвідношенням об'єктивного і суб'єктивного, морального і правового, з місцем ідеалу “дороги до храму”, чи банального гасла моменту;

По-третє – варто обстежити (вивчити) питання форм відображення загального змісту *метанойї*, як морального феномену; діапазон і основні риси *метанойї*, як категорій етики і філософії, їх взаємозв'язок з іншими філософськими категоріями;

В-четвертих – належить розглянути можливості подальшого опрацювання і найменування головних напрямків і етапів дії (впливу) *метанойї* на сучасні суспільні інститути і конкретні обставини людського існування;

По-п'яте – самоочевидна додаткова розробка проблеми специфіки суто філософського аспекту категорії *метанойї* відповідно рівней самоствердження особистості;

В-шостих – необхідно розробити методологію аналізу категорії *метанойї*, з'ясувати шляхи її ініціативного виховного впливу на ідеали високої моралі, толерантності і гуманізму.

Жителі Землі в третьому тисячолітті стикаються з жорсткими викликами природи і суспільної ворожнечі. Стає очевидною необхідність лаштувати сили не на звичайні побутові переборення, а на збереження людства і цивілізації. Це вимагає нової ментальності, нового розуміння єдності світу, його взаємозалежності в усіх іпостасях.

Окрім потреби в гуманітаризації суспільства і кожного індивіда, варто додавати до повсякденних справ більше прагматизму і раціоналізму, виваженості у власних нестримних бажаннях, бо рівновага життя втрачена саме через надмірність людських бажань.

Ще є надія на те, що людині пощастить подолати ілюзії і перейти до реальності, котра вимагає розуму, духовності і плідної, толерантної, добротворчої діяльності.

«*Лжесвідок не залишиться безкарним*» – саме цю фразу було взято з *Книги Притч* епіграфом звернення до влади України. Владу Кучми – всі парафії, всі церкви (окрім церков російського патріархату, що вкрай дивно і необачно для релігійних закладів) закликали до *метанойї*. Та чи здатна минула влада на істине каяття? Стояти зі свічками по церквах – це апогей моральності її членів-ссавців матеріальних благ, поцуплених у власного народу.

Далі лицемірства не йде, за виключенням, можливо, накрадених коштів, які інколи «жбурляються з панського плеча» на побудову капличок, як спотворена надія на індульгенцію від Бога. Державні крадії і Бога намагаються залучити до своїх махінацій!

Виявилось на цей раз, що все залежало від тих, хто дає, а не від тих, хто бере. Бійся данайця, що приносить дарунки... А чим може обдарувати народ корумпована влада? Фальшуванням всього і вся! і пожалував навічний український афоризм: «нас багато і нас не подолати»! Лишень його тепер анонсують корупціонери. Однак, мені здається, що верх над усім візьме весела байка про

те, чого не любить українець: худюї свині, пониклого тину, п'яної баби і папірців, що не гроці. Це дотепний жарт, втім, як би не склалась подальша поневіряльна доля нації, останній шерг, як і перлина «нас багато і нас не подолати» – приречені на історично довге життя. Народ почав вимагати і вимагатиме далі від нечестивців іншої поведінки і покаєння за скоєні негативні вчинки. Миряни ладні вибачити навіть те, що на мій погляд, вибачити неможливо. Не можна втрачати віри в те, що від нашої поведінки залежить суспільна користь. В людях відродилась людяність, доброзичливість і незнищенність надій. Злі люди, які проблемою *метанойї* ніколи не опікувались, захищають свою неправедність. Посил цікавий, напрямок думок непорядних людей тут самоочевидний. Занадто прозоро помітно, що вислів цей належить тому, хто боїться помсти і *не здатен* спокутувати власні гріхи перед людьми! Загальна константа, результиуюча вихідна, яка б виявила якісну ступінь сповіді, довершеності аналізу добротворчих досягнень, або відзнаку виконаного обов'язку, повинна постати підґрунтям для всебічного *осмислення* моралі нового, досконалішого рівня. Керувати шергом на плацу почесно, як і варити добру страву. Пошити гарний одяг важче, ніж навіть вдало полемізувати. Кожна чесна людина буде собі аналогічний табель про ранги, який і досі ніхто не спроможеться оприлюднити. Керівникам він не подобається. Але будівля, в якій вони мешкають, без розуміння аксіології цього ціннісного табелю (даруйте, тавтологію), без «асенізуючої» *метанойї*, стоїть на хитких ногах. Саме цю думку було аргументовано подіями Майдану в державі.

Крах порожнечі, яким лякають філософи, що начебто з'являється після перемоги, нам ще довго не загрожуватиме. Надто багато справ слід вирішити в напрямку до демократизації суспільства. Наша шановна громада, лише прокидається від довгого важкого сну. Різні словники тлумачать по різному поняття стійкості, сталеності, без яких все, що ми намагаємося зробити доброго, корисного, та все, на що ми сподіваємося ще зробити у цих напрямках – безглузде. То дай нам наснаги бути впевненими у тому, до чого нас закликає щире серце і природний, толерантний невикривлений тваринною люттю розум.

Висновки. Будь-яке філософське відкриття це насамперед – *розкриття*, оголення того, що замасковано за тенетами полотна думок, зітканого з безлічі «ниток» гіпотез, концепцій, теорій, переконань, суджень. Слід якнайактивніше долучати молодь до позитивного морального статку, без котрого в наш час з проблемою особистості не впоратись. Осягнення лікувального ефекту *метанойї* («терапевтичного» і «хірургічного») здійснюється не лише через акт зняття порочності з самої реальності або суб'єкта. Це відбувається через проникнення в конкретну дійсність саме того роду, коли істинна сутність осягається в глибині позитивного реального. Таке проникнення прийнято називати *духовним*. Основа власного існування є базою для співучасті, співзвуччя з буттям інших живих істот, з пошуками і надбаннями суспільства. Навіть супроти волі інтеграція збільшує загальнолюдський потенціал Добра. Виконано певне дослідження, здійснено спробу уяснити і пояснити зрозумілою мовою кожна з цих ідеологій і філософствувань. Відповідно, зроблено експеримент відвести чільне місце для зручного користування каяттям належними ареалами людей, насамперед таких, як віруючі і атеїсти. Кожна громада має свої переконання, логічні і ідеологічні навантаження.

Сучасне суспільство, як ніколи докучливо, вимагає замислитись про своє майбутнє, котре взагалі стає нереальним без особистісної школи *метанойї*. Тягар минулих і нових гріхів виходить за межі збалансованості можливостей його здужати. В повітрі усе щільніше навісає небезпека, неспокій, громадський алярм від розуміння неправедності того, що відбувається в суспільстві, в людських відносинах. Сигнал тривоги гучний, всі ми його чуємо, всі ми повинні приймати участь у виправленні ситуації, в лікуванні нашого хворого суспільства. Стисло відродження духовності можна розподілити на два етапи: *по-перше* – це осуд неправедної поведінки і каяття через публічні форми: політичні, урядові, офіційні заяви, громадські і судові процеси, тощо; *по-друге* – суспільні інститути зобов'язані активізувати індивідуальну відповідальність, ілюструвати аксіологічність і вигідність школи *метанойї* для власних і суспільних чеснот. Баланс цих спрямувань, синхронність виконання завдань – обов'язково спрацюють на суспільний позитив.

Україні, керуючому нею люду, бракує внутрішньої свободи (як і політичної волі) спокутувати перед власним народом, за всі зроблені з ним несправедності, злочини і гріхи. Гріховне сучасне і минуле, нерозуміння тягаря скоєного, бодай, комуністами у ХХ віці, знижують рівень надії на краще майбутнє наших дітей. Зло без осуду – видає індульгенцію новому злу. Цей цикл необхідно зруйнувати, інакше він остаточно зруйнує нас.

В майбутнє ми зобов'язані вірити тому, що воно в наших руках і залежить від нас з вами. А з минулого і сучасного ми обов'язково мусимо взяти з собою позитиви *метанойї* секулярної особистості і найкращі богословські вербальні знахідки, їх методологічні надбання, принаймні, Сім Духівниць Христа, бо законодавства за моральністю і красою кращого – не існує.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цибра Н. Ф. *Метанойя*. Одеса : Астропринт, 2006. 240 с.
2. Свендсен Л. Фр. Г. *Філософія свободи*. Львів : видавництво Анетти Антоненко ; Київ : Ніка-Центр, 2016. 336 с.
3. Попович М. *Бути людиною*. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 223 с.
4. Борінштейн Є. Р. *Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства*. Одеса : Астропринт, 2006. 400 с.

REFERENCES

1. Tsybra N. F. *Metanoya* [Metanoya]. Odessa : Astroprint, 2006. 240 s.
2. Svendsen L. Fr. H. *Filosofiya svobody* [Philosophy of Freedom]. L'viv : vydavnytstvo Anetty Antonenko ; Kyiv : Nika-Tsentr, 2016. 336 s.
3. Popovych M. *Buty lyudynoyu* [To be a man]. Kyiv : Vydavnychyu dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2013. 223 s.
4. Borinshteyn YE.R. *Osoblyvosti sotsiokul'turnoyi transformatsiyi suchasnoho ukrayins'koho suspil'stva*. [Features of socio-cultural transformation of modern Ukrainian society] Odesa : Astroprint, 2006. 400 s.

Tsybra Mykola Fedorovich

Doctor of Philosophical Sciences

Professor at the Department of Philosophy, Sociology
and Management of Socio-Cultural Activity

South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky

26 Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

orcid.org/0000-0001-6694-7510

AXIOLOGICAL ASPECT OF METANOYA

The article deals with the definitions of the philosophical concept of "metanoya" as categories and human value. A person in this state is subject to a secret transformation of consciousness, which is not always controlled by the will. Methane is a purposeful action, a true -language act that intends to increase the positive situation in society. Metanoya is a term that denotes a change in the perception of facts or phenomena, as a rule, is accompanied by regret; repentance. The purpose of the article is to consider the axiological aspect of self and metanoya. For the realization of the goal, wide historical-philosophical and religious material was investigated. Different scientific methods were used when writing the article. In particular, the use of the dialectical approach, the historical-philosophical and specific historical method made it possible to identify the specifics of methane and its axiological component. To society, a person needs an active, living, effective life for which he should be cooked and educated. We have to behave as pragmatics and optimists. Mobilizing the community to metanoya and fruitful work in favor of society is to win a better life! Modern society, as hard as hard, requires thinking about its future, which in general becomes unrealistic without a methanous personal school. The burden of past and new sins goes beyond the balance of opportunities to give it up. In the air, the danger, anxiety, and public alarm from understanding the unrighteousness of what is happening

in society, in human relations, is increasingly. The alarm signal is loud, we all hear it, we must all take part in the correction of the situation, in the treatment of our sick society. The revival of spirituality can be divided into two stages: first, it is a condemnation of unjust behavior and repentance through public forms: political, government, official statements, public and lawsuits, etc.; Secondly, public institutions are obliged to assign assets to individual responsibility, to illustrate the axiology and the benefits of metanoya school for their own and public virtues. The balance of these directions, the synchronicity of tasks – are sure to work for the public positive.

Key words: *axiology, metanoya, values, changes, personality.*

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 304.4

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.3>**Гайналь Тетяна Олександрівна**

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
вул. Т. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна
orcid.org/0000-0003-2748-5901

Даниляк Ростислав Петрович

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
вул. Т. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна
orcid.org/0000-0002-9948-5030

Кучера Ірина Василівна

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
вул. Т. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна
orcid.org/0000-0003-3680-6893

ЕФЕКТИ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

***Актуальність проблеми.** Впродовж двох останніх десятиліть тривають дослідження інтенсивної інформатизації сучасного суспільства. Центром уваги у них ставали зміни в компонентах комунікаційних процесів (цілі, аудиторія, мовець, зміст повідомлень, зростання кількості каналів поширення інформації), необхідність виявлення впливу засобів масової комунікації на людину, питання необхідності формування навичок критичного мислення та інформаційної гігієни. Проте, складні трансформаційні процеси сучасного суспільства, причинами яких є зміни в інформаційному просторі, діджиталізація сфер соціального життя вимагають нових підходів – мультидисциплінарного, залучення до їх осмислення сучасних соціальних філософів, соціологів, фахівців у сфері інформаційної політики та комунікаційних технологій. Це дасть можливість вийти за межі дослідження лише сфери комунікації, комплексно вивчаючи структурні зміни в суспільстві, в соціальних інститутах, умовах та способі життя сучасної людини за згаданих умов.*

***Мета статті** – виявлення особливостей основних ефектів діджиталізації в сучасному суспільстві та житті особистості.*

***Методи дослідження, які використані в статті:** конкретизації (для вивчення суспільних процесів та змін в житті сучасної людини); системного аналізу соціальних інститутів, що трансформуються під впливом інформатизації та діджиталізації; аналіз особистості як суб'єкта та об'єкта в інформаційному та соціальному просторі.*

***Результати дослідження.** Проаналізовано комунікаційні трансформації в сучасному суспільстві (масовість комунікації полягає не в величині аудиторії, до якої звертаються медіа, а в кількості мовців, реципієнт інформації може стати комунікатором). Розглянуто інформаційно-змістовний ефект: розширення контенту засобів масової комунікації за межі новин та розваг, що створює в реципієнта ілюзію знання про все та експертності. Серед освітніх*

та соціалізаційних ефектів виявлено такі: розширення можливостей у здобутті професійної освіти, підвищенні кваліфікації, пошуку нової роботи. Проте спостерігається також перегляд ефективності традиційної освіти як соціального інституту, авторитету педагога, падіння фаховості. Окреслено особливості світоглядних ефектів діджиталізації, які полягають в появі нових механізмів формування громадянської позиції індивіда, поглибленні демократизації всіх сфер суспільства, формуванні в особистості відчуття та впевненості в можливості впливати на суспільні процеси. Описано дозвілєві ефекти, які теж демонструють здатність індивіда не лише сприймати розважальний контент та відпочивати, а й ставати його творцем та частиною розважальної індустрії завдяки соціальним мережам. Водночас, помічаємо, що ця сфера також може бути сферою творення та поширення дезінформації, фейків, пропаганди на велику аудиторію. Описано економічні та політичні ефекти: зростання ролі ІТ в структурі економіки, збільшення частки малого та середнього бізнесу, який працює зі споживачем через соціальні мережі, розвиток громадянського суспільства та ін.

Ключові слова: діджиталізація, інформаційний простір, масова комунікація, комунікація, соціальні мережі, соціальні медіа, дезінформація.

Вступ. Особливістю сучасної соціальної реальності є існування її в фізичному та віртуально-інформаційному форматах. Діджиталізація різних сфер суспільства та розвиток соціальних мереж розширив поле її функціонування та дав можливість суб'єктам соціальної реальності взаємодіяти та репрезентувати себе як актора (мережових спільнот, соціальних та політичних процесів, індустрії розваг та ін.). Слід зауважити, що обидва формати тісно переплітаються, взаємно впливаючи один на одного. Успіх соціальних мереж в умовах постінформаційного суспільства зумовлений рядом макросоціальних факторів: послаблення аудиторії традиційних засобів масової інформації (зокрема телебачення та преси) та, відповідно, їх впливу на формування громадської думки; традиційні ЗМІ ставлять інші цілі – не просто володіти інформацією, а «володіти» своїм реципієнтом, утримати його увагу на собі. Не менш відчутними є й мікросоціальні фактори: актори інформаційного простору творять феномен горизонтальних мережових віртуальних спільнот, створюючи нові соціальні зв'язки. Спілкування у віртуальних мережах має ряд переваг над традиційними ЗМІ: вони дозволяють бути суб'єктом, а не лише об'єктом впливу, забезпечуючи інтерактивність, оперативність, анонімність, автономність від медіакорпорацій та ін. Тепер суб'єкт сам обирає, що дивитися, слухати, читати, відповідно до своїх переконань, упереджень, інтересів та формує свої критерії оцінки інформації. Всі ці фактори впливають, як на різні галузі функціонування суспільства, так і на приватне життя сучасної людини і породжує цілу низку ефектів, які ми представимо в такому переліку: комунікаційні трансформації, інформаційно-змістовні, освітні та соціалізаційні, світоглядні, дозвілєві, економічні та політичні. Безумовно, що ми не претендуємо на вичерпність аналізу та повноту досягнутих висновків, проте навіть вказаний перелік вимагає мультидисциплінарного вивчення, залучаючи до теоретичного осмислення здобутки сучасних соціальних філософів, соціологів, фахівців у сфері інформаційної політики та комунікаційних технологій.

Аналіз останніх наукових досліджень. Сучасні дослідження масової комунікації та діджиталізації охоплюють багато аспектів. Так, зокрема, має місце вивчення філософського підґрунтя осмислення масово-емоційних процесів у соціальних комунікаціях (Белецька А. В., Плющ В. А., Штефан І. П.); можливостей сучасного постінформаційного суспільства, трансформації механізмів соціалізації (зокрема, освіти), виховання нового покоління (Серр М. [1], Ніколс Томас [2]); особливостей мережевої комунікації (в соціальних мережах) та поведінки її агентів (Дідик Л. А.); інформаційної безпеки, інформаційної гігієни (Мороз О., Проданюк Р. І.); особливостей ведення інформаційної війни та її вплив на масову свідомість (Петренко О. С., Почепцов Г. Г. [3]); маніпулювання масовою свідомістю та впливу на суспільно-політичну систему (Калюжна Ю., Кастельс М., Пригорницька О.); епохи та самого феномену постправди (Висоцький О. Ю., Макінтайр Лі [4]); методів медіа-впливу в умовах гібридної війни (Карпчук Н.); технологій експериментальних процесів та механізмів створення і поширення фейків (Миколаєнко А. Ю., Черниш Р. Ф.); переосмислення критеріїв експертності та фаховості

в сучасному суспільстві (Ніколас Томас [2]). Слід звернути увагу на те, що є підстави говорити не просто про масову комунікацію, інформатизацію, а про особливий процес – діджиталізацію, який відкриває нові можливості для функціонування суспільства та людини. Це і становитиме проблему дослідження нашої статті.

Мета статті. Метою статті є виявлення та систематизація ефектів діджиталізації сучасного суспільства, специфіки та можливостей людини презентувати себе в інформаційному просторі. *Завданнями статті* є: проаналізувати зміни в структурі сучасного суспільства, які зумовлені процесом діджиталізації; виявити особливості функціонування сучасних соціальних інститутів (зокрема, масової комунікації, освіти, політики, економіки, громадянського суспільства); розглянути проблеми особистості як суб'єкта та об'єкта в інформаційному та соціальному просторі.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження зумовлена поставленою метою та завданнями, характеризується застосуванням загальнонаукових (системного аналізу, аналізу, синтезу, конкретизації) та структурно-функціонального методів.

Результати дослідження. Вивчення процесу діджиталізації в сучасному суспільстві відкрив нам нові аспекти розуміння складних трансформаційних процесів, які стосуються вже не лише масової комунікації та інформатизації, а й проживання нового соціального та індивідуального досвіду в окреслених умовах. Йдеться, по-перше, про складні ефекти (позитивні та негативні) в функціонуванні соціальної системи та її складових, в житті людини. По-друге, діджиталізація відкриває нові можливості для прояву суб'єктності особистості як актора в новому фізичному та інформаційному просторі, що становить особливий інтерес для гуманітарних та соціальних наук.

Коли до традиційних засобів масової комунікації (друкованих видань, радіо та телебачення) додався ще один канал – Інтернет і доступ до нього став масовим, а вагомим джерелом інформації стали social media, склалося враження, що це буде проривом в доступі до неї і матиме позитивні наслідки (оскільки буде забезпечена плюральність думок, можливість бути почутим та ін.). Слід звернути увагу на те, що сучасна масова комунікація та інформатизація – це вже не просто про доступ до інформації, інформаційну гігієну, вплив на масову свідомість, творення мережових спільнот. Йдеться про масштабний процес діджиталізації різних сфер суспільного життя та людей, що приводить до трансформації архітектури соціальної системи, механізмів прийняття соціально-значущих рішень, зміни стилю життя. Проте, як і в будь-якого процесу ефекти є і позитивні, й негативні. Спробуємо їх розглянути в зазначеному порядку: комунікаційні трансформації, інформаційно-змістовні, освітні та соціалізаційні, світоглядні, дозвіллєві, економічні та політичні.

Серед перших ефектів – *комунікаційні трансформації*. Передусім, цей процес дав можливість розширити коло комунікаторів та реципієнтів (використовуватимемо саме ці поняття, слідуючи структурі комунікаційного акту, яку свого часу запропонував американський теоретик комунікації та політолог Г. Лассвелл. Нагадаємо, що вона містить 5 основних питань та відповідей на них, які стосуються комунікаційного процесу: хто говорить? – комунікатор, що? – повідомлення, як? – канал повідомлення, кому? – реципієнт, аудиторія, з яким ефектом? – що матимемо в результаті). Це стається завдяки тому, що будь-який комунікатор може ставати реципієнтом і навпаки – той, хто раніше був об'єктом комунікаційного акту може ставати активним його учасником в якості того, хто мовитиме. Тепер комунікатором виступатиме не лише медіа (наприклад, телеканал) в особах, які є його «обличчями», а будь-яка людина, яка забезпечена технологічними можливостями підключитися до Інтернету, а також має бажання щось повідомити. І навіть вже не важливо, кому має бути адресоване це повідомлення. Охожих говорити виявилось так багато, що проблематичним стало виявити, хто тепер реципієнт. Таким чином, відбувся перерозподіл частки комунікаторів та реципієнтів. Тому що, якщо радіо, телебачення чи друковане видання, шукаючи свого адресата, моніторили свою цільову групу, індивідуальний комунікатор N в мережі Інтернет не має уявлення про свою аудиторію. Це, однак, вже не стосується блогерів, інфлюенсерів, які, використовуючи функціонал social media

частково володіють соціально-демографічними даними щодо своїх реципієнтів-підписників (цільвої аудиторії).

Наступна група ефектів – *інформаційно-змістовна* і стосується вона саме того, що повідомляє комунікатор. Беззаперечним є той факт, що сучасні засоби масової комунікації вийшли за межі лише новинного контенту. Інформація, яка циркулює, не стосується виключно актуальних світових чи регіональних подій. Вона містить максимально широку тематику, несе в собі знання з різних сфер суспільного та індивідуального життя: від політики до шоу-бізнесу, від медицини – до народної медицини, від науки – до повного заперечення цінності наукової раціональності. Проте, крім позитивних наслідків (повного та швидкого доступу до інформації), це породжує ефект «ілюзії всезнайства» в реципієнта, який не занурюється в інформацію глибше, ніж заголовок повідомлення в мережі. Миттєвий доступ до неї створює враження багатознання чи можливості негайного отримання знання за першої потреби та без звернення до спеціаліста, що, поміж іншим, підриває авторитет освіти як соціального інституту, науки, доказової медицини та іншого.

З цим пов'язана наступна група ефектів – *освітніх та соціалізаційних*. Доступ до Інтернету великої кількості людей дав їм можливість вчитися, а не лише розважатися. Відкриті бібліотечні ресурси, онлайн-курси в провідних університетах світу, спеціалізовані онлайн-курси, що дають можливість опанувати нові професії, освітні платформи та інше сприяють бажанню людини займатися самоосвітою, підвищувати рівень професійної кваліфікації, пошуку нової роботи. І все це – в максимально комфортних умовах.

Проте, попри всі ці позитиви, є ефекти, що потребують особливої уваги. Сучасні дослідники, аналізуючи соціалізаційно-освітній потенціал social media, розділилися в своїх позиціях. До прикладу, французький філософ Мішель Серр в праці «Дівчинка-мізинчик» емоційно та з захопленням говорить про сучасне покоління, що народжене в епоху інформатизації та вправно користується з найменшого віку цифровою технікою. Остання перестала бути лише засобом розваги, а є інструментом навчання, бо мас-медіа присвоїли собі освітню функцію. Схема навчання, яку умовно М. Серр розділяє на складові «що передавати?», «кому передавати?» та «як передавати?» зазнала змін. Якщо до недавнього часу головним джерелом знань був педагог, то в сучасності він втратив такий свій статус. Знання є повсюдно, доступне всім, а не скеровується адресно та й процес передачі «вчитель-учень» вже не потрібний. Сучасне молоде покоління не має потреби в старій системі освіти і висловлює невдоволення нею, як одним з консервативних соціальних інститутів: «Тому, що знання, яке оголошується з кафедри, і так вже у всіх є. Без виключень. Під рукою. В мережі, в Вікіпедії, доступне де завгодно... Нікому більше не потрібні глашатаї минулих часів, за винятком тих – рідкісних, на вагу золота, – які говорять щось нове» [1, с. 34–35]. Здобувач освіти перестав бути об'єктом впливу, він тепер активно діє: «Тепер всі – водії, всі – в русі. В театрі не залишилось глядачів – він наповнений акторами... В аудиторії немає вчителів – всі самі вчителі один для одного» [1, с. 39]. І всі достатньо компетентні, щоб оцінювати роботу інших фахівців та контролювати їхню діяльність, тому що минула ера «презумпції некомпетентності» соціальних інститутів (політики, освіти, реклами, науки), вони втратили свою монополію на знання, владу, управління, контроль [1, с. 60], тому що «Дівчинка/хлопчик-мізинчик, тобто під обраним мною кодовим ім'ям, студентка чи пацієнт лікарні, робітник чи службовець... зайшовши на який-небудь хороший сайт в інтернеті, цілком може знати стільки ж чи навіть більше про тему, яка обговорюється, про рішення, яке приймається..., ніж вчитель, директор... навіть президент...» [1, с. 61]. М. Серр називає XXI століття часом «презумпції компетентності», століттям свободи від авторитетів та вибору.

До певної міри заперечувати цей факт доволі складно, оскільки ми є сучасниками розширення демократизації, лібералізації багатьох сфер суспільства, через їх доступність для охочих. Проте ми не можемо ігнорувати того факту, що освіта, попри свою консервативність, є цілеспрямованим, контрольованим процесом, який має стратегію і бачення її реалізації. Уявімо собі ситуацію, коли дитину, яка мала б розпочати навчання в першому класі школи,

залишили наодинці з гаджетом, з повним доступом до інтернету та пошуковиків, без координації її навчального процесу. З якою сукупністю знань, компетенціями ми отримали б «випускника» такого формату навчання? Необхідно прийняти, що сучасна освіта потребує постійного реформування, щоб відповідати не лише суспільним очікуванням, а й потребам її здобувача, концентрувати в собі сучасні методики навчання та технологічні досягнення.

З освітою та наукою пов'язана ще одна складна проблема – «смерті фаховості». Доступність до різної інформації створює в сучасній людині відчуття достатньої компетентності. «Смерть фаховості не є лише відкиданням наявного знання. Це, по суті, відкидання науки та безпристрасної раціональності, які є основами сучасної цивілізації» [2, с. 5]. Така ситуація породжує знецінення професійної освіти та практичного досвіду в певній галузі. Чи лише доступ до інформації є причиною такого стану справ? Напевно, що ні. Частково це пов'язано і з нефахівцями-всезнайками, і з фахівцями, їх освітньою підготовкою. По-перше, помилки спеціалістів в сучасних умовах отримують значного розголосу і «диванні експерти» коментують та вказують на них, коли демонструють рівень своєї «експертності». Так, безумовно, помилка фахівця може мати вкрай серйозні наслідки, тому це матиме суспільний резонанс. Але не можна нехтувати тим фактом, що робота спеціаліста не є суцільними помилками, це одиночні випадки. Просто для реципієнтів виступає тригером саме негативна інформація, яка викликає значно сильнішу емоцію, в даному випадку обурення. Багато чого можна дізнатися і навіть «лікуватися» за порадами з пошуковика, однак в певних обставинах ми таки звертаємося до фахівців, бо, наприклад, не всі медичні послуги та маніпуляції можна зробити вдома підручними засобами та ін.

По-друге, мусимо визнати той факт, що рівень компетентності, обізнаності паде не лише в суспільстві загалом, а й серед фахівців. Останніх в певних галузях вже не вистачає через брак охочих вчитися на ряді спеціальностей (інженерні, технічні, фізика, хімія, математика та ін.). Як свідчать дані за результатами вступної кампанії 2021 року [5], на право було подано в 32 рази більше заяв від абітурієнтів, ніж на математику. Навіть підтримка державою підготовки фахівців в певних галузях не дає бажаного результату, такі освітні програми обирають абітурієнти з низькими освітніми показниками (до прикладу, в Інтернеті можна знайти підбірку лайфхаків як стати студентом при в такому разі: вступати у регіональний виш, обирати непрестижні спеціальності чи варіант платного навчання [6]). Ми не можемо очікувати високої мотивації до навчання абітурієнта, та й, взагалі, розуміння і бачення ним того, що він хоче опанувати.

Але проблема освіти та браку фаховості на цьому не завершується. Задекларована студентоцентричність закладів освіти має різні наслідки: бажання привабити абітурієнта та не втратити згодом студента спонукає професорів знижувати рівень вимог, що відображається на рівні компетентності майбутнього фахівця. «Коли студенти стають цінними клієнтами замість учнів, вони отримують високу самоповагу, але безмірно мало знань...» [2, с. 9]. З такою проблемою зіштовхнулася сучасна Україна, проте це вже доволі давня проблема для американської та європейської освітніх та наукових систем.

Вище написане безпосередньо пов'язане з іншою групою ефектів – *світоглядною*. Особливістю формування громадянської позиції, системи цінностей сучасної людини є існування її в реальному, віртуальному та інформаційному форматах. Розвиток соціальних мереж дав можливість суб'єктам соціальної реальності взаємодіяти та репрезентувати себе як актора віртуальної спільноти і, водночас, транслювати своє реальне світобачення. Зрештою, наш світогляд тепер формується, великою мірою, саме завдяки зануренню в інформаційний простір. З одного боку, це відкрило широкі можливості для сучасної людини – вона може бути почута великою аудиторією, може виявити свою громадянську позицію (бо до цього така можливість хіба була на виборах), побачити та почути не лише підтримку, а й альтернативні погляди інших акторів. Переживання причетності до подій, власної спроможності ініціювати обговорення та дискутувати щодо будь-яких тем (від медицини до світової політики) додає відчуття особистісної значущості та емоційних переживань. Зрештою, фізична дистанція між співрозмовниками, анонімність забезпечує відчуття безкарності за сказане та знімає почуття страху за свої дії.

Дехто в такій можливості висловлюватися бачить повноту демократії, однак це не завжди відповідає дійсності. Ця «вдавана» демократія будується на хибних засновках, оскільки демократія як народовладдя – це гра за правилами, які створюються та дотримуються більшістю, а не деструктивна діяльність, хаотичне багатоголосся, що веде до безладу в соціальних відносинах. Мати власну думку та можливість її висловити не означає автоматично, що вона є компетентною, доказовою, фаховою. І вказівка на помилковість чиєїсь позиції не означає обмеження права на свободу слова чи замахом на демократію, тому що «...повага до погляду (opinion) особи не означає такої ж поваги до знання цієї особи...» [2, с. 83]. Візьмемо за приклад протести противників вакцинації проти COVID-19 в Україні протягом осені 2021 року. Акції руху «Права людини» відбувалися під гаслами припинити обмежувати конституційні права громадян та апелювали до ряду статей Конституції України. Проте слід розуміти, що в умовах пандемії, коли держави стоять перед питанням загальної та індивідуальної безпеки, вибір буде робитися на користь першої. Це не скасовує конституційні права людини, це дає можливість мінімізувати ризики не лише на рівні суспільства, а зберегти життя та здоров'я громадян.

Дозвіллієві (пов'язана з рекреацією, розвагами) та *творчі ефекти* – не менш важливі для розгляду. Поміж численних функцій та послуг, які виконує та надає Інтернет, важливою є та, що він, перш за все, – універсальне середовище для спілкування та розваг, для виникнення і функціонування різних субкультур. По суті, Інтернет із комунікаційного засобу, що дає можливість транслювати інформацію від мовця до реципієнта (такого собі роду монологічної діяльності), перетворився на платформу, де можна вступати в діалог та полілог, розширюючи коло «друзів» у віртуальній спільноті, чи спілкуючись анонімно. Він є засобом відпочинку, коли розваги можна щодо власних вподобань, розширювати свої хобі та знаходити людей, які поділяють твої захоплення.

На відміну від аудиторії традиційних засобів масової інформації аудиторія індустрії розваг в Інтернеті безупинно зростає. Це відбувається, безумовно, за рахунок значно ширшого асортименту пропозицій для споживача (відеохостинги, музичні платформи, стрімінгові сервіси, соціальні мережі та ін.) та різних жанрів розваг. В цій сфері теж спостерігається загальна тенденція для діджиталізації: перерозподіл кількості тих, хто створює розважальний контент та тих, хто його споживає. Завдяки соціальним мережам будь-який контент може стати популярним, якщо його автор креативний, харизматичний, володіє знанням та навичками таргетингу, слідує трендам чи навіть стане творцем одного з них. Цифрові технології забезпечують можливості для такого процесу. Індивідуальна творчість стає складовою індустрії розваг. Вже відома нам масова культура набуває своїх нових характеристик – не лише масовість споживання, а й масовість авторства, творчості.

Така велика кількість творців розважального контенту ускладнює можливість структурування його за змістом та формою, а також їх вивчення. Слід звернути увагу на те, що цей сегмент Інтернету несе в собі не лише очевидні переваги, а й небезпеки. Він може цілком успішно використовуватися для дезінформації, поширення фейків та пропаганди серед різної аудиторії. Наприклад, це може стосуватися найвразливішої спільноти – дітей. Відеоролики, історії (stories), «тіктоки», інтернет-меми, флешмоби та ін. стають зброєю в інформаційній війні. Легка та сучасна форма подачі інформації дає можливість такому контенту ставати «вірусним» та охоплює велику аудиторію. Його темами стають актуальні та чутливі для суспільства проблеми: політичні протистояння, війна, питання національних культур, мови, історії та ін. І якщо ми можемо ще опанувати навичками фактчекінгу новинного контенту, то з розважальним ситуація складніша. Його зміст складно верифікувати, бо він має емоційно-маніпулятивний характер без прямої відсилки до конкретної події. Слід звернути увагу на те, що розважальні платформи урядами певних країн потрапляють під заборону в умовах інформаційної війни та впровадження режиму цензури (так, під час широкомасштабного вторгнення Росії в Україну в Росії була зупинена діяльність ряду соціальних мереж через підозру їх в екстремістській діяльності).

Остання група ефектів, на яких ми зупинимось – *економічна* та *політична*. Кілька останніх десятиліть численні дослідження економістів, соціологів, політологів, соціальних

філософів та ін. стосувалися процесу економічної глобалізації. Йшлося про інтеграцію економічної сфери одних країн в інші. В умовах діджиталізації такий процес стосується вже не лише фізично осяжних виробничих сфер. Відбувається перерозподіл в секторі економіки і з'являються нові теми для дослідження: по-перше, ІТ разом з промисловістю та агрокомплексом стає джерелом наповнення державних бюджетів; по-друге, діджиталізація багатьох сфер життя в Україні відкрила нові можливості для розвитку банківської сфери, спрощення здійснення фіскальної політики, реєстрації нової підприємницької діяльності (наприклад, через портал «Дія») та ін.; по-третє, зростає частка малого та середнього бізнесу і, перш за все, завдяки можливості використовувати соціальні мережі для реклами та реалізації свого товару не лише в межах країни, а й за кордон.

Щодо *політичних трансформацій*. Мусимо визнати той факт, що по-перше, діджиталізація сприяє розгортанню громадянського суспільства. Вона спрощує можливість шукати тих, хто поділяє твої погляди, переконання, інтереси, координувати свої заяви та дії, які можна реалізувати не лише в інфопросторі, а й в фізичному світі через акції, протести та ін. Для демократичних суспільств це не становить особливої загрози, проте небезпеку в певного роду громадських об'єднаннях та рухах бачать диктаторські політичні режими. Вони застосовують законодавче регулювання та цензуру, заборону інформаційних ресурсів, соціальних мереж, чи повне відключення Інтернету. Сучасні демократичні суспільства ж навпаки намагаються отримати максимальну користь від діджиталізації: розвиток громадянського суспільства сприяє побудові горизонтальних механізмів координації громадян, на противагу вертикальній зарегульованості державного управління та економіки. Державні інституції тепер набувають функцій саме служби, а не контролю. Наприклад, в Україні урядовий цифровий портал «Дія» дає можливість громадянам доступу до державних реєстрів, реєстрації та ведення бізнесу, сплати податків, отримання допомоги та ін. навіть з дому за умови наявності гаджета та Інтернету. Це розширює межі особистої свободи, сприяє мінімізації бюрократії, соціальній мобільності.

Висновки. Діджиталізація передбачає тривалий процес розгортання соціальних та індивідуальних змін: розвиток громадянського суспільства, індивідуалізація та автономізація діяльності особистостей в інфопросторі, розширення особистої свободи, долання бюрократії, мінімізація контролю та ін. Тому завчасно говорити про його наслідки, бо це б означало завершення цього руху. Зате ми маємо підстави говорити саме про ефекти, як явища які виникають в ході цього процесу і є очевидними та очікуваними, чи несподіваними та побічними. Кожен, який був проаналізований нами (комунікаційні трансформації, інформаційно-змістовні, освітні та соціалізаційні, світоглядні, дозвіллі, економічні та політичні) потребує детальнішого висвітлення в подальших дослідженнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сєрр М. Девочка с пальчик. М. : Ад Маргинем Пресс, 2016. 72 с.
2. Nichols T. The Death of Expertise. The Campaign against Established Knowledge and Why It Matters. New York : Oxford University Press, 2017. XV + 252 p.
3. Почепцов Г. Г. Токсичний інфопростір. Як зберегти ясність мислення і свободу дії. Х. : Віват, 2022. 384 с.
4. McIntyre L. C. Post-truth. Cambridge, MA : MIT Press, 2018. XVI + 216 p.
5. Вступна кампанія 2021 року: попередні підсумки 17 серпня 2021 року: Презентація. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2021/08/17/VSTUP.KAMP.2021-roperedni.pidsumky.17.08.pdf>
6. Вступ 2019: Три види хитроців вступників. Освіторія : веб-сайт. URL: <https://osvitoria.media/experience/najnyzhchi-baly-try-vydy-hytroshhiv-abituriyentiv/> (дата звернення: 14.05.2022).

REFERENCES

1. Serr, M. (2016). Dievochka s palchik [Thumbelina]. M. : Ad Marginem Press. [in Russian]
2. Nichols, T. (2017). The Death of Expertise. The Campaign against Established Knowledge and Why It Matters. New York : Oxford University Press.

3. Pocheptsov, H. H. (2022). Toksychnyi infoprostrir. Yak zberehty yasnist myslennia ta svobodu dii [The toxic infospace. How to save clarity of thought and freedom of action]. Kharkiv : Vivat. [in Ukrainian]
4. McIntyre, L. C. (2018) Post-truth. Cambridge, MA : MIT Press.
5. Vstupna kampaniia 2021 roku: poperedni pidsumky 17 serpnia 2021 roku: Prezentaciia [2021 admission campaign: preliminary results of 17 August, 2021: A presentation]. (2021). mon.gov.ua. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2021/08/17/VSTUP.KAMP.2021-poperedni.pidsumky.17.08.pdf> [in Ukrainian]
6. Vstup 2019: Try vydy khytroshchiv vstupnykiv [2019 admission: Three kinds of entrant's tricks]. (2019). osvitoria.media. Retrieved from: <https://osvitoria.media/experience/najnyzhchi-baly-try-vydy-hytroshhiv-abituriyentiv/> [in Ukrainian]

Hainal Tetiana Oleksandrivna

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Philosophy, Sociology and Religious Studies Department
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57, Shevchenko str., Ivano-Frankivsk, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2748-5901

Danyliak Rostyslav Petrovych

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Philosophy, Sociology and Religious Studies Department
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57, Shevchenko str., Ivano-Frankivsk, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9948-5030

Kuchera Iryna Vasylivna

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Philosophy, Sociology and Religious Studies Department
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57, Shevchenko str., Ivano-Frankivsk, Ukraine
orcid.org/0000-0003-3680-6893

THE EFFECTS OF THE DIGITALIZATION IN MODERN SOCIETY

Problem relevance. *Studies of the intensive informatization of modern society have been ongoing for the past two decades. The focus of attention is on changes in the components of communication processes (goals, audience, speaker, message content, increasing number of information distribution channels), necessity to identify the impact of mass communication on the person, the need to form the ability to think critically and information hygiene. But the complex processes of transformation of modern society, caused by changes in information space and digitalization of spheres of social life need new approaches. These are multidisciplinary, the participation of contemporary social philosophers, sociologists, and specialists in information policy and communication technology. This will open the opportunity to go beyond the study of the sphere of communication, to explore the transformation in the structure of society, in social institutes, circumstances and the mode of living of modern people.*

The aim of the article is to identify the peculiarities of the main effects of the digitalization in modern society and personal life.

Research methods: specification (to study social processes and changes in the lives of modern people); **system analysis** of social institutes that are changed under the impact of informatization and digitalization; **analysis** of the personality as a subject and object of information and social space.

Results of the study. *Communication transformations in modern society are analyzed (“mass” in mass communication depends not on the size of its audience, but on the number of speakers, the recipient of information can become a communicator). The content effects are examined*

(the expansion of media content beyond news and entertainment that evokes the illusion of omniscience and expertise on the part of the recipient). The increasing opportunities for professional education, advanced training and new job searching are identified as educational and socializing effects. But there are also revisions of the effectiveness of traditional education as a social institute and the teacher's authority, the decline of professionalism. The peculiarities of the worldview effects of digitalization are highlighted. These are the emergence of new mechanisms for the formation of personal civic position, the growing democratization of all spheres of society, the personal confidence to be able to influence social processes. The described leisure effects demonstrate the personal ability not only to perceive entertainment content and relax, but also to become its creator and part of entertainment industry by means of social media. At the same time, such a sphere can also be a sphere of creation and distribution of disinformation, fakes, and propaganda to a wide audience. The economic and political effects are described. These are the increasing role of IT in the economy, the growth of small and medium businesses interacting with the consumer through social media, the development of civil society, and others.

Key words: *digitalization, information space, mass communication, communication, social networks, social media, misinformation.*

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.4>

Гюльхан Юлія Борисівна

аспірантка кафедри філософії, соціології

та менеджменту соціокультурної діяльності

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет

імені К. Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна

orcid.org/0000-0003-1565-0690

ПРОЯВИ СВОБОДИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Актуальність теми. Філософське осмислення проблеми проявів свободи у ментальності українського народу передбачає глибоке дослідження української національної культури, національного світогляду, духовності українського народу, де поєднуються унікальність поєднання раціонального й ірраціонального, культурних цінностей, архетипів, установок, історичних духовних традицій, їх унікальність переживань і загальнолюдський досвід. Необхідність цього визначається також зростанням інтересу до феномену національної ментальності як такої і національної ментальності українського народу зокрема, притаманних їх рис та ролі в кризових, екстремальних суспільних умовах. Отже, у фокусі уваги сучасних дослідників перебувають різні аспекти аналізу теорії національної ментальності українського народу та українська національна ментальність як соціокультурний феномен. **Метою статті** є аналіз сутнісних характеристик та особливостей прояву свободи в національній ментальності українського народу в сучасному світі. **Методи дослідження** – використано загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу), а також аксіологічний метод. **Результати дослідження.** Виявлення суттєвих характеристик національної ментальності та свободи як наукових понять дозволило представити визначення «національна ментальність» та «свобода» як філософських категорій. Розгляд української національної ментальності дозволив характеризувати національну ментальність не тільки як історично і соціокультурно обумовлений спосіб мислення народу, глибинне джерело і рівень колективної свідомості, що включає і несвідоме, скільки формоутворення національної самосвідомості, яка відповідає буттєвому досвіду та культурі українського суспільства. Зазначено, що в українській національній ментальності свобода набула архетипічного статусу, тому що принцип свободи проходить крізь всю українську культуру та історію. Отже архетип свободи в українській ментальності мав онтологічні підстави в козацьких структурах, в досвіді місцевого самоврядування, в військовій практиці, та має досі онтологічні підстави в практиках політичного, економічного та соціокультурного життя сучасного українського суспільства.

Відзначено, що для української національної ментальності притаманне ірраціональне розуміння свободи, пов'язане з українською духовною традицією. Свобода наділяється або негативним змістом як свобода «від чогось» (від гноблення, приниження, зниження, інше), або розуміється містично як свобода «в ім'я чогось», тобто в ім'я якоїсь високої мети, тобто більше поширений «негативний», ніж «позитивний» зміст свободи як свободи «для чогось».

Зроблено висновок, що усвідомлення високої цінності свободи в українській національній ментальності, архетип свободи як і інші етнічні архетипи та цінності, філософія серця, софійність світу є передумовою затвердження історичних звершень українського народу в їх загальнолюдській значущості, свободі та гідності.

Ключові слова: ментальність, національна ментальність, український народ, національна культура, свобода, цінності.

Актуальність проблеми. Філософське осмислення проявів свободи у національній ментальності українського народу передбачає глибоке дослідження української національної культури, національного світогляду, духовності українського народу, яка пов'язана з особливостями поєднання раціонального й ірраціонального, національних культурних цінностей,

архетипів, установок, історичних духовних традицій. Необхідність цього дослідження визначається також зростанням інтересу до феномену національної ментальності як такої і національної ментальності українського народу зокрема, притаманних їм рис та ролі в кризових, екстремальних суспільних умовах. Отже, у фокусі уваги сучасних дослідників перебувають різні аспекти аналізу теорії національної ментальності українського народу та сучасна українська ментальність як соціокультурний феномен.

В сучасному науковому та науково-публіцистичному контексті свобода розглядається однією з універсальних характеристик буття українського народу, проявом вільного вибору світогляду, соціального устрою, здатності долати залежність від зовнішніх сил соціального і природного характеру, самостійно робити вибір дій та відповідати за їх наслідки. Тому дослідження української національної ментальності, особливостей її прояву в сучасному світі, її історичних витоків та буттєвих основ, може бути евристичним інструментом для розробки програм консолідації українського суспільства, формування модерної української нації.

Аналіз останніх наукових досліджень. Серед вітчизняних вчених дослідження української національної ментальності, її вимірів та проявів представлено в роботах М. Поповича, С. Кримського, О. Донченко, О. Лісеєнко, Н. Вяткіної та ін. В роботі «Проблеми теорії ментальності» (2006) відомі українські дослідники М. Попович, С. Кримський, Н. Вяткіна та ін. розглядають методологічні та гносеологічні проблеми теорії ментальності й деякі аспекти історії та теорії української національної ментальності [1]. У статті О. Лісеєнко, Ю. Михайльової «Правова ментальність у структурі правової культури особистості» (2021) зазначається, що одним із найбільш значущих, але недостатньо досліджених елементів в структурі правової культури, є поняття правової ментальності, яка має ціннісну природу та відображає у правовій формі стан найважливіших соціальних цінностей, зокрема цінності свободи особистості [2]. Дослідження цінності свободи, її проявів та фактору соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства представлено у монографії З. М. Атаманюк «Свобода як фактор соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства» (2020). На думку З. М. Атаманюк, утвердження цінності особистої духовної свободи «сприяє перетворюючому, креативному способу активності, що змінює не тільки суб'єкта, але навколишній світ суспільства і природи в напрямку значимої мети» [3]. І актуальною в даний час, як вважає З. М. Атаманюк, стає не ідея досягнення свободи, а переживання її і вміння користуватися нею.

Мета статті – аналіз сутнісних характеристик та особливостей прояву свободи в національній ментальності українського народу в сучасному світі. Найголовнішими завданнями виступають: визначення української національної ментальності та свободи як філософських понять; аналіз архетипічного статусу свободи у структурі української національної ментальності; виявлення проявів свободи в національній ментальності українського народу в сучасному світі.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження зумовлена поставленою метою, завданнями роботи та характеризується застосуванням загальнонаукових методів формальної логіки (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу), а також використанням аксіологічного методу.

Результати. Поняття «національна ментальність» та «свобода» в сучасному філософському дискурсі багатозначні, складні, полісемантичні, тому кожний, хто їх використовує – від пересічного громадянина до вченого – вкладає в них власний смисл. Дійсно в сучасних філософських текстах зустрічаються різноманітні і численні дефініції термінів «національна ментальність» та «свобода», проте кожний з нас відчуває, що дані поняття визначають цілком конкретні явища.

Дослідження феномену національної ментальності сформувало позицію, що поняття «національна ментальність» та «свобода» тісно пов'язані з особистістю і культурою суспільства, в якому вона живе та діє. Становлення та розвиток особистості, її певних ментальних характеристик, відбувається як на ґрунті індивідуального життєвого досвіду, так і ціннісно-нормативних, духовних передумов соціального та культурного життя суспільства. Але поза свободи людина не може реалізувати свій людський потенціал, свої ментальні, світоглядно-ціннісні пріоритети в суспільстві.

Визначаючи свободу як філософське поняття, зазначимо, що сучасне філософське уявлення про свободу передбачає безперешкодний прояв і реалізацію внутрішнього потенціалу сутності людини в суспільному житті. Як зазначає З. М. Атаманюк, свобода – «це здатність робити вільний вибір та діяти за власною волею, і це насамперед залежить від внутрішнього духовного світу людини» [3]. Свобода відчувається індивідом, перш за все, як особисте почуття, тому у кожній особистості цінність свободи має різний сенс. Від внутрішньої свободи особистості, яка визначається власною свідомістю та рівнем розвитку культури, залежать її діяльність, поведінка, самовизначення та наявність можливості вибору. Відсутність у особистості можливості вибору рівнозначне відсутності свободи. Особистість, яка має внутрішню свободу, високу значимість цінності свободи у своїй ментальності як носій національної ментальності, зберігає свою особисту цілісність і бореться проти духовного та соціального поневолення.

Як свідчить досвід розвитку сучасних суспільств, свобода особистості є невід'ємною від свободи та демократичного розвитку суспільства, тому духовна зрілість індивіда до прояву свободи має не лише особистісний зміст, а й суспільний. Свобода людини по відношенню до суспільних явищ, зовнішніх обставин може мати певні обмеження, але особистість завжди має можливість зайняти по відношенню до дій владних структур, сучасних суспільних процесів свою власну позицію. Ця позиція залежить від цінностей, смислів, честі та гідності людини, тому що свобода – це духовна цінність, яка визначає гідну, вольову, активну особистість в особистому та суспільному житті.

Визначення поняття «національна ментальність» досі залишається дискусійним, що може пояснюватись складністю, багатозначністю самого цього соціокультурного феномена. Так, М. Попович використовує таке значення терміна «ментальність», яке визначає те, що «відбувається в розумі, в психіці індивіда, а не в матеріально виражених поведінкових діях (хоча за цими поведінкових дій можна було б судити про їх внутрішньому – психічному, моральному або інтелектуальному змісті)» [4]. О. Лісеєнко пропонує визначення ментальності як «комплексу індивідуальних чи колективних уявлень, ціннісних орієнтацій, установок, стереотипів культурно діючих суб'єктів, що проявляються в певних типах поведінки» [5]. О. В. Лісеєнко підкреслює, що ментальність – не психічний стан індивіда, а соціокультурний феномен, оскільки всі основні елементи ментальності представлені як коди культури і форми дії та поведінки, які детерміновані сукупністю ціннісних уявлень і орієнтацій особистості.

Визначення поняття національної ментальності та її основних структурних компонент для розуміння сутнісних характеристик, залишається досі дискусійним. Різноманітність проявів національної ментальності відкриває його складну структуру в когнітивному, ціннісному, експресивно-емоційному, в поведінковому та інших аспектах. Але можна визначити кілька рівнів структури національної ментальності: 1) несвідомий, що складається з декількох рівнів: архетипний, етнічний, расовий, загальнолюдський; 2) раціональний – розумовий, логічний (поняття); 3) психо-емоційний, пов'язаний з вирішенням стандартних, поточних завдань. Поняття національної ментальності відображає ціннісно-духовний феномен, який складається в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (природно-географічних, суспільних, геополітичних, соціально-економічних, етнічних, релігійних, культурних, тощо). Але суспільні, соціокультурні перетворення безумовно впливають на закладені в структурі національної ментальності базові уявлення, ціннісні пріоритети, однак архетипи, традиції, національні цінності, та інш. практично залишаються незмінними. Можна стверджувати, що проявами національної ментальності можуть виступати уявлення про свободу і справедливість, істину, правду; знання та уявлення про своє природне та соціальне оточення; система способів оцінювання явищ і процесів, що відбуваються, та інш.

В українській національній ментальності свобода набула архетипічного статусу, тому що принцип свободи проходить крізь всю українську культуру та історію. За свідченнями істориків, починаючи з Прокопія Кесарійського та Йордану, що описали антів і волинян IV–VII ст.,

український народ за можливості вибору завжди був орієнтований на демократичні, толерантні стосунки, які деякі вчені і суспільні діячі назвуть демократичною інтуїцією української нації. Елементи демократії були притаманні системі державного управління Київської Русі, принципи свободи та демократії були визначальними у суспільно-політичному житті Запорізької Січі. Козацько-селянська основа українського народу, на думку деяких сучасних дослідників, сформувала таку характерну рису національної ментальності українського народу, як прагнення свободи, волю, неприйняття деспотії. В XVII столітті французький інженер Г. Боплан, працюючи в Україні, зазначив, що «українці над усе цінують волю, без якої жити не можуть» [6]. Навіть у Гімні сучасної України проголошується:

«... Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду».

Свобода в українській національній ментальності виступає в якості високої моральної цінності, честі та гідності людини. Тому ця висока цінність, яка потрібна українському народу, мотивує їх в національно-визвольній боротьбі в різні етапи української історії. Архетип свободи в українській ментальності мав онтологічні підстави в козацьких структурах, в досвіді місцевого самоврядування, в військовій практиці, та має досі онтологічні підстави в практиках політичного та економічного життя сучасного українського суспільства, в боротьбі України проти масштабного російського вторгнення в Україну 2022 року.

Якщо звернутися до результатів Міжнародного дослідження World Values Survey (WVS), що містять відповіді респондентів різних країн світу відносно цінностей та ставлення до політики, економіки та суспільства, то треба зазначити, що у 2020 році українці вважали свободу більшою цінністю навіть за безпеку та рівність: 70 % погодилися, що свобода важливіша цінність, а 31 % відповіли, що свобода важливіша за безпеку [7]. Ще Г. Сковорода вважав свободу як «зацнійше добро» і завжди протиставив її «неволі». Але це найцінніше добро, яке впродовж віків здобувається кров'ю, набуває в Україні насамперед соціальних, а не національних характеристик.

Треба зазначити, що для української національної ментальності притаманне ірраціональне розуміння свободи, пов'язане з українською духовною традицією. Свобода наділяється або негативним змістом як свобода «від чогось» (від гноблення, приниження, зниження, інше), або розуміється містично як свобода «в ім'я чогось», тобто в ім'я якоїсь високої мети, тобто більше поширений «негативний», ніж «позитивний» зміст свободи як свободи «для чогось». При цьому, корінною відмінністю від західної раціональної традиції є те, що свобода всіх розглядається як гарант свободи окремого громадянина, а не навпаки, як це прийнято в сучасній Європі.

Висновки. Поняття «національна ментальність» та «свобода» в сучасному філософському дискурсі є досить популярним, що свідчить, з одного боку, про потребу наукової рефлексії цих складних феноменів, а з іншого боку, про необхідність врахування особливостей української національної ментальності в умовах сучасних геополітичних, суспільних та соціокультурних змін. Це зумовлює необхідність подальших пошуків найбільш ефективних методів філософського аналізу національної ментальності, що дозволить концептуалізувати цей багатовимірний соціокультурний феномен.

Розгляд української національної ментальності дозволяє характеризувати національну ментальність не стільки як історично і соціокультурно обумовлений спосіб мислення народу, глибинне джерело і рівень колективної свідомості, що включає і несвідоме, скільки як формування національної самосвідомості, яка відповідає буттєвому досвіду та культурі українського суспільства. Зазначено, що в українській національній ментальності свобода набула архетипічного статусу, тому що принцип свободи проходить крізь всю українську культуру та історію.

Усвідомлення високої цінності свободи в українській національній ментальності, архетип свободи як і інші етнічні архетипи та цінності, філософія серця, софійність світу є передумовою затвердження історичних звершень українського народу в їх загальнолюдській значущості, свободі та гідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Проблеми теорії ментальності : монографія. Київ : Наукова думка, 2006. 403 с.
2. Міхальова Ю. О., Лісеєнко О. В. Правова ментальність у структурі правової культури особистості. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2021. № 2. С. 70–75.
3. Атаманюк З. М. Свобода як фактор соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства : монографія / З. М. Атаманюк. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 87.
4. Попович М. В. Теорія ментальності. Проблеми теорії ментальності : монографія. Київ : Наукова думка, 2006. С. 3–30.
5. Лісеєнко О. В. Аксиологічні засади дослідження національної ментальності. – *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2019. № 4. С. 76–82.
6. Наливойко Д. Оцінка Заходу – рецепція України в Західній Європі XI–XVIII. К., 1998. 235 с.
7. World Values Survey. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>

REFERENCES

1. Problemy Teoriyi mental'nosti : monohrafiya [Problems of mentality theory: monograph]. Kyiv : Naukova dumka, 2006. 403 s.
2. Mikhal'ova Y. O., Liseyenko O. V. Pravova mental'nist' u strukturi pravovoyi kul'tury osobystosti [Legal mentality in the structure of legal personality culture]. *Perspektyvy. Sotsial'no-politychnyy zhurnal*. 2021. № 2. S. 70–75.
3. Atamanyuk Z. M. Svoboda yak faktor sotsiokul'turnykh transformatsiy suchasnoho ukrayins'koho suspil'stva : monohrafiya [Svoboda as a factor of socio-cultural transformations of modern Ukrainian society: monograph] / Z. M. Atamanyuk. Odesa : Vydavnychyy dim «Hel'vetyka», 2020. S. 87.
4. Popovych M. V. Teoriya mental'nosti. Problemy Teoriyi mental'nosti : monohrafiya [Theory of mentality. Problems of mentality theory : monograph]. Kyiv : Naukova dumka, 2006. S. 3–30.
5. Liseyenko O. V. Aksiolohichni zasady doslidzhennya natsional'noyi mental'nosti [Axiological foundations of the study of national mentality]. – *Perspektyvy. Sotsial'no-politychnyy zhurnal*. 2019. № 4. S. 76–82.
6. Nalyvoyko D. Otsinka Zakhodu – retseptsiya Ukrayiny v Zakhidniy Yevropi XI–XVIII [Valuation of the event – reception of Ukraine in Western Europe XI–XVIII]. K., 1998. S. 235.
7. World Values Survey. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>

Guelhan Julia Borysivna

graduate student at *the* Department of Philosophy,
Sociology and Management of Socio-cultural Activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

MANIFESTATIONS OF FREEDOM IN THE NATIONAL MENTALITY OF THE UKRAINIAN PEOPLE

Actuality of theme. Philosophical understanding of the problem of manifestations of freedom in the mentality of the Ukrainian people involves a deep study of the Ukrainian national culture, national worldview, spirituality of the Ukrainian people, where the uniqueness of the combination of rational and irrational, cultural values, archetypes, attitudes, historical spiritual traditions, their uniqueness of experiences and common human experience are combined. The need for this is also determined by the growing interest in the phenomenon of national mentality as such and the national mentality of the Ukrainian people in particular; their inherent features and role in crisis, extreme social conditions. Therefore, various aspects of the analysis of the theory of the national mentality of the Ukrainian people and the Ukrainian national mentality as a socio-cultural phenomenon are in the focus of attention of modern researchers. **The purpose of the article** is to analyze the essential characteristics and peculiarities of the manifestation of freedom in the national mentality of the Ukrainian people in the modern world. **Research methods** – general scientific methods of formal logic (deduction,

*induction, analogy, analysis, synthesis) and axiological method were used. **Research results.** The identification of the essential characteristics of national mentality and freedom as scientific concepts made it possible to present the definition of «national mentality» and «freedom» as philosophical categories. The examination of the Ukrainian national mentality made it possible to characterize the national mentality not only as a historically and socio-culturally determined way of thinking of the people, a deep source and level of collective consciousness, which includes the unconscious as well as the formation of national self-consciousness, which corresponds to the material experience and culture of Ukrainian society. It is noted that in the Ukrainian national mentality, freedom has acquired an archetypal status, because the principle of freedom runs through the entire Ukrainian culture and history. Therefore, the archetype of freedom in the Ukrainian mentality had ontological foundations in Cossack structures, in the experience of local self-government, in military practice, and still has ontological foundations in the practices of political, economic and socio-cultural life of modern Ukrainian society.*

It is noted that the Ukrainian national mentality is characterized by an irrational understanding of freedom associated with the Ukrainian spiritual tradition. Freedom is given either a negative meaning as freedom «from something» (from oppression, humiliation, reduction, etc.), or it is mystically understood as freedom «in the name of something», i.e. in the name of some high goal, i.e. the more common «negative», than the «positive» meaning of freedom as freedom «for something».

It was concluded that the awareness of the high value of freedom in the Ukrainian national mentality, the archetype of freedom as well as other ethnic archetypes and values, the philosophy of the heart, the wisdom of the world is a prerequisite for the approval of the historical achievements of the Ukrainian people in their universal significance, freedom and dignity.

Key words: *mentality, national mentality, Ukrainian people, national culture, freedom, values.*

УДК 141.319.8 033

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.5>**Мурадян Наталія Сергіївна**

аспірантка кафедри філософії та суспільних наук
Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
вул. Чкалова, 17, м. Харків, Україна
orcid.org/0000-0001-9706-8850

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ ВОЛЕВІЯВЛЕННЯМ ЛЮДИНИ ТА СВІДОМІСТЮ В ЦІЛІСНІЙ СТРУКТУРІ ЛЮДИНИ

Актуальність даної статті полягає в тому, що вона стисло зосереджена на складних поняттях волі, волевиявлення, а також на вирішенні питання взаємозв'язку з поняттям свідомості на науковій основі. Вільна воля також є складною і має бути ретельно дослідженою через вплив на неї багатьох зовнішніх факторів. Одне з найважливіших питань виникає з того факту, що, як у такому детермінованому світі, може існувати вільна воля? Спочатку цілісна структура людини моделюється в термінах навколишнє середовище, тіло та свідомість на основі мозку. Метою статті є філософсько-правове осмислення взаємозв'язку між волевиявленням та свідомістю, а також його вплив на особистісну природу сучасної людини. Методологія дослідження базується на узагальненні теоретичних досліджень соціально-правової філософії, використовуються загальнонаукові методи аналізу та синтезу, метод класифікації понять та метод сходження від абстрактного до конкретного. На основі моделювання витоків людської волі та відносин із свідомістю обговорюються та досліджуються волевиявлення. Вільна воля коротко досліджується з точки зору існування, рівня свободи та впливу факторів. Нарешті, результати дослідження покажуть дивовижну концепцію долі, яка вирішується під освітленням моделювання людської структури та аргументів на волевиявлення та долю. Зроблено висновок, що свідомість, заснована на мозку, створює волю людини, значною мірою керує рівнем свободи волі і помірно впливає на долю. Доля чи воля людини визначається і керується тільки певною мірою лише особистими свідомими діями, які, очевидно, є функцією волі і, отже, вільним волевиявленням.

Ключові слова: волевиявлення, модель структури людини, свідомість, доля.

Вступ. Механізми прийняття людських рішень або волевиявлення є одними з найбільш загадкових і складних концепцій людської природи і вирішувалися дані концепції багатьма засобами, а саме філософськи, науково та богоявленням (релігійно). У найзагальнішій формі волю можна описати як здатність людини приймати рішення або вибрати з ряду варіантів. Концепція воля є досить складною в тому сенсі, що походження та ступінь свободи мають бути досліджені та вирішені дуже завбачливо. З іншого боку, свободу волі можна описати як здатність людини приймати рішення або вибрати повністю з багато можливих варіантів, і вони також були вирішені рядом ресурсів, а саме, філософськи [2–4] теологічно [5; 6] та науково [7–10]. Вільна воля також є складною і має бути ретельно дослідженою через вплив на неї багатьох зовнішніх факторів, а саме: знання, культура, політика, емоції, спілкування, соціальний тиск, впевненість у собі, відповідальність, переконання, порада, заборона, етика, заохочення та реклама тощо. Воля і вільна воля є умовними стародавніми проблемами як природничих, так і суспільних наук і тому повинні вирішуватися за допомогою міждисциплінарних підходів. Тому нинішні зусилля справді пропонують розглянути концепції волі, вільної волі, долі та їх взаємодія з поняттям свідомості.

Метою статті є філософсько-правове осмислення взаємозв'язку між волевиявленням та свідомістю, а також його вплив на особистісну природу сучасної людини.

Завдання. Проаналізувати стан розробки проблеми функціонування свідомості, показати зв'язок свідомості з волевиявленням людини та розкрити питання як у детермінованому світі, може існувати вільна воля?

Методи дослідження. Базуються на узагальненні теоретичних досліджень соціально-правової філософії, використовуються загальнонаукові методи аналізу та синтезу, метод класифікації понять та метод сходження від абстрактного до конкретного. Для формування головних положень статті було використано принцип об'єктивізму і плюралізму, а також метод компаративного аналізу в міждисциплінарному огляді, який синтезує філософсько-антропологічний підхід до розуміння предмету дослідження, а саме філософсько-правове осмислення взаємозв'язку між волевиявленням та свідомістю, а також його вплив на особистісну природу сучасної людини.

Результати. Традиційно кажучи, існують два різних підходи щодо волі та свободи волі, а саме детермінізм і сумісність [11; 12]. Детерміністи виходять з того, що макроскопічний світ і пов'язані з ним явища є детермінованим результатом будь-якої події заснованій на історії події та є причинно передбачуваним. Отже, одне з найважливіших питань виникає з того факту, що, як у такому детермінованому світі, може існувати вільна воля? Детермінізм історично встановлений у ряді аспектів, таких як жорсткий детермінізм, причинний детермінізм, логічний детермінізм, біологічний детермінізм і психологічний детермінізм. Усі вони в основному підкреслюють несумісність детермінізму зі свободою волі, виключенням є фактор волі людини з детермінованих природних законів [11; 13]. Причинність природно пов'язана з детермінізмом і стверджує, що всі події відбуваються через причину та відповідні умови, а результати є повністю передбачуваними та детермінованими [14; 15]. Сумісні, на відміну від цієї точки зору, виражають, що детермінована структура фізичного/природного світу насправді є сумісні зі свободою волі [12; 16]. Отже, детермінована структура макроскопічного світу повинна включатися людська воля або свобода волі і не можуть бути виключені з причинно-наслідкової та детермінованої структури природи [14; 15]. Однак, здається, на даний момент є деякі неправильні міркування в тому сенсі, що вільна воля насправді є функцією людської свідомості, отже, існує в наноструктурі мозку і тому не є частиною макроскопічного світу. Цей погляд веде до іншого підходу, який можна назвати нанофізикалізмом, який розділяє детермінований макросвіт і ймовірнісний наносвіт і стверджує, що воля або вільна воля існує в наносвіті мозку, тобто свідомості не сумісна з детермінізмом. Повне розв'язання людської структури, безсумнівно, багато в чому пов'язане з поняттями волі, свободи волі, волі свідомості та власне долі. Перша новаторська спроба вирішити проблему людської структури історично виконана відомим філософом Декартом, формулюючи, що тіло і розум або душа – це два різні аспекти людської структури [17]. Людські дії в основному керуються думками, почуттями і переконаннями та реалізуються у формі взаємодій з навколишнім середовищем. Механізм контролю та прийняття рішень, дій, засновані на думках, почуттях і переконаннях, які, безсумнівно, пов'язані з поняттям волі або волевиявлення. Для того, щоб вирішити людські механізми прийняття рішень і волевиявлення, потрібно окреслити повну структуру людини. Повне розв'язання людської структури було пекучою темою низки дисциплін, а саме психологія, психіатрія, нейронауки, когнітивні науки, біологія, фізика, хімія, соціологія, філософія тощо. В незважаючи на певні помітні зусилля, чиста наукова розв'язка людської структури донедавна була виділена недостатньо і залишилася за сферою наукової діяльності. Отже, моделювання людської структури можна вважати одним з найбільш важливої магістралі для повного вирішення питання волі/вольності та вільної волі.

Доля традиційно були темою теології та філософії, тому залишалися поза межами наукової міркування, однак останні розробки, особливо в природничих науках, зокрема в квантовій механіці, відкривають нові шляхи для вирішення проблеми у розширений спосіб. Доля спантеличує богословів, філософів і вчених у багатьох відношеннях до повного вирішення, здається, ще далеко. Поняття волі, свободи волі, свідомості та людської структури, безперечно і невпинно взаємодіють один з одним і визначають маршрут складної концепції долі [7; 19].

Останнім часом були проведені великі наукові зусилля, спрямовані на витоки, існування, функціонування та вирішення питання воля і вільна воля. Щоб згадати деякі нейронаукові підходи, Лібет доклав певних зусиль, щоб відповісти на питання про те, чи мають люди свободу волі чи ні? Лібет застосував експериментальний підхід до проблеми і дійшов висновку, що воля або вольовий процес ініціюється несвідомо, проте свідомо функція все ще може контролювати результат. Лібет також зазначив, що вільна воля не буде ініціювати добровільні дії, проте вона може контролювати виконання дія [7].

В іншій спробі перевірка гіпотези вільної волі досліджується нейронауково і робиться висновок, що свобода волі є та не піддається ні перевірці, ні фальсифікації емпіричними доказами. Також зазначено, що відповідні аргументи не є апіорними, а скоріше є на основі апостеріорного розгляду відповідних нейронаукових досліджень [20]. Проблему волі та вільної волі фізики також вирішують як класично, так і квантово-механічно, а зусилля привести до деяких великих успіхів. Теорема про вільну волю стимулююче розроблена на основі суто експериментальної фізики і доведена що якщо вибір конкретного типу експерименту не є функцією інформації, доступної експериментаторам, то її результат також не залежить від інформації, доступної для експерименту. У більш здоровому сенсі стверджується, що якщо вибір людини не залежить від минулого досвіду, то й результат не залежить від попереднього переживання [22].

Структуру людини, загалом, можна розглядати як одну з найскладніших утворень природи яка має фізичне тіло, а також функціонують дуже складні види діяльності, такі як думки, емоції, переконання, рішення та дії тощо [18; 27; 28]. Вважається, що модель структури людини складається з трьох основних компонентів, а саме навколишнього середовища, фізичне тіло та розум/свідомість. Навколишнє середовище є джерелом будь-якої інформації та взаємодій довкілля і тіла призводить до передачі даних навколишнього середовища фізичному тілу і навпаки. Тому будь-яка миттєва подія або інформація про навколишнє середовище додається до фактичної бази даних структури людини. Навколишнє середовище включно містить усіх інших людей, усіх інших живих істот, а також неживу матерію чи енергію. Другий компонент в моделі структури людини – це фізичне тіло, яке безперечно містить усі органи, тканини, судини, м'язи, кістки і, звичайно, органи чуття та всю нервову систему, яка безумовно охоплює фізичний мозок. Екологічна інформація передається до органів чуття у вигляді зорових, слухових, смакових, нюхових і соматичних даних. Кожен орган чуття має деякі спеціальні сенсорні клітини, які отримують інформацію/енергію навколишнього середовища в різних формах і перетворюють та передають інформацію до нервової системи, зокрема до мозку або до спинного мозку. Інформація/енергія, що надходить до спинного мозку, передається до рухових нейронів і, нарешті, до вегетативної нервової системи і виробляють рефлекторну діяльність. Рефлекторну діяльність остаточно реалізує симпатична або парасимпатична системи і можуть розглядатися як несвідомі дії. Рефлекторні дії не потребують прийняття рішень чи процесів мислення як водіння, їзда на велосипеді, плавання. Тому рефлекторна діяльність може бути виключена з волі в тому сенсі, що вони є несвідомо усвідомленні. Свідомість є частиною моделі структури людини, що оцінює, обробляє та керує. Сенсорний інформація/енергія, що передається безпосередньо в мозок, створює життєву свідому діяльність [29]. Мозок фактично трансформує цю енергія/інформація до унікальних потенціалів дії, а потім до квантованих електромагнітних полів і передає цю інформацію до остаточного центру контролю та обробки, який є свідомістю/розумом [26]. У цьому сенсі мозок працює як інтерфейс між рештою тіла та розумом/свідомістю. Свідомість/розум вважається остаточним центром контролю, людина обробляє будь-яку інформацію, ініціює відповіді, виробляє думки, емоції та рішення, а також створює пам'ять і зберігає інформацію. Реакція свідомості/розуму спочатку передається в мозок і послідовно до спинного мозку, до рухових нейронів і, нарешті, до соматичної нервової системи і свідомі дії підтримується [30].

Щодо волі чи вільної волі, запропонована модель структури людини складається з двох основних шляхів, а саме свідомих дій та несвідомі або рефлекторні дії. Несвідомі рефлекторні

дії контролюються суто спинним мозком і реалізуються через вегетативної нервової системи, зокрема, через симпатичну або парасимпатичну нервову систему. Очевидно, рефлекторні дії є не пов'язані між собою з мозком і, отже, свідомістю, тому їх можна витягти з поняття волі. Відповідно до запропонованої моделі структури людини, свідомі вольові дії створюються свідомістю і реалізуються через соматичну нервову систему, яка безпосередньо пов'язана з мозком і, відповідно, з розумом/свідомістю.

Альтернативно, воля може розглядатися як здатність людини свідомо вибирати чи приймати рішення з числа існуючого вибору та діяти відповідно. Діяльність – це свідомість/розум, що виробляється нейронами кори мозку. Отже, походження волі може бути науково віднесена насамперед до мозку і епіфеноменально до свідомості [31; 32]. Тому існування та дозвіл поняття волі залежить від розв'язання свідомості. Свідомість є концепція динамічної самосвідомості, створена нейронами кори мозку як квантове інформаційне поле, яке постійно отримує інформацію/енергію від мозку, оцінює та обробляє інформацію та ініціює відповіді. Свідомість, за визначенням, є динамічною сутністю, на яку можна миттєво впливати як довгостроковими, так і миттєвими умовами, такими як: потреби, знання, освіта, свобода, культура, соціальний тиск, впевненість у собі, відповідальність, переконання, поради, заборона, етика, заохочення, реклама, політика та багато іншого. Отже, повна роздільна здатність волі дуже складна в тому сенсі, що майже неможливо визначити вагу будь-якого конкретного параметра на конкретний вибір чи рішення. Наявність вибору, очевидно, можна розглядати як передумову людського вибору або механізми прийняття рішень. Модель структури людини поділяє діяльність людини на дві окремі частини, а саме свідомі дії та несвідомі дії. Однак насправді питання в сенсі складніше що більшість дій передбачають як свідомі, так і несвідомі залучення. Наприклад, можна розглянути ходьбу або плавання включати як свідому, так і несвідому діяльність. Повністю несвідомі дії людини піддаються суто контролю з боку спинного мозку та вегетативної нервової системи. Всі види рефлекторних дій автоматично керуються спинним мозком симпатична та парасимпатична системи. Дії, які свідомо усвідомлюються, з іншого боку, керуються кортикальні нейрони мозку і, отже, чисто мозкова свідомість.

Свідомість принципово працює двома різними способами, а саме миттєвою обробкою даних і обробкою на основі пам'яті. Миттєва обробка на основі даних реалізується в момент будь-якого випадку, про який подається сенсорна інформація дійшов до мозку. Розв'язування задачі з фізики – це, наприклад, така діяльність. З іншого боку, обробка на основі пам'яті реалізується шляхом суто врахування та оцінки даних, які вже присутні в пам'яті. Приймаючи рішення вступити на конкретний іспит або прийняття рішення одружитися з конкретною людиною є такими видами діяльності. Свідомі діяльність, заснована як на даних, так і на пам'яті виконується на основі даних або інформації, які вже існують у пам'яті. Отже, можна вважати, що воля є виконання на основі пам'яті людини. Це в основному означає з моменту народження до теперішнього моменту все сенсорна інформація навколишнього середовища створює базу даних для свідомості, а також для пам'яті. Свідомість в основному створює думки, емоції та переконання на основі даних у пам'яті, минулого досвіду та миттєвого інформаційного потоку. внутрішньо від усієї нервової системи та зовні від органів чуття [27; 25]. В результаті передбачається що воля створюється і повністю контролюється свідомістю, що базується на мозку, і є чистою функцією, що базується на мозку свідомості [21, 24].

Людська воля, з наукової точки зору, створюється і виконується свідомістю. З іншого боку, свобода волі – це можливість абсолютно вільно вибирати чи вирішувати будь-яке питання. У цьому сенсі, рівень свободи волі є фундаментальним загадковим питанням, яке потребує чіткого вирішення.

Вважається, що рівень свободи волі залежить від трьох основних факторів, а саме: пам'яті, наявного вибору та механізму обробки.

1. Пам'ять позначає базу даних, яка була створена залежно від минулого досвіду та записана через сенсорну інформацію. Будь-яка інформація, що існує в пам'яті, заснована на сенсорній інформації, яка накопичується миттєво і безперервно з самого початку, тобто народження

або навіть до народження і створює простір для свідомість, щоб мати можливість функціонувати. Отже, будь-яка миттєва екологічна інформація в минулому ефективно визначає базу даних і результати свідомості. У цьому сенсі воля функціонально сильно залежить від баз даних свідомості. База даних є справжнім джерелом інформації, яка насправді є пам'яттю, для оцінки, порівнювати та обробляти у разі прийняття рішення чи моменту відбору. Механізм обробки є складніший для вирішення, тому що на процес може впливати низка соціальних концепцій, таких як культура, соціальний тиск, самовпевненість, відповідальність, переконання, порада, заборона, етика, заохочення, реклама тощо.

2. Вибір. Нинішні умови та, звичайно, вибір є іншим важливим параметром, який впливає на реальний результат людської свідомості. У цьому сенсі миттєві та довгострокові умови, такі як потреби, знання, освіта, свобода, культура, соціальний тиск, впевненість у собі, відповідальність, переконання, порада, заборона, етика, заохочення, реклама, політика та багато іншого переважно впливають на свободу волі.

3. Обробка. Механізми обробки та оцінки свідомості в першу чергу впливають на рівень свободи і отже, результат свідомості чи волі. Тому актуальна проблема фактично зводиться до вирішення та обговорення поняття та механізмів, які керують свідомістю людини [28]. Останнім часом великий науковий прогрес щодо вирішення свідомості, підсумована вище, вказує на те, що свідомість діє під повним контролем квантових механічних законів, заснованих на фізичній інформації, що доходить до мозку і в кінцевому підсумку створює базу даних свідомості [28]. Однак, обробка цієї інформації, у будь-якому випадку вибору здається дуже складною. Припускається квантова теорія поля бути головним чином керуючим механізми обробки інформації свідомістю відповідно до квантових законів механіка. Згідно з квантовою теорією, кожен біт візуальних, слухових, смакових, нюхових і соматичних даних є представлені унікальними квантами енергії і зберігаються в пам'яті. У разі будь-якого процесу відбору, прийняття рішення або оцінки, миттєві дані порівнюються і фізично взаємодіють з наявною енергією/даними, і визначається результат.

Отже, ймовірнісна структура квантової теорії, очевидно, відіграє фундаментальну роль у механізмі обробки свідомості. Також зрозуміло, згідно з моделлю людської структури, що немає ніякого надприродного втручання або механізму для регулювання або попереднього визначення маршруту фактичних рішень і відбору. Отже, дійсно минулий досвід сильно впливає на волю. Воля не є повністю вільною, однак обмежена минулим досвідом, теперішнім вибір і здатність свідомості обробляти цю інформацію.

Доля є надзвичайно складною концепцією, яка історично спантеличує деякі фундаментальні дисципліни, такі як теологія, філософія, а останнім часом і природничі науки [19]. Лінія життя людини, а отже, і доля намагаються бути вирішено щодо низки аспектів, деякі з яких полягають у надприродному походженні, зумовленості та відповідальності [5]. Дебати, безсумнівно, не припиняються жодним чином, але останні великі досягнення особливо природничих наук висвітлює деякі потужні вогні для цієї конкретної проблеми. Явно, великий міждисциплінарний науковий прогрес, пов'язаний з людським мозком і свідомістю, що базується на поширенні квантової механіки на різні дисципліни та останні досягнення природничих наук веде до деяких альтернативних підходів до вирішення долі. Останні прогреси особливо про дозвіл людської свідомості свідчить, що свідомість безпосередньо пов'язана з волею або вільною волею. Тому науково припускається, що на проблему долі впливають три основні механізми, а саме природні закони, особисті свідомі дії і, нарешті, свідомі дії інших.

1. Природні закони. Безсумнівно, що природні закони, причинно-детерміновані на макромасштабах і ймовірнісні в атомних масштабах, керують всією матерією або енергією в будь-якому просторовому та часовому масштабі [23]. Крім того, природні/фізичні закони є інваріантними по відношенню до часу і простору, тобто жодних змін не відбувається. Мабуть, найважливіша особливість природними/фізичними законами, полягає в тому, що не існує зовнішнього чи надприродного перехоплення. Ця особливість фактично усуває теологічні та деякі філософські аргументи, що виражають, що долею чи волею керує надприродна сила.

Отже, науково наближення до долі в першу чергу залежить від природних законів, які є вільними від часу, втручання та простору.

2. Особисті свідомі дії. Свідомі дії керуються свідомістю, що базується на мозку, яка діє під повним управлінням імовірнісною квантовою теорією інформаційного поля на основі інформації про навколишнє середовище. Відповідно, свідомі діями керують моторні нейрони і м'язи відповідно до свідомих рішень. Тому це цілком очевидно що на будь-яку особисту долю чи долю сильно впливають особисті рішення та дії [21].

3. Виключення дій. Остаточний механізм, який впливає на особисту долю чи волю будь-кого – це взаємодія між ними. особисті дії та дії інших живих істот, людей чи тварин [1]. Будь-яке втручання в простір-час може мати вирішальний вплив змінити маршрут долі, і тому цей процес може постійно змінювати лінію життя будь-кого. Запропонований дольовий підхід підкреслює, що реалізується органічний зв'язок між долею і волею через механізм особистих дій. Інші механізми, а саме природні закони не можуть зовні піддаватися впливу або контролю з боку суб'єктів. Значить, доля чи воля людини визначається і керується тільки певною мірою лише особистими свідомими діями, які, очевидно, є функцією волі і отже, вільним волевиявленням. Однак вага особистої волі на загальну особисту долю надто складна для визначення на основі сучасної науки і техніки. Впевнена, що це питання дуже мотивує і, безсумнівно, може бути вирішено в майбутньому. Доля в основному вирішена і встановлює фізичний зв'язок між долею і природними законами, особистими свідомими діями, а також діями інших.

Висновки. Сформульовану проблему моделювання витоків людської волі на свідомість людини засновано на мозку, який створює волю людини, значною мірою керує рівнем свободи волі і помірно впливає на долю. Доля чи воля людини визначається і керується тільки певною мірою лише особистими свідомими діями, які, очевидно, є функцією волі і, отже, вільним волевиявленням. Минулий досвід сильно впливає на волю. Воля не є повністю вільною, однак обмежена минулим досвідом, теперішнім вибір і здатність свідомості обробляти цю інформацію. Таким чином, у цілісній структурі людини показано взаємозв'язок між свідомістю та волевиявленням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Conway J. H., Kochen S. Теорема про сильну свободу волі : Повідомлення АМН 56 (2), 2009. 226–232 с.
2. Bergson H., Погсон F. L. Час і вільна воля: есе про безпосередні дані свідомості: Кур'єрська корпорація, 2001.
3. Перебум Д. Жити без волі: Видавництво Кембриджського університету, 2006.
4. Кейн Р. Переосмислення вільної волі: нові погляди на давню проблему, Оксфордський довідник вільної волі, 2011.
5. Недерман Ч. Дж. Дивовижна благодать: Фортуна, Бог і свобода волі в думках Макіавеллі: Журнал історії ідей 60 (4), 1999. 617–638 с.
6. Дженсон Р. В. Систематична теологія: Діла Бога (Том 2): Систематична теологія, 2001.
7. Лібет Б. Чи є у нас вільна воля?: Журнал досліджень свідомості 6 (8–9), 1999. 47–57 с.
8. Хаггард П. Воля людини: до нейронауки волі: Nature Reviews Neuroscience 9 (12), 2008. 934–946 с.
9. Хілліз Т. Т. Нейрокогнітивна свобода волі: Proceedings of the Royal Society B, 2009. 286 с.
10. Janew C. Реальність вільної волі: Journal of Consciousness Exploration & Research, 11 (1), 2000. 1–16 с.
11. Плезанс Н. Свобода волі, детермінізм і «проблема» структури та агенції в соціальних науках: Філософія. Суспільні науки, 49 (1), 2019. 3–30 с.
12. Маккей Т. Дж., Джонсон Д. Переосмислення аргументу проти сумісності: Філософські теми, 24 (2), 1996. 113–122 с.
13. Грофф Р. Висвітлення проблеми вільної волі: повноваження, агентство та причинна детермінація: Синтез, 196 (1), 2019. 179–200 с.
14. Бунге М. Причинність і сучасна наука: Рутледж, 2017.

15. О'Коннор Т. Причинність, розум і свобода волі: Філософські перспективи, 14, 2000. 105–117 с.
16. Бібі Х., Меле А. Сумісність людини: Розум, 111 (442), 2002. 201–224 с.
17. Декарт Р., Кенні А. Філософські твори Декарта: том 3: листування: Кембридж Університетське видавництво, 1984.
18. Parent A., Столяр М. В. Гл. 1, Нейроанатомія людини Карпентера: Williams & Wilkins, 1995.
19. Мей Р. Свобода і доля, WW Norton & Company, 1999.
20. Норткотт Р. Свобода волі гіпотеза не піддається перевірці: Erkenntnis, 84 (3), 2019. 617–631 с.
21. Хаггард П. Нейрокогнітивні основи людської волі: Річний огляд психології: 70, 2019. 9–28 с.
22. Конвей Дж., Кохен С. Теорема про вільну волю: Основи фізики, 36 (10), 2006. 1441–1473 с.
23. Bishop R. C., Atmanspacher H. Причинне закриття фізики та свободи волі: В Оксфордському довіднику вільної волі, 2011.
24. Джон Е. Р. Теорія поля свідомості. Свідомість і пізнання 10 (2), 2001. 184–213 с.
25. Елліс А. Переглянута азбука раціонально-емоційної терапії: Журнал раціонально-емоційної та когнітивної поведінки: Терапія, 9 (3), 1991. 139–172 с.
26. Джібу М., Ясуе М. Квантова динаміка мозку та свідомість: вступ. успіхи в дослідженнях свідомості: Видавництво, Амстердам, 1995.
27. Форд М. Е. Мотивація людей: цілі, емоції та переконання особистої агенції: Публікації Sage, 1992.
28. Busemeyer J. R., Wang Z., Таунсенд Ж. Т. Квантова динаміка прийняття рішень людиною: Математичний журнал Психологія 50, 2006. 220–241 с.
29. Schwartz J. M., Stapp H. P., Beauregard M. Квантова фізика в нейронауці та психології: нейрофізична модель взаємодія між розумом і мозком: Philosophical Transactions of the Royal Society of London B, 360, 1458, 2005. 1309–1327 с.
30. Поельман Т. А., Jantz T. K., Morsella E. Адаптивна дія скелетних м'язів вимагає очікування та свідомого мовлення: Frontiers in Psychology, 2012.
31. Шеперд Дж. Вільна воля і свідомість: Експериментальні дослідження. Свідомість і пізнання, 21 (2), 2012. 915–927 с.
32. Адамс П., Суарес А. Дослідження вільної волі та свідомості у світлі квантової фізики та нейронауки. Чи наука сумісна зі свободою волі?: Springer, New York, NY, 2013. 273–290 с.

REFERENCES

1. Conway, J. H., Kochen, S. Teorema pro sylnu svobodu voli [The strong free will theorem]: Povidomlennia AMN 56 (2), 2009. 226–232 s.
2. Bergson, H., Pohson, F. L. Chas i vilna volia: ese pro bezposeredni dani svidomosti [Time and free will: An essay on the immediate data of consciousness]: Kurierska korporatsiia, 2001.
3. Perebum, D. Zhyty bez voli [Living without free will]: Vydavnytstvo Kembrydzhskoho universytetu, 2006.
4. Kein, R. Pereosmyslennia vilnoi voli: novi pohliady na davniu problemu [Rethinking free will: New perspectives on an ancient problem]: Oksfordskyi dovidnyk vilnoi voli, 2011.
5. Nederman, Ch. Dzh. Dyvovyzhna blahodat: Fortuna, Boh i svoboda voli v dumkakh Makiavelli [Amazing grace: Fortune, God, and free will in Machiavelli's thought]: Zhurnal istorii idei 60 (4), 1999. 617–638 s.
6. Dzhenson, R. V. Systematychna teolohiia: Dila Boha (Tom 2) [Systematic theology: The works of God Vol. 2]: Systematychna teolohiia, 2001.
7. Libet, B. Chy ye u nas vilna volia? [Do we have free will?]: Zhurnal doslidzhen svidomosti 6 (8–9), 1999. 47–57 s.
8. Khahhard, P. Volia liudyny: do neuronauky voli [Human volition: towards a neuroscience of will]: Nature Reviews Neuroscience 9 (12), 2008. 934–946 s.
9. Khillz, T. T. Neirokohnityvna svoboda voli [Neurocognitive free will]: Proceedings of the Royal Society B, 2009. 286 s.

10. Janew, C. Realnist vilnoi voli [The Reality of Free Will]: *Journal of Consciousness Exploration & Research*, 11 (1), 2000. 1–16 s.
11. Plezans, N. Svoboda voli, determinizm i “problema” struktury ta ahentsii v sotsialnykh naukakh [Free will, determinism and the “problem” of structure and agency in the social sciences]: *Filosofia. Suspilni nauky*, 49 (1), 2019. 3–30 s.
12. Makkei, T. Dzh., Dzhonson, D. Pereosmyslennia arhumentu proty sumisnosti [Areconsideration of an argument against compatibilism]: *Filosofski temy*, 24 (2), 1996. 113–122 s.
13. Hroff, R. Vysvitlennia problemy vilnoi voli: povnovazhennia, ahentstvo ta prychnyna determinatsiia [Sublating the free will problematic: powers, agency and causal determination]: *Syntezy*, 196 (1), 2019. 179–200 s.
14. Bunhe, M. Prychynnist i suchasna nauka [Causality and modern science]: *Rutledzh*, 2017.
15. OKonnor, T. Prychynnist, rozum i svoboda voli [Causality, mind, and free will]: *Filosofski perspektyvy*, 14, 2000. 105–117 s.
16. Bibi, Kh., Mele, A. Sumisnist liudyny [Human compatibilism]: *Rozum*, 111 (442), 2002. 201–224 s.
17. Dekart, R., Kenni, A. *Filosofski tvory Dekarta: tom 3 [The philosophical writings of Descartes: Volume 3, The correspondence (Vol. 3)]: lystuvannia: Kembrydzh Universytetske vydavnytstvo*, 1984.
18. Parent, A., Stoliar, M. B. Hl. 1, *Neiroanatomia liudyny Karpentera [Carpenter’s Human Neuroanatomy]: Williams & Wilkins*, 1995.
19. Mei, R. *Svoboda i dolia [Freedom and destiny]*, WW Norton & Company, 1999.
20. Nortkott, R. Svoboda voli hipoteza ne piddaietsia perevirtsi [Free will is not a testable hypothesis]: *Erkenntnis*, 84 (3), 2019. 617–631 s.
21. Khahhard, P. *Neirokohnityvni osnovy liudskoi voli [The neurocognitive bases of human volition]: Richnyi ohliad psykholohii: 70*, 2019. 9–28 s.
22. Konvei, Dzh., Kokhen, S. *Teorema pro vilnu voliu [The free will theorem]: Osnovy fizyky*, 36 (10), 2006. 1441–1473 s.
23. Bishop, R. C., Atmanspacher, H. *Prychynne zakryttia fizyky ta svobody voli [The causal closure of physics and free will]: V Oksfordskom dovidnyku vilnoi voli*, 2011.
24. Dzhon, E. R. *Teoriia polia svidomosti [A field theory of consciousness]: Svidomist i piznannia* 10 (2), 2001. 184–213 s.
25. Ellis, A. *Perehlianuta azbuka ratsionalno-emotsiinoi terapii [The revised ABC’s of rational-emotive therapy]: Zhurnal ratsionalno-emotyvnoi ta kohnityvnoi povedinky: Terapiia*, 9 (3), 1991. 139–172 s.
26. Dzhibu, M., Yasue, M. *Kvantova dynamika mozku ta svidomist: vstup. uspikhy v doslidzhenniakh svidomosti [Quantum brain dynamics and consciousness: an introduction. advances in consciousness studies]: Vydavnytstvo, Amsterdam*, 1995.
27. Ford, M. E. *Motyvatsiia liudei: tsili, emotsii ta perekonannia osobystoi ahentsii [Motivating humans: Goals, emotions, and personal agency beliefs]: Publikatsii Sage*, 1992.
28. Busemeyer, J. R., Wang, Z., Taunsend, J. T. *Kvantova dynamika pryiniattia rishen liudynoiu [Quantum dynamics of human decision making]: Matematychnyi zhurnal Psykholohiia* 50, 2006. 220–241 s.
29. Schwartz, J. M., Stapp, H. P., Beauregard, M. *Kvantova fizyka v neironautsi ta psykholohii: neirofizychna model vzaiemodiia mizh rozumom i mozkom [Quantum physics in neuroscience and psychology: A neuro physical model of mind-brain interaction]: Philosophical Transactions of the Royal Society of London B*, 360, 1458, 2005. 1309–1327 s.
30. Poelman, T. A., Jantz, T. K., Morsella, E. *Adaptyvna diia skeletnykh miaziv vymahaie ochikuvannia ta svidomoho movlennia [Adaptive skeletal muscle action requires anticipation and conscious broadcasting]: Frontiers in Psychology*, 2012.
31. Sheperd, Dzh. *Vilna volia i svidomist. Eksperymentalni doslidzhennia [Free will and consciousness: Experimental studies]: Svidomist i piznannia*, 21 (2), 2012. 915–927 s.
32. Adams, P., Suares, A. *Doslidzhennia vilnoi voli ta svidomosti u svitli kvantovoi fizyky ta neironauky. Chy nauka sumisna zi svobodoiu voli? [Exploring Free Will and Consciousness in the Light of Quantum Physics and Neuroscience. In Is Science Compatible with Free Will?]: Springer, New York, NY*, 2013. 273–290 s.

Muradyan Natalia Serhiivna

Postgraduate Student at the Department of Philosophy and Social Sciences
National Aerospace University “Kharkiv Aviation Institute”
17, Chkalova Str., Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9706-8850

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE EXPRESSION OF HUMAN WILL AND CONSCIOUSNESS IN THE HOLISTIC STRUCTURE OF MAN

The relevance of this article is that it briefly focuses on the complex concepts of will, expression of will, as well as on the issues of the relationship with the concept of consciousness on a scientific basis. Free will is also complex and must be carefully studied due to the influence of many external factors. One of the most important questions arises from the fact that, as in such a determined world, can there be free will? Initially, the integral structure of man is modeled in terms of the environment, body and consciousness on the basis of the brain. The aim of the article is a philosophical and legal understanding of the relationship between the expression of will and consciousness, as well as its impact on the personal nature of modern man. The research methodology is based on the generalization of theoretical research of socio-legal philosophy, general scientific methods of analysis and synthesis, the method of classification of concepts and the method of convergence from the abstract to the concrete. On the basis of modeling the origins of human will and relations with consciousness, the expression of will is discussed and studied. Free will is briefly studied in terms of existence, level of freedom and influence of factors. Finally, the results of the study will show an amazing concept of destiny, which is solved under the light of modeling the human structure and arguments for the expression of will and destiny. It is concluded that the consciousness based on the brain creates the human will, largely controls the level of free will and has a moderate effect on fate. Man's destiny or will is determined and guided only to a certain extent only by personal conscious actions, which, obviously, are a function of the will and, therefore, free expression of will.

Key words: *expression of will, model of human structure, consciousness, destiny.*

УДК 130.3+930.1(477)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.6>**Скловський Ігор Зіновійович**

доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-2836-3412

Аксьонова Віра Ігорівна

доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін
Льотної академії Національного авіаційного університету України
вул. Добровольського 1, Кропивницький, Україна
orcid.org/0000-0001-9615-9339

Урсол Оксана Володимирівна

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін
Льотної академії Національного авіаційного університету України
вул. Добровольського 1, Кропивницький, Україна
orcid.org/0000-0002-2819-0622

ДУХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОГЕНЕЗУ В КОНТЕКСТІ ЗМІН ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проведено метафізичне дослідження природи громадянського суспільства, що дозволяє в онтологічному аспекті зрозуміти ускладнення структури сучасної філософії; з'ясувати патріотично-індуктивний рівень історичної самосвідомості українців у постнекласичному дискурсі. Потребує осмислення ходу філософського пошуку істини та кордоцентричного «очищення» свідомості від антиклерикально – богоборських кліше, які примітивізують сенс свободи. Постнекласична метафізика історії дозволяє сприйняти цивілізований характер свободи, як переходу етногенезу в нову якість у межах європейських цінностей. Класичні евристичні конструкції відображують методологічно і теоретичну основу соціальної філософії, що необхідна для відповіді на питання про рівень цивілізованості процесу націотворення. Вчені в історичному розділі дослідження проблеми свободи особливо визначають концепції суспільства прихильників екзистенціалізму і неофрейдизму. Громадський націогенез у пошуках свободи сприймає негативно нецивілізований характер «лівого» або правого радикалізму, оскільки його специфіка суперечить умовам прихованого розвитку української ідеї. На цивілізаційне розуміння української ідеї у душі козацької революції вплинуло тлумачення філософії свободи великих корифеїв України, що має велике значення у подоланні стереотипів вульгарно – соціологічних проявів соціального демонізму радикалів та націонал-нігілістів. Еволюційне формування принципів свободи збагачує розмаїття проявів «серцевої єдності» носіїв європейських цінностей, зокрема вияви постнекласичного та філософсько – богословського символів тощо. Заповіт українців – автохтонів («батьків титульного етносу») виводить сенс «національного буття» з потаємних глибин метафізики української ідеї в центр розуміння сенсу поняття свободи як універсалії козацької волі, на цілком самостійний шлях формування життєво важливих цінностей громадянського суспільства.

Ключові слова: постнекласичний сенс свободи, націогенез, соціальний демонізм, пасіонарність, логос історії, національна ідея, метафізичний дискурс.

Мета статті: з'ясувати зміст цивілізованого захисту свободи полягає в якісному оновленні принципів громадянського життя, орієнтуванню всього суспільства на відтворення національної

гідності, на розумну пасіонарну підтримку прихильників оновлення держави, суспільства та створення політичної нації. Вільне досягнення рівня національної цивілізованості є універсальним критерієм впровадження гуманізму в зміст поняття «етнонаціональні ідеали».

Ступень наукової розробки теми. В історико-філософських дослідженнях проблеми свободи особливо слід виокремити концепти прихильників екзистенціалізму (М. Бердяєв, О. Лосєв, Д. Чижевський) і неофрейдизму (А. Камю, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, З. Фрейд, К. Юнг, К. Ясперс). Класичні евристичні конструкти (Аристотель, Т. Аквінський, Г. Гегель, Е. Гуссерль, І. Кант) значно вплинули на цивілізаційне розуміння козацької революції (М. Гоголь, Л. Гумільов, М. Грушевський, М. Драгоманов, Є. Маланюк, Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко) та вияви філософсько-богословського символу (С. Булгаков, В. Соловйов, Й. Сліпий, А. Шептицький, П. Юркевич). Поняття «свобода» стосується пізнавальної ходи опредметнення вищих ідеалів історичної нації, оскільки її цивілізаційне самовизначення потребує критичного осмислення творів Платона, Аристотеля, Філона, Т. Аквінського, Лейбніца, Канта, Гегеля, Шеллінга, К. Юнга, Ж.-П. Сартра, Еволюційне формування принципів свободи збагачувало розмаїття проявів «серцевої єдності». Спадщина В. Вернадського, П. Тейяра де Шардена, теж вплинула на онтологічні роздуми гуманістів світу – митрополитів – від Іларіона до П. Могили, від Т. Прокоповича до М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Франка, від П. Юркевича до М. Драгоманова, В. Липинського, оскільки вони відстоювали громадянську повагу до етносоціальних першопочатків українського досвіду людиниміру буття. Кобзар та Каменяр мали намір концептуального відновлення духовних чеснот «пересічного українця» у концепції козацької революції, відповідно до якій етноконфесійні традиції в Україні мають відродитися виключно шляхом відтворення історичної надії. Сакралізація гетьмансько-козацької надії вплинула на цивілізаційні риси боротьби з вульгарно-матеріалістичним ототожненням національних ідеалів, з імперським проектом панславізму взагалі. Великі національні корифеї розуміли певну єдність науково-соціальних та філософсько-етнонаціональних аспектів релігії як інтегратора всіх сфер пізнання надзвичайних аспектів життя. «Батьки нації» творчо характеризують свободу нації, її релігію, церкву, віру як важелі абсолютної надії на безмежність та вічність життя після фізичної смерті, а також плінність імперсько-фарисейських форм переслідування козакофільства тощо. Постнекласичне тлумачення філософії свободи українських корифеїв має велике значення у подоланні вульгарно-соціологічних проявів соціального демонізму та націонал-нігілізму. З вульгарно-антропологічної точки зору, від людської свободи після усунення її онтологічних засад фактично нічого не залишається. Цю тезу творчо розтлумачує П. Юркевич «Серце та його значення в духовному житті людини» та інших філософських творах. Видатний захисник християнської традиції православ'я у другій половині XIX сторіччя, успішно використав метафізичний аналіз ідеї як форми мислення, що має онтологічний статус. Розкриття цієї тези він здійснює у критиці вульгарного матеріалізму, чим виводив українську ідею на новий філософський рівень. Принципова полеміка українських прихильників «лицарів серцевої відваги» з вождями богоборців (М. Чернишевським, В. Леніним) гальмувала і бездоганність пролетарського насилля, і розповсюдження отрути тотального націонал-нігілізму, що спрощувало прийняття філософом свободи історичної нації та патріотичної людини. На зламі тисячоліть склалися об'єктивні та суб'єктивні передумови для рішучих дій пасіонарних захисників Вітчизни. Кризові обставини були вдало використані для мирного співіснування автохтонної нації – українців (яка дала назву цій землі) та всіх інших громадських прихильників боротьби за державну незалежність, зокрема з-поміж націонал-демократів, включаючи рух «шістдесятників» (С. Глузман, П. Григоренко, І. Дзюба, М. Джемільов, В. Чорновіл та інші). З точки зору метафізики національної ідеї, боротьба за національне самовизначення відроджує навіть «народ, який втратив історичну самоповагу» або некритично сприйняв етноніми «хохол» та «малорос», «жид», «лях» та «кацап». «Я-етнос» є принциповим моментом реформ, які намагалося створити російська еліта, що проклала шлях олігархічному капіталізму, у той же час, відволикаючи громадянське суспільство імітацією втілення саморегулятивного механізму єдності громадських суб'єктів як захисників нібито національної ідеї (В. Кантор «Західниство як проблема російського шляху»). Жодна з форм національної свідомості не існує ізольовано

від історичного розуміння взаємодії свободи, політичної нації й громадського буття. Розв'язання соціальних протиріч на шляхах еволюційної матеріалізації національної ідеї, з одного боку, здійснювалося через альтернативний рух за права людини, відродження історичної пам'яті козацької нації, а з іншого – зберігались історичні традиції боротьби «стихійних правдолюбів», що було пов'язане з активною протидією «ліберальним» інноваціям в локально-обмеженій формі «карнавалізації» (М. Бахтін) діяльності російських чиновників, які спробували ідеологічно нейтралізувати вільне громадське спілкування. Свобода дає надію правлячій еліті на втілення соборної національної ідеї попри вплив міфологем войовничого націоналізму або націонал-нігілізму. Під час структурних реформ нація політична стає не статистичним народонаселенням або «духовно закріпаченою юрбою», а нащадком «героїв, гідних поваги», коли розуміє власне соціокультурне призначення (З. Атаманюк, В. Аксьонова, Є. Борінштейн, В. Лисий, В. Плавич, О. Халапсіс), що наочно засвідчило про цінності етноконфесійних зрушень, які доволі швидко висвітлюють вульгарну обмеженість використання цінностей свободи, гальмують залишки гідності на користь святенництва, формального виконання європейських приписів тощо. Але логос національної ідеї через соціо-культурний феномен (Є. Р. Борінштейн) нерівномірно розгортає екзистенціали громадської відповідальності політичної нації під час становлення її соборної взаємодії (слов'яно-православна, західне-християнська, іудео-мусульманська соціокультурні течії).

Основна частина. Свобода є виявленням онтологізаційного взаємо переходу абсолютного «Я» у символічному світі національної ідеї: «Етнос є Я» – «Етнос є Я і не – Я», оскільки трансцендентне розпредметнення української ідеї суперечливе потенцію формування Кобзарєвої «сім'ї великій, вільній, новій». «Я» стає потрібним громадським суб'єктом, оскільки категорійне систематизування «ключових» слів концептуалізує зміни громадської демократизації. «Свободу» під час становлення відкритого громадянського суспільства можна зрозуміти виключно крізь призму її національно-громадського захисту. Когорта захисників національної ідеї (навіть через Майдан) змогла виявити в «зусиллях європейської свободи» зразкову цінність справжніх ознак української ідеї. Цей процес перебуває у вічному і безперервному русі, постійних пошуках сенсу буття. У динаміці розвитку метафізики становлення ментального самовизначення української нації значно поширилося розуміння сенсу одиничного та національно-особливого, специфічного та загального у співвідношенні етноконфесійних традицій, здійснюючи форми сходження від Абсолютного до об'єктивного в українському дусі. У такий спосіб здійснюється диференціація якісно різноманітних рівнів громадської самосвідомості, долаючи інерцію деспотичного обмеження прав особистості, а також проявів гідності політичної нації як оптимальної форми сучасного націогенезу. Громадянські активісти почали позбавляти своє оточення від пістету псевдо-харизматичних тиранів. Незалежно від того, вірять чи не вірять люди в Бога або етноконфесійні цінності, їм не все дозволено. На відміну від А. Гітлера чи Й. Сталіна, які мали прояви «злої харизматичної волі», бо кожен з них вважав себе «надлюдиною», яка перебуває «по тій бік сакрального та профанного. Вартості свободи концентрують зусилля (добра проти зла) історичної нації проти волюнтаризму автократичної влади, з її масовим продукуванням законослухняних людей з вульгарним мисленням, яких державна пропаганда навчала «мислити» імітативно, тобто за допомоги еkleктики, софістики та демагогії. Протистояння суспільства тоталітарному режиму дедалі більше відтворює громадську активність мистецької інтелігенції, студентів, інженерно-технічних робітників, малого і середнього бізнесу – представників «середнього класу», що починає формуватися у демократичному суспільстві, з яким владні структури радянській доби впродовж тривалого часу не бажали вести відвертий громадський діалог. Дисидентський «екстремізм» у цей час сповідує філософію націонал-демократів та інших активістів Кобзарєвої вичинки. Метафізика вільної нації виявляє відповідний позитивний зміст понять «Абсолютний Дух» та «моральність», «державотворення» чи «гуманність». Безкінечний розвиток національної ідеї та її матеріалізація мають завжди стосуватися філософського розуміння української «духовної еволюції», відтворення «духу часопростору» у вимірі козакофільства. Втілення «слов'янських архетипів руської метафізики», пов'язане з «хрещенням України – Русі», постнекласичним осмисленням різноманітних

прикладів містичного досвіду Києво-Печерської Лаври, козакофільства, що притаманне етноконфесійній саморегуляції під час визначення філософських концептів національного Духу. Захисники громадської взаємодії критично сприймали волюнтаристський антихристиянізм «революційних просвітників», оскільки він породжував цинічне ставлення навіть до витоків самої громадської свідомості, діючи на користь націонал-нігілізму носіїв войовничого богоборства та суб'єктивістського перекинування етногенезу власного народу. «Філософія серця», як метафізичне поняття націогенезу, знову з'явилося у громадських роздумах у той час, коли розпочалася тривала доба майже суцільного відродження ідеалів альтернативного суспільства. Філософські підстави духовної сили козацької охорони свободи, які відтворювали символи справедливості, інтелектуального та особистісного вдосконалення нації, відтворювали громадянський вимір етноконфесійної згоди захисників власної ідеї національного буття тощ. Формування етноконфесійної взаємодії є актуальним, бо виявляється «поступ і гальма української ідеї». Дух справжньої козацької революції для нащадків Кобзаря – це вільний аналіз української дійсності, аргументований захист сенсу національної ідеї, коли виявляється громадський вектор етноконфесійних проявів боротьби за подолання, як свавілля влади, так і націонал-нігілізму пересічного громадянина. Продуктивна метафізика визначає напрямки пошуків сенсу раціональних підстав пізнання, зокрема виявлення ірраціональних» протиріч історії, долаючи ускладнення філософського осмислення природи націонал – нігілізму, що гальмує поширення духу Софійних символів, девальвуючи мудрість нації, яку народ зберігає в історичних пошуках онтологічного статусу національного буття. Визначається ставлення як до суб'єкта націотворення, так і до аксіологізації софократії, оскільки буття та його першопочатки є підґрунтям для філософського сенсу істини та її антиподів («сатана», «диявольська спокуса»), що виводить розгляд поняття «свободи сумління» у теологічну та індуктивно – метафізичну площину: «свій – чужий», «друг – ворог»; «Бог – диявол (люцифер – сатана)».

Результати. Доля Корифеїв свободи є мірилом громадянської самосвідомості. Неповторність демократичного захисту феномену свободи робить українську націю цивілізованою цілісністю, що критично сприймає волюнтаризм так званих революційних просвітників. Антигуманізм «лівих» і правих концепцій буття породжує цинічне ставлення до шляхетного досягнення європейських координат української свободи, діючи на користь духу нігілізму носіїв войовничого тлумачення рівня цивілізованості свого народу. «Філософія свободи», як метафізичне поняття, знову з'явилася в роздумах громадян у той час, коли почався період майже суцільного перекинування класичних ідеалів суспільства, супроводжуваного відмовою від справжнього духу пошуків істини.

Висновки. Суверенна, правова українська республіка може утримувати свій вільний статус на підставі власної сили та вільного союзу посттоталітарних країн, за допомоги суб'єктивізації дій прихильників активного націотворення, засвідчує досвід школи професора Є. Р. Борінштейна, що стосується руйнування тотального контролю офіційної влади та стимулювання ходи функціонування системи громадянського суспільства. Процес демократизації владних відносин в Україні органічно пов'язаний з удосконаленням існування умов для соціалізації патріотичної особистості. Демократична альтернативна влада відчувала підтримку навіть з боку опозиційної громадської думки, у тому числі, від носіїв саме козацьких звичаїв. За часи саморегуляції альтернативного суспільства діє Дух громадської єдності. Українське націотворення вплинуло на «катакомбні оповідання», що мають «громадянський авторитет», а під час розбудови «єдиного українського дому» – на методологічний вектор їх онтологічного пізнання, спрямованого в плюралістичні та ейдетично-дисидентські засади. Дух свободи являє себе у розвитку національної ідеї, матеріалізації філософського розуміння української «духовної еволюції», відтворенні цілісного громадянського націотворення, коли йде від імені захисту свобода та гідності суверенної нації. У цьому проявляється сила звичайних цінностей демократії, що стає особливо важливим тоді, коли Дух свободи опановує універсальні сенси національного буття. Демократизм мети історичної нації тоді перехреснується з метафізичною сутністю традицій, що символізують взаємодію з вільним духовно-позитивним статусом носив шляхетної

гідності. Сучасна постнекласична метафізика історії дозволяє сприйняти цивілізований характер свободи, перехід етногенезу в нову якість у межах цінностей європейських народів. Така методологічно-теоретична основа необхідна для громадянської відповіді на питання про рівень цивілізованості сучасного процесу націотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксьонова В. І., Скловський І. З. Соціальна філософія: контекст розвитку громадянського суспільства. Матеріали VI науково-теоретичної конференції «Соціальні та гуманітарні технології: філософсько-освітній аспект» 23 квітня 2020 року. Черкаси : Черкаський державний технологічний університет. 2020. С. 108–111.
2. Атаманюк З. М. Соціально-філософські концепції української національної еліти : дисертація канд. філос. наук: 09.00.03. Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т (м. Одеса) ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2003. 155 с.
3. Боринштейн Е. Р. Самореализация личности в трансформирующемся украинском обществе. Перспективы. 2005. № 3. С. 102–107.
4. Лосев А. Философия имени. М. : Моск. ун-т, 1990. 269 с.
5. Кантор В. К. Западничество как проблема «русского пути». Вопросы философии. 1993. № 4. С. 24–34.
6. Скловський І. З. Метафізичний дискурс в контексті осмислення українського етносу. Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В. В. Лях. К. : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. 2009. Вип. 77. С. 99–106.
7. Скловський І. З. Метафізика національної ідеї: Український контекст / наук. ред. О. Халапсіс. Рец.: В. Лисий, В. Плавич. Кіровоград : ЛАНАУ. 2012. 332 с.
8. Юркевич П. Сердце и его значение в духовной жизни человека. Филосовские произведения. М. : Правда, 1990. С. 89–193.
9. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. М. : Наука, 1991. 527 с.

REFERENCES

1. Aksonova, V. I., Sklovskiy, I. Z. Sotsialna filosofia: kontekst rozvytku hromadianskoho suspilstva [Social philosophy: the context of civil society development]. Materialy VI naukovo-teoretychnoi konferentsii "Sotsialni ta humanitarni tekhnolohii: filososko-osvitnii aspekt" 23 kvitnia 2020 roku. Cherkasy : Cherkaskyi derzhavnyi tekhnolohichnyi universytet. 2020. S. 108–111.
2. Atamaniuk, Z. M. Sotsialno-filosofski kontseptsii ukrainskoi natsionalnoi elity [Sociophilosophical concepts of the Ukrainian national elite] : dysertatsiia kand. filos. nauk: 09.00.03. Pivdenoukrainskyi derzh. pedahohichnyi un-t (m. Odesa) im. K. D. Ushynskoho. Odesa, 2003. 155 s.
3. Borinstein, E. R. Samorealizatsiia lichnosti v transformiruiushchemsia ukrainskom obshchestve [Self-realization of the individual in the transforming Ukrainian society]. Perspektivy. 2005. № 3. S. 102–107.
4. Losev, A. Filosofia imeny [Philosophy of the name]. M. : Mosk. un-t, 1990. 269 s.
5. Kantor, V. K. Zapadnichestvo kak problema "russkogo puti" [Westernism as a problem of the "Russian way"]. Voprosy filosofii. 1993. № 4. S. 24–34.
6. Sklovskiy, I. Z. Metafizychnyi dyskurs v konteksti osmyslennia ukrainskoho etnosu [Metaphysical discourse in the context of understanding the Ukrainian ethnic group]. Multyversum. Filosofskiy almanakh: Zb. nauk. prats/Hol. red. V. V. Liakh. K. : Instytut filosofii imeni H. S. Skovorody NAN Ukrainy. 2009. Vyp. 77. S. 99–106.
7. Sklovskiy, I. Z. Metafizyka natsionalnoi ideii: Ukrainskyi kontekst [Metaphysics of the national idea: Ukrainian context] / nauk. red. O. Khalapsis. Rets.: V. Lysyi, V. Plavych. Kirovohrad : LANAU. 2012. 332 s.
8. Yurkevich, P. Serdtse i yego znacheniye v dukhovnoy zhizni cheloveka. [The heart and its significance in the spiritual life of man. Philosophical works]. M. : Pravda, 1990. S. 89–193.
9. Jaspers, K. Smysl i naznacheneye istorii [The meaning and purpose of history]. M. : Nauka, 1991. 527 s.

Sklovsky Igor Zinovievich

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy, Sociology
and Management of Socio-Cultural Activities,
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2836-3412

Aksonova Vira Ihorivna

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Law and Social and Humanitarian Disciplines
Flight Academy National Aviation University of Ukraine
1, Dobrovolsky str., Kropyvnytskyi, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9615-9339

Ursol Oksana Volodymyrivna

Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Law and Social and Humanitarian Disciplines
Flight Academy National Aviation University of Ukraine
1, Dobrovolsky str., Kropyvnytskyi, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2819-0622

THE SPIRIT OF UKRAINIAN NATIONOGENESIS IN THE CONTEXT OF CHANGES IN CIVIL SOCIETY

The article presents a metaphysical study of the nature of civil society, which allows in the ontological aspect to understand the complications of the structure of modern philosophy; to find out the patriotic-inductive level of historical self-consciousness of Ukrainians in post-classical discourse. It requires understanding the course of the philosophical search for truth and cord centric “cleansing” of consciousness from anti-clerical – God-fighting clichés that primitivism the meaning of freedom. Post-classical metaphysics of history allows us to perceive the civilized nature of freedom as the transition of ethno genesis to a new quality within European values. Classical heuristic constructs reflect the methodological and theoretical basis of social philosophy, which is necessary to answer the question of the level of civilization of the nation-building process. Scholars in the historical section of the study of freedom especially define the concepts of society of existentialism and neo-Freudianism. Public nation-genesis in search of freedom perceives the negatively uncivilized nature of “left” or right wing radicalism, as its specificity contradicts the conditions of the hidden development of the Ukrainian idea. The civilizational understanding of the Ukrainian idea in the spirit of the Cossack revolution was influenced by the interpretation of the philosophy of freedom of the great luminaries of Ukraine, which is important in overcoming stereotypes of vulgar sociological manifestations of social demonism of radicals and national nihilists. The evolutionary formation of the principles of freedom enriches the variety of manifestations of the “heart unity” of the bearers of European values, in particular the Manifestations of post-classical and philosophical-theological symbols, and so on. The testament of autochthonous Ukrainians (“fathers of the titular ethnic group”) brings the meaning of “national existence” from the secret depths of metaphysics of the Ukrainian idea to the center of understanding the meaning of freedom as a universal Cossack will, on a completely independent way of forming vital values of civil society.

Key words: *post-classical meaning of freedom, nation-genesis, social demonism, passion, logo of history, national idea, metaphysical discourse.*

УДК 1(091)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.7>**Стежко Зоя Василівна**

кандидат філософських наук,
доцент кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнського національного технічного університету
пр. Університетський 8, Кропивницький, Україна
orcid.org/0000-0002-0172-4487

Римар Сергій Петрович

старший викладач кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнського національного технічного університету
пр. Університетський 8, Кропивницький, Україна
orcid.org/0000-0001-7102-3443

**ФОКАЛІЗАЦІЯ ЯК СИМУЛЯКР ДІЙСНОСТІ
У ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ
(НА МАТЕРІАЛІ СТАТТІ Т. ЕНГЕЛЬХАРДТА
У ЖУРНАЛІ “THE NATION” (США))**

У статті висвітлюються декотрі особливості публіцистики за постмодерністської культурної традиції. За умов смарт-суспільства, інтегрованого в інтернет-простір, медіократія становить потужний ресурс наратології. Проводиться думка, що на тлі посилення медіократизації суспільства зростає роль фокалізації у формуванні суспільної свідомості. Проте аналіз наукової літератури засвідчив, що напрацювань зі значимості фокалізації у публіцистичних текстах наразі бракує.

На цьому тлі метою статейного дослідження є філософський аналіз ролі фокалізації публіцистики у формуванні суспільної свідомості.

Методи дослідження – дискурс-аналіз інтерпретації тексту, метод узагальнення емпіричного матеріалу, метод сходження від абстрактного до конкретного.

Результатом дослідження маємо висвітлення ролі фокалізації як засобу латентної маніпуляції суспільною думкою. Доводиться, що поєднання різних форм організації повідомлення з ужитком семи відкритої або ж прихованої емотивності досягається ефект синергії – ефект потужного впливу на свідомість.

Феномен фокалізації у наративній моделі дійсності розкривається на матеріалі публіцистичної статті Тома Енгельхардта (Tom Engelhardt) «Америка так и не «вернулась». Зазначається, що феномен фокалізації наповнює емпіричний факт суб'єктивною смисловою інтерпретацією і таким чином є елементом технології формування суспільної свідомості. Тож фокалізація постає як тріада діалектично взаємопов'язаних компонентів – наратор, наратив, реципієнт, кожен з яких обумовлений іншим та водночас є окремим чинником смислотворення.

Розглядаються особливості кожного типу фокалізації. Зазначається, що focalization externe, як точка зору об'єктивного наратора, свідчить, що задекларована об'єктивність обмежується констатацією емпіричного факту, а оцінки, які слідує опісля, є однозначно суб'єктивними в силу іманентної риси людини, якою є творчість. Застосовуючи різні типи фокалізації у поєднанні з семами латентної емотивності, Т. Енгельхардт досягає мети бажаного сприйняття читачем наративу. Обґрунтовується думка, що назагал у постмодерністській концептуалізації фокалізація як явище наратології є симулякром дійсності.

Ключові слова: постмодернізм, медіократія, фокалізація, наратив, публіцистика, фонові знання.

Вступ. Цивілізаційні зрушення доби постмодерну зробили засоби масової інформації основним споживчим продуктом суспільства ХХІ століття, а відтак і примножили їх значимість як засобу формування суспільної свідомості. І. Гобзов має рацію, говорячи, що наразі,

«если взять духовную жизнь, то ее можно обозначить термином «медиаократизация» [1, с. 49]. За умов смарт-суспільства, інтегрованого в інтернет-простір, медіократія становить потужний ресурс наратології. Проте медіократія, яка сьогодні за своїм призначенням має бути інструментом нагляду за владою, її прозорістю, усе менше виражає волю громадянського суспільства та діє в інтересах олігархату, який контролює media, – відтак олігархат реалізує свої політичні наміри і засобами публіцистики. Важливу роль у досягненні ефективності впливу media на суспільну свідомість відіграє наразі малодосліджений феномен як фокалізація суспільно-політичного наративу. У постмодерністській концептуалізації ключових цінностей демократії, таких як особистісна свобода, свобода слова тощо неконтрольованість публіцистики повною мірою розкриває маніпулятивний потенціал фокалізації як симулякра дійсності. Вдало застосована фокалізація підтверджує розхожу тезу – хто володіє mass media, той володіє й суспільною думкою.

Дійсно, з одного боку, в глобальній системі інформації mass media досить ефективно виконують роль інституту міжнародної співпраці у різних галузях, роль засобу «електронної демократизації», але з іншого – так само ефективно здійснюють маніпулювання суспільною свідомістю. Ці аспекти ми і маємо намір висвітлити у статті.

Термін «фокалізація» увійшов у лінгвістичний обіг з легкої руки літературознавця Ж. Женетт для позначення авторського способу повідомлення або (як зазначає низка джерел) для позначення точки зору наратора. Тож в багатьох випадках терміни «фокалізація» (focalization) та «точка зору» (point of view) визнаються рівнозначними, що пасує і контексту нашого дослідження.

Щоправда, застосування того чи іншого типу фокалізації у публіцистиці має свою специфіку: персонажем тут постає як окремий суб'єкт, так і збірний персонаж. Наприклад, у статті Т. Енгельхардта (Tom Engelhardt) «Америка так и не «вернулась» [2] є як окремий суб'єкт – президент та міністр, так і колективний персонаж – «мы, американцы», від імені яких здійснює судження наратор. Отже, сам наратор («мы, американцы») постає одночасно і персонажем, і оповідачем, причому оповідачем з різної фокалізації – від імені персонажу і про персонаж. Публіцистичний стиль також відрізняється від художнього точністю, логічністю, аргументацією, обґрунтуванням з претензією на істину та понятійним апаратом. Зазначена особливість фокалізації у публіцистичних статтях актуалізує обрану нами тему дослідження.

Вагомого значення способу організації оповіді надають реалії інформаційного ландшафту за постмодерністської переоцінки цінностей. Постмодернізм як глобальне явище декларує необмежений плюралізм та лібералізм у суспільно-політичному дискурсі, а відтак кожна нація відповідно до власної культури напрацьовує розуміння таких цінностей як свобода бути собою, лібералізм у творенні смислу тексту, по-різному інтерпретує політичні наративи. Це виразно проявляється на застосуванні різних типів фокалізації в публіцистиці Т. Енгельхардта, який досконало засвоїв ключовий принцип постмодернізму – деконструкцію Ж. Дерріда: дійсність є лише наративною моделлю наратора. Смисл наративу є містифікацією дійсності засобами фокалізації в контексті особистісної системи цінностей та задуму наратора. Не існує єдиної системи цінностей, а отже, за принципом деконструкції, наратив автора не є істиною в останній інстанції; він становить свого роду симулякр дійсності в такій же мірі, як і його інтерпретація читачем.

Проте видається, що саме постмодерністські культурні трансформації не знайшли свого розуміння в учасників сучасного глобального політичного дискурсу. Недооцінка значимості постмодерністських трансформацій ставить під загрозу політичне взаємопорозуміння націй, а ужиток фокалізації у публіцистиці постає чинником маніпулювання суспільною свідомістю. Антропоцентризм постмодернізму, який прийшов на зміну раціоцентризму доби Модерну розширив можливості політичного самовираження наратора у глобальному інформаційному просторі. Постмодерністська наратологія, розширюючи можливості втілювати авторську суб'єктивність у наративну картину світу, стає презентантом національного коду в глобальному інформаційно-комунікативному просторі. Фокалізація як спосіб організації оповіді у презентованому нашою статтею публіцистичному тексті Т. Енгельхардта «Америка так

и не «вернулась» de facto постає засобом політичного позиціонування наратором американського бачення дійсності, яке через вдало фокалізований наратив пропонується як єдино можлива істина. Відбувається підміна обґрунтування істинності нарації об'єктивними фактами формуванням переконань читача засобами фокалізації.

Аналіз досліджень і публікацій. З прикрістю маємо констатувати, що проблемі фокалізації у суспільно-політичних наративах приділяється, як на нас, вкрай недостатньо уваги. Щоправда, як засвідчив аналіз наукової літератури, декотрі аспекти проблеми фокалізації та суміжні з нею усе ж висвітлювалися як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Зокрема: G. Genette [3] – висвітлюються фундаментальні положення наратології та теорії фокалізації; М. Pavichich [7], Є. Петрова [8] та О. Собчук [11] – аналізуються поняття «оповідач» та «фокалізатор»; праці з посткласичної наратології – прослідковується еволюція понять «наративність» та «фокалізація»; Е. Broman [15] – здійснюється зіставний аналіз теоретичних положень наратології Genette G та інших представників наративного дискурсу; В. Оноприєнко [6] – висвітлюється наративізація соціогуманітарного знання в постмодерністських новаціях; М. Jahn [16], [17] – розглядаються різновиди фокалізації та наратологічні концепції в аналізі художніх творів та методологія так званих “windows of focalization”; В. Niederhoff [19] – окреслюється полемічність ключових положень теорії фокалізації Ж. Жанет; J. Pier [20] – визначається поняття «рівень наративу» та функціональний характер співвідношення рівнів; Ю. Стежко, Н. Білоус, Л. Шевчук [13] – розкривається методологія лінгвістичних досліджень, орієнтована на виявлення способу формування смислу тексту та встановлення референції; А. Літак [4] – осмислюється феномен фокалізації на матеріалі англійської художньої літератури, розглядається зв'язок фокалізації зі змістом наративу та способом нарації; Ю. Стежко [14] – показується роль емотивного навантаження семи у сприйнятті оповіді.

Аналіз наукової літератури з обраної нами теми засвідчив, що фокалізація досліджується, головню, на художніх текстах і напрацювань зі значимості фокалізації в публіцистичних текстах бракує. Тож, визначаючи мету нашого дослідження, ми виходили з інформаційної ситуації навколо новітніх подій у світі.

Мета статті – філософський аналіз ролі фокалізації публіцистики у формуванні суспільної свідомості за постмодерністських реалій.

Методи дослідження – дискурс-аналіз інтерпретації тексту, метод узагальнення емпіричного матеріалу, метод сходження від абстрактного до конкретного.

Результати дослідження. У постмодерністській картині світу дійсність усе більше ідентифікується як наративна модель мультиверсуму дискурсів. Зростає попит на публіцистику, а разом з цим зростає і значення журналістських інтерпретацій суспільних явищ.

Широка джерельна база та необмежений доступ до інформації сьогодні є стратегічним ресурсом демократичного поступу. Проте є й загроза формування небажаних суспільних настроїв або закликів до протиправних дій через неконтрольованість контенту, недосконалість системи інформаційної безпеки.

Постмодерністський переворот (саме так оцінюються сучасні цивілізаційні перетворення) відбився лінгвосоціальною проблемою фокалізації як засобу моделювання смислу наративу (focalization – focus of narration) в контексті взаємообумовленості мови та думки. Маємо вдатися до декотрих уточнень щодо ужитку нами терміну «наратив». В контексті нашого дослідження ми дотримуємося позиції, що текст сам по собі не є наративом за походженням. Якості наративності він набуває стосовно читача, процесу рецепції, завдяки чому читач інтерпретує смисл тексту уже як наративу.

Фокалізація посідає панівну позицію у наратології постмодернізму, який своїми методологічними настановами легалізує плюралізм стилю мислення та мовного виразу дійсності, підміняє принципи об'єктивності та класичного раціоналізму суб'єктивною інтерпретацією, а істину – переконаннями.

Наразі маємо спекулятивні нарації заангажованих публіцистів, котрі намагаються впливати на національну свідомість суб'єктивною інтерпретацією суспільно-політичних подій у власних

ідеологічних інтересах. Застосовуються різні форми фокалізації як засобу представлення дійсності у свідомості реципієнта, підміни істини постправдою (*post-truth*).

Відомо, що теперішнє в знятому вигляді утримує в собі минуле. Тож, жонглюючи достовірністю окремих загальновідомих фактів, історичних подій минулого, досягається мета – екстраполяція довіри на вигадані нарації теперішнього. Феномен фокалізації в наративній моделі дійсності забезпечує смислове наповнення емпіричного факту з єдиним фіналом – його суб'єктивною інтерпретацією. Задля досягнення мети – домінування в дискурсивному просторі запропонованого смислу наративу щодо інших тлумачень факту – наратор, як правило, застосовує еkleктичний спектр логічних суджень – раціональних, теологічних, софістичних тощо. Тим самим здійснюється переорієнтація уваги реципієнта з власного аналізу об'єктивних фактів на запропоновану суб'єктом фокалізації логіку.

Фокалізація у публіцистичних текстах постає технологією формування системи цінностей читача, його політичної культури, а головне, переконань. Ілюстрацією можуть слугувати, наприклад, наративи про історичні корені нації, мовно-культурну спільність та етнічну спорідненість народів і т. і., які, власне, формують національну ідентичність людини та її ідеологічну орієнтацію.

Багатий матеріал для вивчення маніпулятивних можливостей фокалізації в публіцистичних текстах дає знайомство зі статтею Tom Engelhardt «Америка так и не «вернулась» [2]. Претендуючи на позицію об'єктивного оповідача (*focalization externe*, за класифікацією Ж. Женетт) [3], автор *de facto*, через різні суб'єктивні прийоми надає тексту форму організації наративу за *focalisation zero* (за класифікацією Ж. Женетт), за якої інформація подається з позицій всезнаючого наратора: він начебто знає більше, ніж самі політичні персонажі його наративу. В такому разі, за логікою субститутивної міметизації, читач, інтерпретуючи текст, має подумки наслідувати наратора. До речі, сам Ж. Жанетт визнавав нульову фокалізацію стилістичним ідеалом, оцінюючи її як «...блеск, то есть искусство «формулировки» [3, с. 162].

Стаття «Америка так и не «вернулась» є прикладом мистецтва здобувати довіру до оцінки факту методом фокалізації. Автор звертається до читача зі словами: «вдумайтесь в эту фразу», «не кажется ли вам...», «поверьте мне...», «не думаете ли вы...» [2] і т. і., після яких подаються суб'єктивні оцінки щодо емпіричного факту. «Я проведу для вас краткую экскурсию» [2], – пише Т. Енгельхардт, показуючи тим самим свою обізнаність щодо події та міркувань самого персонажу.

У спосіб звернення до читача на кшталт: «что это значит для всех нас?», «давайте посмотрим правде в глаза...», «...мы должны не только поразиться тому...», «высокий процент из нас поддерживает идею...» [2]. Т. Енгельхардт бере читача в односторонці, не залишаючи йому підстав для сумнівів у достовірності запропонованої оцінки факту. Окрім того, низка меседжів супроводжується займенником «ми», за яким слідує суб'єктивна інтерпретація реальних фактів.

Увага читача зосереджується на формі звернення, свого роду психологістичного стандарту стосунків, що спонукає до створення відносин довіри між автором та читачем. Повідомленням з позиції *focalisation zero*, за якої оповідач позиціонується всезнаючим або, у всякому випадку, більш знаючим, ніж персонаж, досягається підвищення семантики кожного слова наративу.

Нульовою фокалізацією Т. Енгельхардт інформує читача про міркування персонажу, які, можливо, йому і не властиві, але стилістика наратора змушує читача сприймати повідомлення як вияв обізнаності. Таким чином, досягається відкритість дискурсивної свідомості читача до безальтернативного сприйняття наративу. Читач, перебуваючи у полоні показової обізнаності, солідаризується з наратором, не вбачаючи потреби в рефлексії та аналізу повідомлення з позицій власних знань, покладаючись лише здоровий глузд. Читач свідомо формує те, що було назву *post-truth* («під постправдою мається на увазі образ дійсності, свого роду симулякр, створений суб'єктом на основі віри, некритичного засвоєння інформації...» [12, с. 81].

Аналіз застосування фокалізації Т. Енгельхардтом у статті «Америка так и не «вернулась» засвідчив розрахунок автора на таку ваду людського мислення як схильність до слідування у сприйнятті інформації нескладному шляху раціонального осмислення, інстинктивно

покладаючись на власний здоровий глузд. З точки зору психолінгвістики феномен постправди є референцією іманентних рис людини – прагнення до простих рішень, «економії мислення», відданості семантичній доступності авторських оцінок.

Політична значимість сформованої засобами фокалізації постправди полягає у тому, що вона із суб'єктивної думки у формі існування окремої публікації з часом об'єктивується у масову суспільну свідомість. Опублікована інформація надалі поширюється уже незалежно від свого першоджерела. На фоні принципів постмодернізму об'єктивність істини втрачає свою значимість, поступаючись постправді як переконанням, тобто некритичному засвоєнню інформації.

З цього приводу важко не погодитися із оціночними судженнями Ф. Ніцше: «...убеждение есть вера, что в известном пункте познания обладаешь безусловной истиной» – пише він. І далі: «...the man of conviction is not the man of scientific thinking» [5, с. 483]. Отже, основним об'єктом, на який орієнтується наратор у визначенні форми фокалізації в публіцистиці, є людина переконань, а не істини, людина віри, а не раціонального мислення.

Керуючись запропонованою Ж. Женеттом класифікацією форм фокалізації, маємо зазначити, що в обраній за ілюстративний матеріал статті Т. Енгельхардта «Америка так и не «вернулась» автор для втілення свого задуму застосовує різні, взаємодоповнюючі форми фокалізації, за ситуативного домінування тієї чи іншої. Зокрема, *focalisation zero* ефективно поєднується у Т. Енгельхардта з *focalization externe*, за якої розповідь ведеться з точки зору об'єктивності наратора. А в декотрих фрагментах вона поєднується і з *focalisation interne*. Сполучення між різними типами фокалізації полягає в тому, що, скажімо, нульова фокалізація відносно читача постає внутрішньою стосовно персонажу – міністра оборони, за якого говорить автор статті, і уже читач сприйматиме меседжі автора як трактування подій самим персонажем – міністром. Сполученням різних форм фокалізації забезпечується ефект синергії у створенні бажаного впливу на реципієнта.

Окремого розгляду, на наш погляд, заслуговує найбільш поширений в суспільно-політичних наративах і, зокрема, в публікації Т. Енгельхардта тип фокалізації – *focalization externe*, за якої оповідь ведеться з позицій об'єктивного оглядача подій та фактів. *Focalization externe* є панівною в публіцистиці, вона покликана формувати суспільну думку. Автор начебто є незаангажованим, а розповідь декларується як об'єктивний наратив. Спробуємо пояснити, чому *focalization externe* заслуговує окремого розгляду.

Справа у тому, що об'єктивність точки зору наратора, як і змістовна об'єктивність самого наративу, є нонсенсом. Насправді це виглядає як «суб'єктивна об'єктивність». Позаяк творчість в тій чи іншій мірі є іманентною рисою людини, об'єктивність змісту наративу не є можливою в принципі. Наприклад, пишучи про різних президентів однієї країни, Т. Енгельхардт одного іменує – «президент», а іншого – «наш президент». Відтак, він латентно виявляє свої вподобання – а не істину. За словами О. Потебні, «...слово для самого говорящего есть средство объективировать свою мысль» [9, с. 212], тобто – об'єктивувати суб'єктивну думку про об'єктивну дійсність, а не об'єктивувати сам наратив як мовне вираження об'єктивної дійсності.

В цілому, об'єктивність змісту наративу може становити сама фіксація факту, а не розповідь про нього. Наприклад, в передмові до уже названої статті «Америка так и не «вернулась» зазначається: «Два десятилетия войны в Ираке и Афганистане сделали США «несостоятельной империей». Ей не удалось решить ни одной своей задачи» [2]. В цьому наративі об'єктивність позиції наратора обмежується фіксацією самого факту війни в Іраці та Афганістані. Далі йдуть суб'єктивні оцінки результативності в ній місії США, які об'єктивність наратора як суб'єкта фокалізації лише імітують. Відтак «у наративі проявляється не лише хронологія подій, а, головню, внутрішній світ наратора; в наративі оповідач об'єктивує власну суб'єктивність» [13, с. 116]. Тож читачу варто відрізнити об'єктивність в загальнонауковому значенні, як відображення реального плину подій та фактів від об'єктивності як позиціонування наратора в фокалізації.

Суб'єктивність фокалізації в окремих випадках супроводжується зверненням до емпатії реципієнта – імпліцитного ресурсу смислотворення повідомлення. Принцип деконструкції

легітимізував смислотворення читачем авторського тексту. Нам імпонують слова В. Онопрієнка: «В нарративе проявляется характер, эмоциональные состояния говорящего, его «стратегия», т. е. воздействие на читателя или слушателя, В нарративе важна не столько сама история, сколько точка зрения автора истории и средства удержания внимания заинтересованности и включенности собеседника, который выступает в качестве соавтора нарратива» [6, с. 22]. Зробити читача співавтором нарративу означає здатність обрати таку форму фокалізації для подачі відкритої або прихованої емотивності, яка здатна запалити уяву читача. Нарративом: «Заключенные все еще содержатся в тюрьме Гуантанамо, в этом оффшорном бермудском треугольнике несправедливости» [2] Т. Енгельхардт, позиціонуючи себе як об'єктивний наратор, пропонує читачеві емотивне навантаження, яке криється у слові «несправедливість». Закладена у нарративі емпатема становить свого роду імпліцитну форму екзистенційної комунікації автора оповіді та читача. «Феномен емпатії доволі залежний від сфери ужитку й методу фіксації» [14, с. 193]. Тож у наведеному прикладі емпатема «несправедливість» узгоджується зі змістом повідомлення та застосованим автором способом організації оповіді – *focalization externe*.

І наостанок. Фокалізація завжди має вибірковий характер, є орієнтованою на конкретного читача та є залежною від змісту оповіді. Аналіз практики ужитку фокалізації у публіцистичних текстах свідчить, що досвідчений наратор, обираючи ту чи іншу форму фокалізації, керується низкою критеріїв, як то: інтелектуальний рівень потенційного читача, мовнокультурна спроможність осмислення ним інформації, його ідеологічна орієнтація. Наприклад, гадаємо, що нарратив: «А затем, конечно же, началась глобальная война с террором, которая вскоре переросла в обычную конвенциональную войну» [2] потребує певних знань. Не кожному читачеві є зрозумілим словосполучення «конвенциональная война», позаяк воно не є рівнем просторіччя.

Створення семантичного поля порозуміння наратора із читачем обумовлене фоновими знаннями стосовно того чи іншого слова. “It is a well-known fact that an indispensable condition for the implementation of any communicative act must be a mutual knowledge of realities by the speaker and the hearer, which is the basis of language communication, – пише М. Махкамова. – These values have received in linguistics the name of background knowledge. A word reflecting an object or phenomenon of the reality of a particular society not only means it, but also creates some background associated with this word” [18, с. 26]. Убогість фонових знань з теми публікації змушує читача цілком поклатися на оціночні судження автора у заломленні на власний здоровий глузд, не усвідомлюючи того, що «...многое из того, что здравый смысл считает найденным или открытым, на самом деле является сделанным или придуманным» [10, с. 14]; додамо: не в останню чергу під впливом нульової фокалізації (*focalisation zero*) автора.

Якщо звернутися до статті Т. Енгельхардта, то потреба в фонових знаннях виглядає доволі гостро. Автор оперує топонімами, прізвиськами, подіями, не розкриваючи їх зміст. Отже, він передбачає володіння читачем певними знаннями щодо них. Наприклад, коли мовиться про встановлення демократії в Афганістані, то, щоб оцінити зазначене, читач має володіти знаннями про політичний, релігійний устрій країни, економічний уклад тощо. В іншому випадку авторський нарратив залишиться без відповідної реакції або ж набуде зовсім іншого смислу. Фонові знання становлять ключ до смислу повідомлення. Тож фокалізація постає як тріада діалектично взаємопов'язаних компонентів – наратор, нарратив, реципієнт, кожен з яких обумовлений іншим та водночас є окремим чинником смислотворення. У нарративі, взаємозумовлюючи одна одну, інтегруються реальні події, їх рецепція та інтерпретація. Постмодернізм визнає творення смислу повідомлення не лише автором, а й самим читачем. «Нарратив автора в процессе чтения снимается нарративом читателя, по-новому центрирующего и означивающего текст» [6, с. 22]. Зазначене методологічне положення має стати настановою для публіцистів щодо способу організації нарративу.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, фокалізація становить вагомий компонент публіцистики; вона має свою специфіку, а її дослідження, на відміну від досліджень фокалізації у художній літературі, потребують специфічного підходу.

В постмодерністській концептуалізації фокалізація як явище наратології є симулякром соціокультурної дійсності. На прикладі аналізу статті Т. Енгельхардта «Америка так и не «вернулась» обґрунтовується значимість фокалізації як способу видати суб'єктивну думку за об'єктивний стан суспільно-політичних реалій. Задекларована об'єктивність *focalization externe* не є об'єктивністю у загальнонауковому її розумінні. З точки зору герменевтики фокалізація становить засіб конструювання смислів на рівні організації наративу.

Етика фокалізації публіцистики не орієнтована на критичне осмислення читачем запропонованого автором наративу. Вплив на формування у читача бажаного розуміння оповіді залежить від вправності наратора у застосуванні різних форм організації повідомлення, у поєднанні фокалізації із ужитком семи відкритої або ж прихованої емотивності, орієнтованої на емпатію читача. За належних умов таке поєднання створює ефект синергії – ефект потужного впливу на свідомість.

Назагал за результатами нашого статейного дослідження стає очевидним, що фокалізація в публіцистиці набуває вагомого значення та становить невід'ємну компоненту технології формування суспільної свідомості з позиції експліцитного наратора.

І насамкінець. Проведена нами розвідка не дає відповіді на усі питання щодо сутнісного розуміння фокалізації в наративній моделі суспільно-політичного дискурсу. Тож перспективність теми для подальшого розвитку є очевидною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гобозов И. Постмодернизм – эпоха медиократов. *Вопросы философии*. 2015. № 12. С. 41–53.
2. Энгельхардт Т. Америка так и не «вернулась». *The Nation*. 01.08.2021. URL: https://inosmi.ru/politic/20210801/250229649.html?utm_source=smi2
3. Жанетт Ж. *Фигуры*. М. : Издат-во им. Сабашниковых 1998. 944 с.
4. Літак А. М. До питання фокалізації та її особливостей у романі «Нотатки про скандал» Зої Геллер. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2019. № 40. Том 3. С. 16–21. DOI: <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2019.40.3.4>
5. Ницше Ф. *Соч. в 2-х т. Том 1*. М. : Наука. 1990. 829 с.
6. Оноприенко В. И. Нарратив как стратегия и практика постмодернистского обновления методологии социогуманитарного знания. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2010. № 1. С. 22–25.
7. Павичич М. Трансформація типів оповідача у словенському романі часів тітовської Югославії. *Проблеми слов'янознавства*. 2011. Вип. 60. С. 147–153. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/slavistyka/n60/014.pdf>
8. Петрова Е. В. Актуальные вопросы теории литературы. Фокализация как средство моделирования смыслов в тексте. 2014. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/37567/1/avfn_2014_96.pdf
9. Потєбня О. *Собрание трудов: Мысль и язык*. – М. : «Лабиринт», 1999. – 300 с.
10. Рорти Р. Релятивизм: найденное и сделанное. *Философский прагматизм Ричарда Рорти и российский контекст*. М. : Традиция, 1997. 288 с.
11. Собчук О. В. Переосмислення понять наративності, персонажа і фокалізації в сучасній когнітивній наратології. *Магістеріум. Випуск 48. Літературознавчі студії*. 2012. С. 108–113. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16096>
12. Стежко Ю. Г. Самовизначення особистості в реаліях сучасних інформаційних технологій. *Педагогічні науки. Науковий журнал*. Випуск 74. Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава. 2019. DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.74>. С. 81–85.
13. Стежко Ю. Г., Білоус Н. П., Шевчук Л. О. Методологія лінгвістичних досліджень в імперативах постмодернізму. *Філологічні трактати*. Том 13. № 1. 2021. Суми, Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка. С. 110–120. DOI: [https://www.doi.org/10.21272/Ftrk.2021.13\(1\)-10](https://www.doi.org/10.21272/Ftrk.2021.13(1)-10)
14. Стежко Ю. Г. Вираження емпатії в художніх творах та їх перекладах: зіставний аналіз. *Філологічні науки. Альманах «Рідний край»*. 2019. № 2 (41) Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава. 2019. С. 192–198.

15. Broman E. Narratological Focalization Models: A Critical Survey. Essays on Fiction and Perspective. Frankfurt a. M. 2004. URL: https://www.academia.edu/1554726/Narratological_Focalization_Models_A_Critical_Survey
16. Jahn M. Narratology. A Guide to the Theory of Narrative. 2021. URL: <http://www.uni-koeln.de/~ame02/pppn.pdf>
17. Jahn M. More Aspects of Focalisation: Refinements and Applications. 1999. P. 85–110. DOI: 10.4000/BOOKS.PUFR.3952
18. Mahkamova M. R. Modern Problems of Linguistics and Methods of Teaching English. *Obrazovatel'nyj process*. 2018. 1. S. 26–28. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modern-problems-of-linguistics-and-methods-of-teaching-english/viewer>
19. Niederhoff B. Focalization. 2013. URL: <https://www.lhn.uni-hamburg.de/printpdf/article/focalization>
20. Pier J. Narrative Levels. 2014. URL: <https://www.lhn.uni-hamburg.de/printpdf/article/narrative-levels-revised-version-uploaded-23-april-2014>

REFERENCES

1. Gobozov, I. (2015). Postmodernizm – epokha mediokratov [Postmodernism – the Epoch of Mediocrats]. *Voprosy filosofii*. № 12. S. 41–53. [in Russian]
2. Engelkhardt, T. (2021). Amerika tak i ne “vernulas” [America hasn’t “came back»” yet]. *The Nation*. 01.08.2021. URL: https://inosmi.ru/politic/20210801/250229649.html?utm_source=smi2 [in Russian]
3. Zhanett, Zh. (1998). Figury [Figures]. M. : Izdat-vo im. Sabashnikovykh. 944 s. [in Russian]
4. Litak, A. M. (2019). Do pytannia fokalizatsii ta yii osoblyvostei u romani “Notatky pro skandal” Zoi Heller [On the Issue of Focalization and Its Peculiarities in “Notes on a Scandal” by Zoe Heller]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Filolohiia*. № 40. Tom 3. S. 16–21. DOI: <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2019.40.3.4> [in Ukrainian]
5. Nitshe, F. (1990). Soch. [Compositions]. v 2-kh t. Tom 1. M. : Nauka. 829 s. [in Russian]
6. Onoprienko, V. I. (2010). Narrativ kak strategii i praktika postmodernistskogo obnoveniia metodologii sotciogumanitarnogo znaniia [The Narrative as The Strategy and Practice of Postmodern Renewal of Social and Humanitarian Knowledge]. *Visnyk Natsionalnoho aviatyynoho universytetu. Filosofiia. Kulturolohiia*. № 1. S. 22–25. [in Russian]
7. Pavychych, M. (2011). Transformatsiia typiv opovidacha u slovenskomu romani chasiv titovskoi Yuhoslavii [Transformations of the Narrator in the Slovenian Novel at the Time of Tito’s Yugoslavia]. *Problemy slov'ianoznavstva*. Vyp. 60. S. 147–153. [in Ukrainian]
8. Petrova, E. V. (2014). Aktualnye voprosy teorii literatury. Fokalizatsiia kak sredstvo modelirovaniia smyslov v tekste [Current questions for the theory of literature. Focalization as a way of modeling meanings in a text]. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/37567/1/avfn_2014_96.pdf [in Russian]
9. Potebnia, O. (1999). Sobranie trudov: Mysl i iazyk [Collected Works: Thought and Language]. M. : “Labirint”. 300 s. [in Russian]
10. Porti, R. (1997). Reliativizm: naidennoe i sdelanoe [Relativism: found and done]. *Filosofskii pragmatizm Richarda Rorti i rossiiskii kontekst* M. : Traditsiia. 288 s. [in Russian]
11. Sobchuk, O. V. (2012). Pereosmyslennia poniat naratyvnosti, personazha i fokalizatsii v suchasni kohnityvni naratolohii [A Reconsideration of the Notion of Narrativity, Character, and Focalization in Contemporary Cognitive Narratology]. *Mahisterium. Vypusk 48. Literaturoznavchi studii*. S. 108–113. [in Ukrainian]
12. Stezhko, Yu. H. (2019). Samovyznachennia osobystosti v realiiakh suchasnykh informatsiinykh tekhnolohii [Self-Identification Personality in the Realities of Modern Information Technologies]. *Pedahohichni nauky. Naukovyi zhurnal*. Vypusk 74. Poltavskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni V. H. Korolenka. Poltava. S. 81–85. DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.74> [in Ukrainian]
13. Stezhko, Yu. H., Bilous, N. P., Shevchuk, L. O. (2021). Metodolohiia linhvistychnykh doslidzhen v imperatyvakh postmodernizmu [Methodology of the Linguistic Research in the Imperatives of Postmodernism]. *Filolohichni traktaty*. Tom 13. № 1. Sumy, Vydavnytstvo SumDPU imeni A. S. Makarenka. S. 110–120. DOI: [https://www.doi.org/10.21272/Ftrk.2021.13\(1\)-10](https://www.doi.org/10.21272/Ftrk.2021.13(1)-10) [in Ukrainian]

14. Stezhko, Yu. H. (2019). Vyrazhennia empatii v khudozhnikh tvorakh ta yikh perekkladakh: zistavnyi analiz [The Expression of Empathy in Works of Art and their Translations: a Comparative Analysis]. *Filologichni nauky Almanakh "Ridnyi kraj"*. № 2 (41) Poltavskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni V. H. Korolenka. Poltava. S. 192–198. [in Ukrainian]
15. Broman, E. (2004). *Narratological Focalization Models: A Critical Survey. Essays on Fiction and Perspective*. Frankfurt a. M. URL: https://www.academia.edu/1554726/Narratological_Focalization_Models_A_Critical_Survey [in English]
16. Jahn, M. (2021). *Narratology. A Guide to the Theory of Narrative*. URL: <http://www.uni-koeln.de/~ame02/pppn.pdf> [in English]
17. Jahn, M. (1999). *More Aspects of Focalisation: Refinements and Applications*. P. 85–110. DOI: 10.4000/BOOKS.PUFR.3952 [in English]
18. Mahkamova, M. R. (2018). Modern Problems of Linguistics and Methods of Teaching English. *Obrazovatel'nyj process*. 1. S. 26–28. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modern-problems-of-linguistics-and-methods-of-teaching-english/viewer> [in English]
19. Niederhoff, B. (2013). *Focalization*. URL: <https://www.lhn.uni-hamburg.de/printpdf/article/focalization> [in English]
20. Pier, J. (2014). *Narrative Levels*. 2014. URL: <https://www.lhn.uni-hamburg.de/printpdf/article/narrative-levels-revised-version-uploaded-23-april-2014> [in English]

Stezhko Zoya Vasylivna

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of History, Archeology,
Information and Archival Affairs
Central Ukrainian National Technical University
8, Universytetskyi ave., Kropyvnytskyi, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0172-4487

Rymar Serhii Petrovych

Senior Lecturer at the department of History, Archeology,
Information and Archival Affairs
Central Ukrainian National Technical University
8, Universytetskyi ave., Kropyvnytskyi, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7102-3443

FOCALIZATION AS A SIMULACRUM OF REALITY IN THE POSTMODERN SOCIAL-AND POLITICAL DISCOURSE

In a smart-society integrated into a sphere of the Internet, mediocracy is a powerful resource for the narratology. It is believed that with a background of increasing mediocratization of society, the role of focalization in the formation of public consciousness is growing. However, the analysis of the scientific literature has shown that there is a lack of work on the importance of focalization in journalistic materials.

*Therefore, the **purpose** of the article research is a philosophical analysis of a role of journalism focalization in the formation of public consciousness.*

***Research methods** – a discourse-analysis of text interpretation, method of generalization of empirical material, method of focusing from abstract to concrete.*

***The result of the study** is a highlighting role of focalization as a way of a latent manipulation with a public opinion. It's believed that an effect of synergy (the effect of a powerful influence on consciousness) we get with a combination of different forms of a formation a message using a semi open or a covered emotivity.*

The material of a journalistic paper by Tom Engelhardt "America didn't come back after all" opens up the focalization phenomenon in the narrative model of reality It is noted that the phenomenon of focalization fills the empirical fact with the subjective and semantic interpretation and, thus, becomes an element of the technology for formation of social consciousness. Therefore,

the focalization appears as a triad of dialectically interconnected components – a narrator, a narrative and a recipient, and every component is conditioned by another one being, meanwhile, a certain factor of a meaning-making.

Features of each type of focalization are considered. It is noted that the focalization externe, as a vision of an objective narrator, points that a declared objectivity is limited with the statement of empirical fact, but assessments coming behind are only subjective thanks to the immanent feature of human character, what is the creativity. Mr. Engelhardt T. has accomplished his goal about a desired perception of the narrative by reader applying different types of focalization together with the seeds of latent emotionality. Next opinion's been substantiated that, in comon, the focalization as a phenomenon of narratology is a simulacrum of reality in postmodern conceptualization.

Key words: *postmodernism, mediocracy, focalization, narrative, journalism, background knowledge.*

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

УДК 101.1

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.8>

Дубініна Віра Олександрівна

доктор філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії та суспільних наук
Полтавського державного медичного університету
вул. Шевченка, 22, м. Полтава, Україна
orcid.org/0000-0001-8024-9823

ФОРМУВАННЯ ГЕРМЕНЕВТИКИ ЯК ФОРМИ ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

Актуальність теми виходить з того, що герменевтика це філософський напрямок, який вважає, що головне завдання це вчення про тлумачення текстів і, ширше, – про розуміння людиною соціальної реальності. У статті розглянуто актуальні для сучасної науки деякі теоретичні та прикладні аспекти історії філософської герменевтики у зв'язку з формуванням особливого герменевтичного простору в сучасній гуманітарній культурі, перший етап розвитку філософської герменевтики в Німеччині XIX ст., коли формувалися головні принципи і засади власне герменевтичного дискурсу.

Проаналізовано формування герменевтики як форми філософського дискурсу. Зазначено, що герменевтика у широкому розумінні, тобто як загальнофілософська теорія і як антропологічна концепція, сама є частиною культурного середовища, яка при цьому здатна піддавати глибинній рефлексії культуру загалом, оцінювати поточний стан культури, що є її важливим завданням і навіть культурною місією герменевтики. Виникнення герменевтики саме в Німеччині було підготовлене трьома відносно незалежними культурно-історичними процесами: здобутками протестантської теології, що впродовж двох століть намагалася створити методологію, яка покликана віднайти автентичний смисл Святого Письма; філологічними студіями, які призвели до появи науки про стародавній світ; романтичною традицією в національній літературі, яка заявила про себе неабиякими досягненнями німецьких класиків. У своєму дослідженні ми здебільшого розглянемо два останніх чинники, які, на нашу думку, більш за все сприяли створенню і розвитку саме філософської складової герменевтичного дискурсу в його відносній незалежності від завдань богословської екзегези.

Було зазначено, що проблема інтерпретації і стратифікації герменевтичного досвіду є принциповою для розуміння самої суті герменевтики. Цей досвід не є якоюсь окремою його формою, наразі ми можемо зазначити те, що він пронизує все гуманітарне знання, що дозволяє говорити про формування особливого герменевтичного культурного, семантичного, змістового простору, в якому повинна бути «прочитана» і осмислена будь-яка людина. Ця установка дозволяє абсолютно інакше поглянути на формування герменевтики як форми філософського дискурсу та роль і завдання герменевтики на шляху її перетворення на універсальну філософську методологію.

Ключові слова: герменевтика, розуміння, дискурс, інтерпретація, аплікація, мова, сенс.

Актуальність теми виходить з того, що герменевтика це філософський напрямок, який вважає, що головне завдання це вчення про тлумачення текстів і, ширше, – про розуміння людиною соціальної реальності. Основне філософське питання, це питання про те, як можливе розуміння навколишнього світу, як у цьому розумінні втілюється істина. У статті розглянуто актуальні для сучасної науки деякі теоретичні та прикладні аспекти історії філософської герменевтики у зв'язку з формуванням особливого герменевтичного простору в сучасній гуманітарній культурі, перший етап розвитку філософської герменевтики в Німеччині XIX ст., коли формувалися головні принципи і засади власне герменевтичного дискурсу. Цей рух не був одностороннім,

тоді як гуманітарні науки, насамперед філологія та історія, зробили велетенський крок і потребували для свого усталеного розвитку загальної методології, теорії розуміння та інтерпретації, якою в той час і мислилася герменевтика. Але вихідне завдання герменевтики – обслуговувати загальний гуманітарний дискурс – постійно стикалося з іншим імпульсом – бажанням висловити універсальну філософську позицію, створити дискурс, який би зміг прояснити всі смисли і пов'язати розрізнені філософські системи.

Мета та завдання: розглянути та проаналізувати формування герменевтики як форми філософського дискурсу. Виникнення герменевтики саме в Німеччині було підготовлене трьома відносно незалежними культурно-історичними процесами: здобутками протестантської теології, що впродовж двох століть намагалася створити методологію, яка покликана віднайти автентичний смисл Святого Письма; філологічними студіями, які призвели до появи науки про стародавній світ; романтичною традицією в національній літературі, яка заявила про себе неабиякими досягненнями німецьких класиків. Герменевтика у широкому розумінні, тобто як загальнофілософська теорія і як антропологічна концепція, сама є частиною культурного середовища, яка при цьому здатна піддавати глибинній рефлексії культуру загалом, оцінювати поточний стан культури, що є її важливим завданням і навіть культурною місією герменевтики. У своєму дослідженні ми розглянемо формування герменевтики у широкому розумінні, яке, на нашу думку, більш за все сприяло створенню і розвитку саме філософської складової герменевтичного дискурсу в його відносній незалежності від завдань богословської екзегези.

Методи дослідження: історико-критичний, системно-структурний, компаративний, герменевтичний і феноменологічний методи.

Вказана проблематика неодноразово ставала предметом розгляду як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Загальним питанням виникнення і розвитку філософської герменевтики присвячені роботи Ж. Грондена, А. Тісельтона, А. Торела [10], В. Шнайдерса, П. Рустерхольца, К. Меллера-Вольмера, О. Больнова [5], С. Абрамова [1], А. Апаєвої [2], А. Богачева, Є. Жеребіної, А. Лози, Г. Шпета, Bulhof I. N., Wilhelm Dilthey [6], Böckh A. [7], Chantraine P. [8], Mueller-Vollmer K. Zu Hermeneutik [9], та інших; герменевтиці Ф. Шлейєрмахера присвячені праці Р. Габітової, А. Арндта, Ф. Присмута; філософії В. Дільтея [4].

Результати дослідження: герменевтика як філософська теорія і методологія в жодній мірі не може ігнорувати точку зору повсякденності, оскільки в ній викристалізовується екзистенційний досвід людини, який є невичерпним джерелом смислу. Чи не в тому головний доробок екзистенціалізму ХХ ст., який наочно продемонстрував цей аспект людського існування? Важливо згадати, що значна частина творчого доробку екзистенціально-орієнтованих мислителів – це художні твори, в яких розкривається саме жива людина з її інтересами, сумнівами, страхами і надіями. На цьому тлі дуже важливі також і ті автори, до яких ми не застосовуємо ніяких «-ізмів», але творчість яких є дуже яскравим прикладом найчутливішої герменевтики і розуміння найбільш важливих аспектів людського буття. Досить назвати імена Ф. Кафки, Р.-М. Рільке, І. Тракля, Ф. Гельдерліна, Е. Меріке та ін.

Слід відзначити, що філософія В. Дільтея є ключовою ланкою серед концепцій, що призвели до створення сучасної філософської герменевтики та формування її теоретичних основ. Принципове значення в цьому процесі має критика історичного розуму, яка показує межі історії як науки та неможливість прямого перенесення методів природничих наук на пізнання феноменів духовної культури. Іншим важливим аспектом у розробленні герменевтичного методу є широке застосування психологічного, суб'єктно-особистісного підходу до процесу розуміння і інтерпретації, що також відобразилось у сучасних герменевтичних теоріях [4].

Якщо згадати власне філософські теорії, то можна відзначити, що успіх і цінність філософії М. Гайдеггера значною мірою зобов'язані його розгляду самої людської присутності, тобто екзистенції, в її найбільш значущих компонентах, хоча і сам філософ відмовлявся називати себе екзистенціалістом, що можна пояснити його небажанням ідентифікації з французькою екзистенціальною філософією і її розумінням феноменологічного методу. Але, безумовно,

Гайдеггер у своїй *dasein*-аналітиці прагне розглянути перш за все повсякденний невиразний досвід людини.

Філософська герменевтика не ігнорує думку і дискурс повсякденності, а навпаки, задіює його як основу для інтерпретації. У зв'язку з цим герменевтика є антропологічною концепцією, теоретичною моделлю, що сама інтерпретує будь-яку з існуючих антропологій. Герменевтична антропологія протистоїть як надлишковому сциєнтизму, так і зайвій соціологізації людини. Герменевтика заперечує недоречно іронію по відношенню до людини або спробу звести феномен людського до набору ігрових ситуацій, ролей, поведінкових стереотипів і т. п. Герменевтика прагне уявити людину творцем усіх сенсів без винятку. Людина для філософської герменевтики взагалі не є об'єктом, який можна було б розглядати відсторонено до її численних смислів. Справжній опис людини повинен складатися з усіх можливих нюансів сенсу, які ми в змозі собі уявити.

Герменевтика у широкому розумінні, тобто як загальнофілософська теорія і як антропологічна концепція, сама є частиною культурного середовища, яка при цьому здатна піддавати глибинній рефлексії культуру загалом, оцінювати поточний стан культури, що є її важливим завданням і навіть культурною місією герменевтики. До того ж, ця стурбованість станом культури абсолютно не пов'язана з якоюсь конкретною епохою, народом або дійсним станом культурного середовища. Йдеться про те, що культура завжди вразлива, знаходиться під загрозою, хоча найчастіше саме вона виконує роль останнього оплоту суспільства, що руйнується. Утім, культура античного світу продовжувала існувати і після його падіння, руйнування господарського устрою, лінгвістичних змін, не кажучи вже про політичні трансформації. Власне, ми і до теперішнього часу спостерігаємо численні елементи античної спадщини, що функціонують в межах сучасної культури, хоча ні про яке відродження античності мова, звичайно, не йде [3]. Незважаючи на свою повсякчасну вразливість, культура є також своєрідним оберегом для суспільства загалом і для самої людини зокрема.

Саме герменевтика знає, що таке культура, вона прекрасно розрізняє ті чи інші прояви культури, оцінює і піддає інтерпретації окремі її елементи, і в процесі розуміння визначає культуру загалом. Незважаючи на велику кількість визначень поняття культури, кожне з яких дійсно відображає частину якоїсь загальної картини, герменевтика вказує на культуру як сферу сенсу, тобто того, що підлягає інтерпретації. Строга ж дефініція культури можлива лише тому, що визначення є ніщо інше, як обмеження або відмежування поняття від усіх інших (букв. *Definitio* – визначення, точна вказівка; від дієслова *dē-fīnio* – обмежувати, замикати, але також і закінчувати і навіть вбивати) [10].

Тому герменевтика уникає строгих визначень, але якщо відштовхуватися від пріоритетності сенсу, то культура визначається як усе, що має сенс, або як те, в чому ми здатні його виявити. Ми відчуваємо, що визначити культуру більш строго, значить вбити її, насильно загнати в якісь межі, зовсім для неї не властиві.

Наприклад, традиційно протиставляють культуру природі, об'єкти культури, як щось зроблене, створене – природним об'єктам, що виникли немов самі по собі. Але природа дивним чином стає причетною до культури і, таким чином підлягає герменевтичній інтерпретації, якщо людина просто звертає на неї свій погляд. Краса ландшафту, зоряне небо, засніжені гори стають об'єктами естетичного споглядання і захоплення людини і таким чином об'єктами інтерпретації і розуміння. Що саме «розуміє» людина, розглядаючи хмари, захід сонця, ландшафт? Який сенс вбачається в подібних діях і подібних об'єктах?

Світ для людини, як він їй, відкривається, є сукупністю предметностей, топологічно заданих меж, що обмежують можливості нашого сприйняття і наших дій. Зазначимо, що кордони речей окреслюють для людини все, що існує і демонструють нам межі дозволеного, оскільки лише те, що існує, досягне і можливе для людини.

Отже, і філософський дискурс також ледь помітно пов'язаний із тим предметним середовищем, у якому він здійснюється. Крім побутових речей, нас оточує також і місцевість. Ми можемо стверджувати про невиразні переживання щодо місцевості та природного середовища загалом.

Ми завжди знаходимо або здатні знайти певні смислові аналогії між своїми можливостями і способами сприйняття реальності, тим більше, що в звичайних умовах предмети оточують нас постійно, тим більше, що вони самі є важливим елементом повсякденності, навіть якщо і не даються нам безпосередньо. Ця даність або, кажучи інакше, виявлення предметності не може здійснитися, поки ми залишаємося в межах звичного середовища. Лише залишаючи його, ми відкриваємо світ із його незліченними топологіями. Саме це відкриття топологічності сенсу вже є проблемою, розв'язання якої суттєво залежить від загального підходу до дійсності і її змістовної інтерпретації в межах тієї чи іншої філософської і герменевтичної позиції.

Це стосується також і дихотомії «культура-цивілізація». Але громадянська спільнота, система влади і управління, економічні відносини, нарешті, техніка і технологія – це також елементи культурної традиції будь-якого суспільства [9].

Нарешті, найбільш просте і зрозуміле протиставлення культури і її відсутності в конкретній поведінці, думках або словах людини, трохи парадоксально виявляє її наявність. Наприклад, лайка, обценна лексика, – все це невід'ємна частина культури будь-якого народу. Ми говоримо про некультурну поведінку, маючи на увазі лише невідповідність її нашим очікуванням і соціальним нормам певного суспільства. Однак, поза сумнівом, просто зберігши групу навіть найбільш «некультурних» людей, проте свідомих і дієздатних індивідів, ми через якийсь час отримаємо те, що ми називаємо культурою [8].

Можливо, культура в будь-якому її вигляді продукується нашою свідомістю з огляду на її власну природу. У своєму суттєвому бутті культура є похідною від наших ментальних станів, а тому і її збереження – це перш за все збереження вільної та самодіяльної людської особистості, свідомості та її продуктів. Усе, що пройшло через нашу ментальну активність, має тенденцію перетворюватися на явища культури. І саму культуру можна розглядати як універсальний суб'єкт, який вважає себе творцем і симулятором усієї реальності.

З погляду філософської герменевтики, культура як царина смислів не є інструментом для реалізації якихось людських цілей, знаряддям у руках політиків, правителів, ідеологів. Слід відмовитися від стереотипу, що є творці, а є споживачі культурного надбання. Вільне творення смислів – це спосіб існування культури і культурної традиції, незалежно від його положення в суспільстві, віку та професії [11].

Влада в будь-якому суспільстві завжди боялася і буде боятися культури і здебільшого ворожа по відношенню до неї. Вона, в особі можновладців, інтуїтивно здогадується, що культура претендує на вищу владу в суспільстві і прагне підмінити собою державу та її інституції. Крім того, здійснення державної діяльності є дотриманням законів, правил, інструкцій, на відміну від культурної роботи, в основі якої – суб'єкт і його творчість, а тому свобода переступати за всі мислимі, тим більше такі, що декларуються, межі і встановлення [6]. Тому гармонії у взаємовідносинах влади і культури не буде ніколи. Вони відображають абсолютно різні прагнення людини.

Але вказане протистояння зовсім не має доходити до стадії прямого конфлікту. Адже, як уже зазначалося, форма правління, владні інституції – це також частина культури будь-якого народу, до того ж, важлива, і саме та її частина, яка повинна визначити як свої власні кордони, так і кордони проявів культурної свободи. Суспільство встановлює межі відправлення релігійних культів або деяких форм художньої творчості, що йдуть врозріз із панівною мораллю.

Часто трапляється, що держава, як правило, менш консервативна, ніж суспільна мораль цієї епохи і може бути ініціатором і захисником культурних новацій. Усе це відбувається і в наш час. Суспільна думка в деяких випадках не схвалює протестних форм, яких набуває діяльність певних співтовариств, проте держава через певні установки ставиться до них досить толерантно.

Для герменевтичного дискурсу творчість – це не стан, якого потрібно досягти або в якому зручно перебувати, але сам механізм і процес створення смислів, при цьому культурна традиція являє собою мережу «звивистих і тонких стежок», які є важливими складовими всієї мережі. У царині сенсу і в самій ментальності людини, повернення назад часто означає просування вперед, тобто є прогресом, а заклик рухатись вперед часто означає занепад.

Висновки: саме герменевтика повинна бути і є універсальною і ненав'язливою теорією інтерпретації і розуміння культурних феноменів. Це одне з головних завдань герменевтики, оскільки саме культурні феномени і необхідність їх розуміння колись і закликали до життя самої герменевтики. Мова йде, по-перше, про релігійний дискурс і релігійні феномени, які й досі потребують якогось особливого розуміння. Також завжди актуальною є потреба інтерпретації художнього досвіду, досвіду естетичних переживань і самого мистецтва. В усі часи, кожен, хто намагався зрозуміти той чи інший витвір мистецтва, вникнути в авторський задум, або ж просто дослухатися до своїх власних відчуттів, той вже ставав герменевтом, незважаючи на рівень його рефлексії. Світ потребує інтерпретації – в цьому простому ствердженні міститься, на наш погляд, головний мотив існування герменевтичної філософії. Додамо лише, що світ культури потребує інтерпретації в найважливішому і сутнісному сенсі, ми просто змушені зрозуміти культуру, до якої належимо, це пов'язане з нашим виживанням і не менш важливе, ніж контроль над природним середовищем.

Слід зазначити, що проблема інтерпретації і стратифікації герменевтичного досвіду є принциповою для розуміння самої суті герменевтики. Цей досвід не є якоюсь окремою його формою, наразі ми можемо зазначити те, що він пронизує все гуманітарне знання, що дозволяє говорити про формування особливого герменевтичного культурного, семантичного, змістового простору, в якому повинна бути «прочитана» і осмислена будь-яка людина. Ця установка дозволяє абсолютно інакше поглянути на формування герменевтики як форми філософського дискурсу та роль і завдання герменевтики на шляху її перетворення на універсальну філософську методологію. Розвиток герменевтики протягом усієї її історії не був простим процесом, а протікав по тих досить «звивистих руслах», які виникали в культурі того чи іншого історичного періоду. Ще точніше можна сказати, що ці шляхи скоріше надавалися в розпорядження тлумачів і це було пов'язано з особливостями суспільно-політичного, національного та релігійного розвитку того чи іншого народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов С. Р. Герменевтика. Реформации и ее вклад в современную теорию интерпретации сакрального текста, *Studia Linguistica*. Тригон. 2000. № 9. С. 90–96.
2. Апаева А. Ю. История герменевтики от Шлейермахера до Гадамера, *Вестник РГГУ. Философия, социология, искусствоведение*. 2013. № 1. С. 60–71.
3. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Аристотель; под ред. З. Н. Микеладзе. Москва. Мысль, 1978. Т. 2. 687 с.
4. Дільтей В. Виникнення герменевтики. Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрямки. Хрестоматія, Київ : Ваклер 1996. 240 с.
5. Bollnow O. F. *Studien zur Hermeneutik*. München Bd. II: Zur hermeneutischen Logik von Georg Misch und Hans Lipps. Alber, Freiburg. 1983. 367 p.
6. Bulhof I. N. Wilhelm Dilthey. A Hermeneutic Approach to the Study of History and Culture. Dordrecht : Springer Netherlands, 1980. 233 p.
7. Böckh A. *Encyclopädie und methodologie der philologischen Wissenschaften*. Leipzig : Verlag von B. G. Teubner, 1877. 824 p.
8. Chantraine P. *Dictionnaire Étymologique de la Langue Grecque*. Paris: Histoire des Mots, 1968. T. I–IV (1–2). 1387 p.
9. Mueller-Vollmer K. *Zu Hermeneutik, Literaturkritik und Sprachtheorie: gesammelte Vorträge, Beiträge und Essays*. Berlin; Bern; Wien : Peter Lang, 2018. 376 p.
10. Torell A. *Historik and Hermeneutics: The Heidelberg Lectures*, 2013. 25 p.
11. Gayle L. Ormiston and Alan D. *The Hermeneutic Tradition: from Ast to Ricoeur*. ed. Schrift. Albany : SUNY Press 1990. P. 69–93.

REFERENCES

1. Abramov, S. R. (2000). Hermeneutics. Reformation and its contribution to the modern theory of sacred text interpretation. [Hermeneutics. Reformation and its contribution to the modern theory of sacred text interpretation]. Trigon.

2. Apaeva, A. Yu. (2013). History of hermeneutics from Schleiermacher to Gadamer. [History of hermeneutics from Schleiermacher to Gadamer]. Bulletin: Philosophy, sociology, art history.
3. Aristotle. (1978). Works [Compositions]. Moscow : Thought. In (4 t.).
4. Diltey, V. (1996). Vynyknennia hermenevtyky. [The emergence of hermeneutics]. Suchasna zarubizhna filosofii: Techii i napriamky.
5. Bollnow, O. F. (1983). Studien zur Hermeneutik. München : Bd. II: Zur hermeneutischen Logik von Georg Misch und Hans Lipps. Alber, Freiburg.
6. Bulhof, I. N. Wilhelm Dilthey. (1980). A Hermeneutic Approach to the Study of History and Culture. – Dordrecht : Springer Netherlands.
7. Böckh, A. (1877). Encyklopädie und methodologie der philologischen Wissenschaften – Leipzig : Verlag von B. G. Teubner.
8. Chantraine, P. (1968). Dictionnaire Étymologique de la Langue Grecque. Paris : Histoire des Mots.
9. Mueller-Vollmer, K. (2018) Zu Hermeneutik, Literaturkritik und Sprachtheorie: gesammelte Vorträge, Beiträge und Essays Berlin; Bern; Wien : Peter Lang.
10. Torell, A. (2020). Historik and Hermeneutics: The Heidelberg Lectures.
11. Gillo, M. D. (2021). Fundamentals of Hermeneutics as A Qualitative Research Theoretical Framework. European Journal of Education and Pedagogy.

Dubinina Vira Oleksandrivna

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Head of the department philosophy and social sciences
Poltava State Medical University
22, Shevchenko str., Poltava, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8024-9823

FORMATION OF HERMENEUTICS AS FORMS OF PHILOSOPHICAL DISCOURSE

The relevance of the topic is based on the fact that hermeneutics is a philosophical field, which believes that the main task is the doctrine of the interpretation of texts and, more broadly – the understanding of social reality. The article considers some theoretical and applied aspects of the history of philosophical hermeneutics relevant to modern science in connection with the formation of a special hermeneutic space in modern humanities culture, the first stage of development of philosophical hermeneutics in Germany in the XIX century.

The formation of hermeneutics as a form of philosophical discourse is analyzed. It is noted that hermeneutics in a broad sense, ie as a general philosophical theory and as an anthropological concept, is itself part of the cultural environment, which is able to reflect on culture in general, assess the current state of culture, which is its important task and even cultural mission of hermeneutics. The emergence of hermeneutics in Germany was prepared by three relatively independent cultural and historical processes: the achievements of Protestant theology, which for two centuries tried to create a methodology designed to find the authentic meaning of Scripture; philological studies, which led to the emergence of the science of the ancient world; romantic tradition in national literature, which has declared itself a remarkable achievement of German classics. In our study, we will mainly consider the last two factors, which, in our opinion, most contributed to the creation and development of the philosophical component of hermeneutic discourse in its relative independence from the tasks of theological exegesis.

It was noted that the problem of interpretation and stratification of hermeneutic experience is fundamental to understanding the essence of hermeneutics. This experience is not a separate form, now we can say that it permeates all humanities knowledge, which allows us to talk about the formation of a special hermeneutic cultural, semantic, semantic space in which everyone should be “read” and understood. This attitude allows us to look at the formation of hermeneutics as a form of philosophical discourse and the role and tasks of hermeneutics on the way to its transformation into a universal philosophical methodology.

Key words: hermeneutics, understanding, discourse, interpretation, application, language, meaning.

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

УДК 130.122: 37.013

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.9>**Братаніч Борис Володимирович**доктор філософських наук, професор
професор кафедри психологіїКЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради
вул. Антоновича, 70, м. Дніпро, Україна
orcid.org/0000-0001-7175-924X**Савченко Вікторія Анатоліївна**

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри виховання та культури здоров'я

КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради
вул. Антоновича, 70, м. Дніпро, Україна
orcid.org/0000-0003-2551-7164МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФІЛОСОФСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОСВІТИ
ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Актуальність проблеми. Найбільш важливою причиною актуалізації проблем філософської методології розвитку освіти слід вважати зростання статусу освіти в інформаційному суспільстві та формування філософії освіти як самостійного напрямку філософської думки. Інноваційні процеси в освітній сфері постіндустріального зразка ставлять і проблеми використання сучасних філософських концепцій для їх обґрунтування та створення теоретичної основи ефективних освітніх реформ. Важливим є саме філософський аспект методології, оскільки лише він дає можливість чітко інтегрувати методологічний потенціал філософії та конкретних наук, що досліджують освітні проблеми.

Мета дослідження. Необхідно розглянути методологія філософського аналізу освіти інформаційного суспільства у контексті розвитку методологічних підходів сучасної філософії. Це дозволить більш аргументовано вирішувати і завдання визначення специфіки та статусу філософсько-освітнього знання.

Методи дослідження. Методи визначаються поставленими завданнями і включають аналітичний, компаративістський, системний та інші. Також використовується світоглядний контекст методологічного виміру філософії освіти для визначення взаємозв'язку ціннісних та онтологічних аспектів філософського аналізу освітньої сфери.

Результати дослідження. Загальною методологічною основою аналізу освіти та інноваційних процесів у ній продовжувала певний час залишатися традиційна філософія. Однак сьогодні відбувається процес постмодерністського перегляду традиційної методології дослідження освітньої сфери. Найбільшою чеснотою постмодерністської філософії у досліджуваному контексті слід вважати формулювання методології, яка цілком обґрунтовано може претендувати на опис та пояснення багатогранних, динамічних та гнучких у соціокультурній детермінації масштабних освітніх змін в інформаційну епоху. У них здійснені спроби в межах того чи іншого концептуально-методологічного підходу визначити зміст, функції, соціальну роль нової освітньої методології та основаної на ній освітньої діяльності у суспільстві, що знаходиться в стані постійних змін на етапі постіндустріального (інформаційного) розвитку. На базі вивчення процесу становлення та розвитку нової філософсько-освітньої методології у філософії виділилася у відносно самостійну галузь нова дисципліна – філософія освіти.

Ключові слова: методологія, постмодернізм, синергетика, філософія освіти, інноваційне суспільство, освітні інновації.

Вступ. Системні трансформації в освітній сфері інформаційного суспільства здійснюються в умовах не менш радикальних новацій у сфері філософії. При цьому і у нашій країні, і за рубежом існує достатньо багато наукових розвідок, присвячених філософському обґрунтуванню інноваційних процесів, що мають місце в освітній царині. Проблеми методології філософського аналізу освіти значна частина фахівців пов'язує з розвитком самостійної галузі знань, філософії освіти. Однак при цьому і статус останньої, і характер розгляду методологічних проблем філософського аналізу освітньої сфери продовжують залишатися в центрі наукових дискусій.

Мета і завдання дослідження. Методологічні проблеми філософії освіти традиційно прив'язані до аналізу освітньої сфери на абстрактно-теоретичному рівні, що, на наш погляд, суттєво звужує предмет дослідження. Необхідно розглянути методологію філософського аналізу освіти інформаційного суспільства у контексті розвитку методологічних підходів сучасної філософії. Це дозволить більш аргументовано вирішувати і завдання визначення специфіки та статусу філософсько-освітнього знання.

Методи дослідження визначені специфікою предмета і зорієнтовані на акцентування філософського виміру проблеми аналізу методологічних підходів щодо дослідження освіти. Конкретні методи також визначаються поставленими завданнями і включають аналітичний, компаративістський, системний та інші. Також використовується світоглядний контекст методологічного виміру філософії освіти для визначення взаємозв'язку ціннісних та онтологічних аспектів філософського аналізу освітньої сфери.

Результати. Хоча філософські засади розвитку та дослідження освітньої сфери мають дуже довгу історію розвитку, на інституційному рівні освіта як самостійний об'єкт філософського аналізу інституціоналізувалася у другій половині ХХ століття, коли вона трансформувалася у вирішальну рушійну силу розвитку сучасної цивілізації. Цей процес відбувся у межах теорії соціальних систем та низки в основному технократичних моделей розвитку суспільства. До останніх насамперед слід віднести теорії стадій економічного росту, постіндустріального суспільства, технотронного суспільства та інші. У найбільш повному вигляді започатковані у межах даних підходів методологічні засади дослідження освіти системно були реалізовані у межах концепцій інформаційної революції та інформаційного суспільства, в яких обґрунтовується нова роль знань як базового ресурсу соціального розвитку та нова роль освіти як сфери продукування цього ресурсу [7, с. 49]. Відповідно остання позиціонується в якості інтегральної сфери його життєдіяльності інформаційного суспільства, яка супроводжує людину упродовж усього її життя, визначаючи, з одного боку, загальний потенціал розвитку інформаційного суспільства, а з іншого – екзистенційні простір та можливості розвитку кожної людини.

Загальною методологічною основою аналізу освіти та інноваційних процесів у ній продовжувала певний час залишатися традиційна філософія, зокрема, популярністю користувалися настанови філософських напрямів аналітичного спрямування. Найбільш важливим у методологічному плані слід вважати визнання онтологічної сутності освіти як екзистенційної сфери життєдіяльності, яка забезпечує вираження соціальної сутності людини [8, с. 56]. У вітчизняній філософії, де традиційно домінували соціоцентричні методологічні підходи, методологія дослідження освітньої сфери формувалася у вигляді інтеграції екзистенціально-особистісного та соціального вимірів освіти. Результатом стало утвердження у вітчизняних філософсько-освітніх наукових розвідках методології соціокультурного детермінування освітньої діяльності.

Безвідносно до евристичної плідності цієї методології результатом її поширення в умовах розвитку інформаційних процесів стало радикальне зростання значущості освіти як об'єкта філософських наукових студій. Для нашої країни особливо важливо, що нова роль освіти на рівні філософських узагальнень була обґрунтована в межах все більш поширених концепцій соціальної модернізації, де саме освіті відводилася роль основного драйвера інноваційних змін. Адже саме у межах теоретико-методологічних досліджень процесів соціальної модернізації було здійснено на рівні філософських узагальнень аналіз проблемного поля становлення нової системи ціннісних орієнтирів, сенсожиттєвих пріоритетів, моделей поведінки суб'єктів

модернізаційних процесів; використання досвіду та цінностей в контексті інтеграції до загальноцивілізаційного простору; взаємодії традиційних цінностей та інновацій в процесі забезпечення соціалізації освітніми засобами тощо. Цілком очевидно, що освітня проблематика складає основу даних процесів, що забезпечило їй пріоритетний статус як об'єкта філософського аналізу модернізаційних процесів.

Однак при цьому у межах традиційної філософії мали місце суттєві недоліки методологічного характеру щодо розуміння освітньої сфери та чинників її розвитку в інформаційному суспільстві. Найбільш неадекватними об'єкту дослідження були наступні:

- розгляд освітніх феноменів в статичній, а не в динамічній, при якому системостворюючі стосовно освіти чинники соціокультурного характеру вважалися динамічно стабільними у контексті впливу на розвиток освіти,

- перевага абстрактно-теоретичних методологічних підходів, при яких різноманітні форми системного аналізу, моделювання, прогнозування тощо носили умоглядний характер і не забезпечувалися необхідним емпіричним соціокультурним наповненням (данина гегелівської традиції понятійного аналізу);

- практична відсутність наукової розробки методологічного інструментарію моделювання системних соціальних та освітніх змін у їх взаємозв'язку та взаєморозвитку.

Саме вказані недоліки стали відправним пунктом постмодерністського перегляду традиційної методології дослідження освітньої сфери. Найбільшою чеснотою постмодерністської філософії у досліджуваному контексті слід вважати формулювання методології, яка цілком обгрунтовано може претендувати на опис та пояснення багатограних, динамічних та гнучких у соціокультурній детермінації масштабних освітніх змін в інформаційну епоху [4, с. 158]. При цьому в основі даної методології знаходиться нове розуміння розуму, що не обтяжене претензіями на універсальність і є більш чутливим до когнітивно-інтелектуального та ціннісно-культурного різноманіття. Найбільш значущими ознаками постмодерністської методології аналізу освітньої сфери слід вважати:

- відмову від метанарративів заради побудови систем знання на основі конкретних досліджень,

- відмова від філософської традиції канонізації певних знань та цінностей,

- відкидання епістемологічної впевненості та незмінності меж академічного знання у межах так званої «війни проти тотальності», тобто неприйняття методологічно-ціннісної ідеї всеохоплюючих та єдиних підходів до побудови картини світу,

- культурний плюралізм та відмова від поділу культур на високі та низькі з методологічною установкою на необхідність пізнання будь-яких культурних форм,

- відкидання просвітницько-модерного постулату щодо відповідності між історією та прогресом та відповідно модерністської раціоналістично-саентистської методології,

- заміна єдиної та фіксованої ідентичності суб'єкта множинними та постійно змінними нарративами,

- відмова від методологічної установки щодо розгляду соціального розвитку як поступального процесу, сенсом якого є максимізація свободи [11, р. 63].

Відображаючи соціальні новації інформаційного суспільства, філософська методологія аналізу освітніх феноменів переорієнтувалася насамперед на дослідження зв'язку між соціальним буттям з одного боку та світоглядно-методологічними засадами його пізнання – з іншого. За таких умов роль філософії як механізму налагоджування зв'язку між парадигмами та конкретними ціннісними системами перестала розглядатися у межах реалізація функції строго теоретично-раціональних висновків. Філософія, на думку багатьох дослідників постмодерністської орієнтації, втратила статус позитивного знання і може бути тільки концептуально описаними знаннями, які приймаються на певному рівні наукових вимог та здатні бути тим загальним зразком, який орієнтує пізнання навколишнього світу [6, с. 132]. Результатом таких поглядів стало створення у межах постмодерністської філософії нової методології дослідження освітньої сфери, визначальними рисами якої стала мінливість та принципова варіативність освітніх

процесів, які не можуть мати ні однозначного тлумачення, ні однозначного прогнозу власного розвитку. Відповідно принципова проблемність та невизначеність людського буття, яка прийнята філософською думкою як методологічна основа пізнання, визначає і базові концептуальні підходи до аналізу освіти.

У цілому на сьогодні можна виділити низку філософських методологій постмодерністського характеру, які з більшим чи меншим успіхом використовуються дослідниками для аналізу освітніх процесів в інформаційному суспільстві. Найбільш поширеним та успішним, на нашу думку, слід вважати синергетичну методологію наукового пізнання освіти, яка вже має і конкретну репрезентацію у вигляді синергетики освіти. Остання стала наслідком розробки на основі загальнотеоретичних синергетичних побудов прикладних дисциплін в результаті застосування синергетичної методології у найрізноманітніших сферах знань. Оцінюючи методологічні новації синергетики, які привносять і нове розуміння сучасної освіти, слід вказати на наступне:

- в освіті має досліджуватися не лише загальне та повторюване, але також і випадкове та індивідуальне, увагу потрібно звертати не лише на закономірності, а й неповторні події,
- оскільки природний порядок не є від віку даним та незмінним і найбільше значення мають джерела саморуху та внутрішньої активності, освітні процеси також мають розглядатися у динаміці, спричиненій внутрішніми інтегціями до саморозвитку,
- важливими є не лише точні кількісні характеристики досліджуваних процесів, а й насамперед якісні стани освітніх феноменів і відповідно якісні, «розуміючі» методи їх пізнання,
- детермінізм та жорстка каузальність мають доповнюватися аналізом випадкових та однозначно невизначених освітніх процесів,
- як й увесь світ, освіта розвивається за багатоваріантними та альтернативними сценаріями,
- оскільки розвиток відбувається через нестійкість, у сфері освіти конструктивну роль відіграють ризики, проблеми, флуктуації та навіть хаос, які слід розглядати як джерела розвитку, а не його перепони,
- освітні процеси здійснюються і у межах конвергенції, і у межах дивергенції,
- загальною закономірністю будь-якого розвитку слід вважати нелінійність, відсутність кумулятивної поступальності, а відповідно характер розвитку освіти не має однозначної визначеності й управління ним має здійснюватися на засадах методології самоорганізованих систем, тобто виходити не з бажань, а з внутрішніх тенденцій розвитку освітньої сфери та її складових, а також розуміння неможливості тотального контролю.

У межах синергетичної методології, поєднаної з настановами концепцій інформаційного суспільства у різних варіантах, освіта трансформується у пріоритетний соціальний об'єкт дослідження та управління, виступаючи, з одної сторони, ресурсом створення високих інформаційних технологій, а з іншої – джерелом та механізмом формування високої духовності суспільства як передумови вирішення глобальних проблем та становлення ноосферної свідомості. Це відображається концептом «суспільства освіти» як однієї з репрезентацій теорії інформаційного суспільства, де обґрунтовується набуття освітою ролі глобальної інтеграції усіх сфер соціального життя та процесів життєдіяльності [1, с. 28].

Разом з тим визнання глобальної ролі освіти в інформаційному суспільстві як чинника сталого розвитку та максимізації соціального й особистісного ресурсу вирішення наявних та майбутніх проблем у методологічному плані несе загрозу протиставлення такої глобальної ролі та традиційних виокремлених функцій, які і сьогодні продовжує виконувати освіта. Основні проблеми при цьому зводяться до наступного:

- через ці свої традиційні функції освіта реалізує і свою нову глобальну роль в інформаційному, їх ігнорування по суті елімінує освіту як сферу життєдіяльності,
- освіта утверджується у якості глобального чинника формування інформаційного суспільства тільки шляхом максимізації свого наявного функціонального імперативу,
- для окремих освітніх суб'єктів важливими є саме «виокремлені» функції освіти, а не її глобальна роль в якості драйвера соціального розвитку.

Чеснотою синергетичної методології є поєднання теорії теорії освітньої діяльності та конкретних підходів щодо її модернізації. Зокрема, саме у рамках синергетичної методології розробляються важливі парадигмальні установки, у межах яких освіта набуває характеру відкритої інноваційної системи [5, с. 104]. Поряд з цим у межах цієї методології обґрунтовуються й абсолютно нові філософські засади освіти, включаючи її роль, статус, цілепокладання, форми та зміст, моделі управління нею та взаємодії із соціумом.

Нові методологічні підходи щодо розуміння освіти мають міждисциплінарний характер і розробляються як у межах низки галузей філософського знання (соціальна філософія, філософія культури, філософія освіти) так і у проблемному полі таких галузей як педагогіка, культурологія, психологія, соціологія, теорія управління тощо. Узагальнюючи отримані результати, можна наступним чином описати результати застосування інноваційних філософських підходів для розробки проблематики теоретико-методологічних основ дослідження та розвитку освіти інформаційного суспільства.

Найбільш важливо, що новий методологічний підхід не є галузевим, а формується на основі системного та у межах філософського дискурсу обґрунтованого прогнозування взаємодії загальносуспільних та освітніх процесів. Тому не дивно, що теоретико-методологічне узагальнення сучасних освітніх реалій здійснюється на основі гуманістичної філософії, виходячи з потреб гуманоцентричної переорієнтації як соціуму, так й освіти інформаційного суспільства. Аналіз освіти як механізму утвердження та реалізації в суспільстві гуманістичних цінностей загальнолюдського характеру формує ціннісний фундамент освітньої діяльності [3, с. 114]. На цій основі склалося змістовно-смісловне ядро інноваційної філософської методології освіти, що орієнтує освітній процес на самоактуалізацію людини та трансформацію пізнавально-сцієнтистського виміру освітньої практики на гуманістичних особистісно-розвиваючих началах. У змістовно-ціннісному плані гуманістична філософія визначає базові напрями системних освітніх інновацій, слугуючи підґрунтям і більш широким узагальнень, які дали початок становленню філософії освіти як самостійного напрямку філософського знання.

Якщо говорити про реформаційний вимір гуманістичної методології, то тут слід насамперед звернути увагу на два аспекти. Один з них стосується теоретичної складової і проявляється у поступовій інтеграції філософської та педагогічної антропології, на основі чого формується ефективна філософська основа дослідження та програмування розвитку освіти у XXI столітті. Саме виходячи з цієї основи здійснюється практичний процес програмування гуманоцентричної переорієнтації освіти, виходячи з філософських настанов щодо природи людини, її місця у світі та екзистенційних проблем. Важливо, що за рахунок цього створюється можливість забезпечення системного взаємозв'язку між освітньою інноваційною практикою та філософсько-освітнім знанням [2, с. 285]. Інший аспект стосується проектування конкретних інноваційних процесів в освіті, через які продукуються нові освітні практики, що ґрунтуються на світоглядно-ціннісних засадах інформаційного суспільства. У цьому вимірі філософія освіти стає теоретичною основою соціального конструювання з використанням освітніх механізмів соціокультурних змін та джерелом нових ідей для освітніх новацій.

У процесі формування нової методології філософії освіти значну роль стосовно її необхідності парадигмальних основ відіграли сучасні філософські дослідження культури [10, р. 146]. Тут слід відзначити насамперед дві методологічно плідні ідеї. Перша стосується обґрунтування соціокультурного статусу освіти як драйвера соціальних змін та системостворюючого механізму формуванні соціокультурного середовища інформаційного суспільства як нового екзистенціального простору людини. Друга реалізується як надання освіти інформаційного суспільства у межах його культури (медіакультури) онтологічного та екзистенціального виміру, що радикально змінює освітній процес у межах концептів медіаосвіти, медіафілософії, медіапедагогіки тощо.

Також потрібно звернути увагу на сучасні філософські концепції сталого розвитку, ноосферного суспільства та обґрунтування екосистемних цінностей. Філософія освіти імплементує

не лише різноманітні аспекти методології та цінностей сталого розвитку чи екологічної освіти, а й більш загальні імперативи екологічного виховання, екологічної свідомості, біоетики з виходом на проблему екологізації філософських засад освітньої діяльності. У сучасних дослідженнях ставиться проблема становлення освіти інформаційного суспільства як екологічної освіти за своєю атрибутивною належністю до суспільства з домінуванням екологічних цінностей та спрямування інновацій у способах діяльності [9, р. 108].

Висновки та напрями подальших досліджень. Філософські підходи щодо аналізу розвитку освіти інформаційного суспільства є достатньо різноманітними, методологічно плідними та репрезентовані інституційно у вигляді філософії освіти як самостійного напрямку філософського знання. Внаслідок цього філософські дослідження освітніх проблем стали систематичними і вийшли за межі феноменологічного аналізу, здійснюється процес синтезу ідей сучасних філософських течій для формування інноваційної методології дослідження освітньої сфери. Серед малодосліджених проблем найбільше значення має оформлення філософської методології дослідження та інтерпретації сучасної освіти у відповідності з характеристиками постнекласичного періоду розвитку науки та становленням постнекласичного філософсько-освітнього знання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В., Губерський Л. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти. 2-ге вид. Київ : Леся, 2012. 567 с.
2. Книш І. В. Філософія освіти: номади і седентари [Текст] : навч. монографія / Книш Інна Василівна. – Одеса : Купрієнко С. В., 2018. – 359 с.
3. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. Філософія людини і освіта : [монографія] / В. Г. Кремень. 3-тє вид. Київ : Леся, 2012. 523 с.
4. Лаврова Л. В. Методологічні особливості філософського аналізу освіти // Філософія. Культура. Життя. Міжвузівський збірник наукових праць. 2009. Випуск 32. Дніпропетровськ. С. 157–162.
5. Матвійчук А. В. Екологічна деонтологія: філософсько-методологічне осмислення наукових перспектив : [монографія]. Рівне : О. Зень, 2014. 399 с.
6. Тимошенко О. І. Філософія як методологія формування та впровадження високих педагогічних технологій: монографія. К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2011. 352 с.
7. Філософія інформаційно-комунікативного суспільства: теоретико-методологічний контекст : монографія / В. Г. Воронкова [та ін.]. Запоріжжя : ЗДІА, 2016. 274 с.
8. Шелер М. Формы знания и образование. Избранные произведения. М. : Прогресс, 1994. С. 38–94.
9. Bratanich B. etc. Conceptual Principles of Education for Sustainable Development European Journal of Sustainable Development (2020), 9, 2, 99–114.
10. Noddings Nel. Philosophy of education. New York : Routledge, 2018.
11. Taba Hilda The Dynamics of Education a methodology of progressive educational thought Hoboken : Taylor and Francis, 2013.

REFERENCES

1. Andrushchenko, V., Huberskyi, L. (2021). *Filosofia yak teoriia ta metodolohiia rozvytku osvity*. 2-he vyd. (Philosophy as a theory and methodology of educational development.). Kyiv : Lesia. [in Ukraine]
2. Knysh, I. V. (2018). *Filosofia osvity: nomady i sedentary : navch. monohrafiia* (Philosophy of education: nomads and sedentaries). Odesa : Kupriienko S. V. [in Ukraine]
3. Kremen, V. H. (2012). *Filosofia liudynotsentryzmu v osvitnomu prostori. Filosofia liudyny i osvita : [monohrafiia]* 3-tie vyd. (Philosophy of anthropocentrism in the educational space. Philosophy of man and education: [monograph]). Kyiv : Lesia. [in Ukraine]
4. Lavrova, L. V. (2009). *Metodolohichni osoblyvosti filosofskoho analizu osvity* (Methodological features of philosophical analysis of education). *Filosofia. Kultura. Zhyttia. Mizhvuzivskiyi zbirnyk naukovykh prats. – Philosophy. Culture. Life. Interuniversity collection of scientific works*. 32. Pp. 157–162. [in Ukraine]

5. Matviichuk, A. V. (2014). Ekolohichna deontolohiia: filosofsko-metodolohichne osmyslennia naukovykh perspektiv : [monohrafiia] (Ecological deontology: philosophical and methodological comprehension of scientific perspectives: [monograph]). Rivne : O. Zen. [in Ukraine]
6. Tymoshenko, O. I. (2011). Filosofiiia yak metodolohiia formuvannia ta vprovadzhennia vysokykh pedahohichnykh tekhnolohii: monohrafiia (Philosophy as a methodology for the formation and implementation of high pedagogical technologies: a monograph.). K. : Vyd-vo Yevrop. Un-tu. [in Ukraine]
7. Filosofiiia informatsiino-komunikatyvnoho suspilstva: teoretyko-metodolohichnyi kontekst : monohrafiia (2016) / V. H. Voronkova [ta in.] (Philosophy of information and communication society: theoretical and methodological context: monograph / V. G. Voronkova [etc.]). Zaporizhzhia : ZDIA. [in Ukraine]
8. Sheler, M. (1994). Formi znanyia y obrazovanye. Yzbrannie proyzvedenyia (Forms of knowledge and education. Selected works). M. : Prohress. [in Russian]
9. Bratanich, B. Etc. (2020). Conceptual Principles of Education for Sustainable Development European Journal of Sustainable Development. 9, 2. Pp. 99–114. [in English]
10. Noddings, Nel. (2018). Philosophy of education. New York : Routledge. [in English]
11. Taba, Hilda. (2013). The Dynamics of Education a methodology of progressive educational thought. Hoboken : Taylor and Francis. [in English]

Bratanich Borys Volodymyrovych

Doctor of Philosophy, Professor,
Professor at the Department of Psychology
Communal Institution of Higher Education “Dnipro Academy of Continuing Education”
of Dnipropetrovsk Regional Council”
70, Antonovycha str., Dnipro, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7175-924X

Savchenko Viktoriia Anatoliivna

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Education and Culture of Health
Communal Institution of Higher Education “Dnipro Academy of Continuing Education”
of Dnipropetrovsk Regional Council”
70, Antonovycha str., Dnipro, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2551-7164

METHODOLOGICAL DIMENSION OF PHILOSOPHICAL RESEARCH OF INFORMATION SOCIETY EDUCATION

***The urgency of the problem.** The most important reason for the actualization of the problems of philosophical methodology of educational development should be considered the growing status of education in the information society and the formation of the philosophy of education as an independent direction of philosophical thought. Innovative processes in the educational sphere of the post-industrial model pose problems of using modern philosophical concepts to substantiate them and create a theoretical basis for effective educational reforms. The philosophical aspect of methodology is important, because only it allows to clearly integrate the methodological potential of philosophy and specific sciences that study educational issues.*

***The aim of the study.** It is necessary to consider the methodology of philosophical analysis of information society education in the context of the development of methodological approaches to modern philosophy. This will allow a more argumentative solution to the problem of determining the specifics and status of philosophical and educational knowledge.*

***Research methods.** Methods are determined by the tasks and include analytical, comparative, systemic and others. The ideological context of the methodological dimension of the philosophy of education is also used to determine the relationship between value and ontological aspects of philosophical analysis of the educational sphere.*

***Results of the research.** The general methodological basis for the analysis of education and innovation processes in it continued to remain for some time the traditional philosophy. However, today there is a process of postmodern revision of the traditional methodology of research in the field of education. The greatest virtue of postmodern philosophy in the studied context should be considered the formulation of a methodology that can reasonably claim to describe and explain the multifaceted, dynamic and flexible in socio-cultural determination of large-scale educational changes in the information age. Attempts have been made to determine the content, functions, social role of the new educational methodology and educational activities based on it in a society that is in a state of constant change at the stage of post-industrial (information) development. On the basis of studying the process of formation and development of a new philosophical and educational methodology in philosophy, a new discipline has emerged into a relatively independent branch – the philosophy of education.*

***Key words:** methodology, postmodernism, synergetics, philosophy of education, innovative society, educational innovations.*

UDK 37:013:9

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.10>**Dzvinchuk Dmytro Ivanovych**

Doctor of Philosophical Sciences,
Professor at the Department of Public Administration and Management
Head of the Institute of Humanities and Public Administration
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas
13, Korolia Danyla str., Ivano-Frankivsk, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6391-3822

Ozminska Iryna Dmytrivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Public Administration and Management
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas
13, Korolia Danyla str., Ivano-Frankivsk, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2521-8626

Petrenko Victor Pavlovych

Doctor of Science in Economics,
Professor at the Department of Public Administration and Management
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas,
13, Korolia Danyla str., Ivano-Frankivsk, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9354-8371

PHILOSOPHICAL FUNDAMENTALS OF ROOT CAUSES OF DEGRADATION OF EDUCATION SYSTEM IN UKRAINE

*The **relevance** of the study is driven by the need to urgently enhance the state of the educational system of Ukraine through identifying the causes of its degradation. Thus, the article examines the main causes of the degradation of the education system in Ukraine and outlines the current developments in the education system during the COVID-19 pandemic, which are further complicated by the ongoing Russian aggression towards Ukraine. The **purpose** of the study is to determine the primary causes of the degradation of the education system in Ukraine. The research **objectives** are to revise the philosophical understanding of trends in education system and to provide recommendations for improving the situation with the education system. To reach the objectives the **methods** of systemic analysis, observation and structural and logical method were used. The **results** of the analysis and observation revealed that traditional educational systems seem to be undergoing a crisis to some extent in all countries of the world. It was determined that the criteria of the degradation of education are vague understanding of the spiritual foundations of education, a decrease in public interests regarding the level and quality of education, increasing disrespect to educators both as a mentor and as a financially stable profession, students' poor knowledge of natural and technical disciplines. One of the key levers for overcoming the crisis is considered to be a thorough rethinking of education as a social phenomenon, a social institution and a social system. The existing internal contradictions in the development of social systems, globalization processes, thoughtless borrowing of foreign experience and abandonment of domestic one, inability to respond flexibly to the challenges of the social environment are seen as primary causes for the degradation.*

Key words: root causes, education, lifelong learning, education system, degradation, Covid-19.

Introduction. Education is one of the fundamental human rights, which is enshrined in Article 26 of the Declaration of Human Rights, the Constitution of Ukraine and other industry laws. Education is a continuous process that involves constant learning, retraining and self-improvement throughout life. "Ensuring inclusive and equitable quality education and promoting lifelong learning opportunities

for all” [27] is the fourth UN Sustainable Development Goal 2030, which is also implemented into the education strategy of Ukraine.

The origin of root causes and contradictions of various issues has been the focus of thinkers of different countries for many centuries. Highlighting the root causes has prompted researchers to develop holistic philosophical systems and the necessary methodological tools for studying social phenomena and processes.

Even Aristotle believed that people should be prepared for life as much as possible: it is essential to give help to each individual in order to develop the abilities necessary to solve the tasks at hand. M. Montaigne argued that it is impossible to effectively acquire ready-made truths, especially if learners cannot judge their validity a priori. Education is meant to help students perceive the world critically, and based on such observations make independent judgments, which will determine an adequate perception of reality, and serve to improve the quality of life.

The German philosopher G. Hegel claimed that “a contradiction moves the world”, it contains “the root of all vitality and pulsation”, and it is “the source of all motion” [3, p. 280]. The substantiation of the position that the source of motion is embedded in the subject itself contradicted the central category of dialectics (in contrast to the metaphysical concept of development, in which the source of motion is an external impulse – certain circumstances or conditions).

The American philosopher D. Dewey insisted on the need for educational practice based on philosophical principles, justifying the idea that educators should use philosophy as the methodological ground for all educational activities, and philosophy of education should become an indispensable dimension of competent, responsible activities in education.

Thus, it is no coincidence that the 20th World Congress of Philosophy (Boston, USA, 1998) chose the ancient Greek system of upbringing – “Paideia” – as its main discussion topic. “Paideia” meant a harmonious bodily and spiritual formation of a young person, which promotes the possibility of full development of all their abilities. The content of such harmony is provided by “kalokagathia” – a set of educational activities that contribute to the formation of aesthetic and ethical virtues in the individual, determining the perfection of a person’s bodily and spiritual essence. However, the implementation of the “paideia” principle at the level of educational and social praxis is not the only attempt to use ancient wisdom to solve current problems. The modern philosophical theoretical thesaurus has seen a return to active use of such notions as “agona” as a peaceful competitiveness, “synergy” as interaction and interdependence, the Platonic understanding of “the other” as not merely “worse” or “better” but “qualitatively different”, the Socratic “maieutic” and “dialogics” as a prolific way of searching for truth, “discourse” as a meaningful fragment of oral or written speech that reflects the social, cognitive and rhetorical practices of a particular group, etc [16, p. 58–59]. All this confirms the need for a philosophical understanding of the primary causes for the degradation of the education system. Thus, the **purpose** of this study is to determine the primary causes of the degradation of the education system in Ukraine. The **objectives**, therefore, are to update the philosophical understanding of trends in education system and to provide recommendations for improving the situation with the education system.

The **methods** used to reach the objectives are the method of systemic analysis, observation and structural and logical method.

Results. Education is understood as a single process of physical and spiritual development of a personality, the process of socialization, consciously oriented to some ideal images, to social standards historically recorded in public consciousness (for example, a Spartan warrior, a virtuous Christian, an energetic entrepreneur, a harmoniously developed person). In this sense, education appears as an indispensable aspect of the lives of all communities and all individuals without exception.

Viewed as a result of knowledge accumulation and training process, education has both quantitative and qualitative aspects. The first aspect is manifested in the quantitative amount of knowledge acquired and assimilated by a person; the level of education (secondary or higher education) may serve as its formalized indicator. In addition, education is a source of high moral value, the formation of abilities and aspirations that determine the historical destiny of a man and a nation [16, p. 13]. Thus, L. Huberskyi, M. Mykhalchenko and V. Andruschenko argue that education belongs to one

of those institutions, the quality and level of development of which determines the progress of both the humanity as a whole and the individual in particular [4].

In this respect, the statement of T. Parsons [11] is also worth mentioning as he states that education as a social system can be defined by four functions: reproduction of social behavior patterns, adaptation to new social conditions, achievement of goals, and system integration. As one of the social institutions in the system of social labor division, education is focused on two specific tasks: 1) transformation of social and cultural experience into an asset of all its members to the extent that they need it for having a full life; 2) shaping of the individual's ability to enrich the cumulative experience through their own contribution.

Education is an important strategic resource for the formation of a self-sufficient personality, ensuring national interests, creating a positive image of the state in the international arena. It should be noted that being transformed into an integral system of educational structures, relations and activities, education performs the function of reproducing and developing the intellectual potential of the planetary (global) society at all levels of management [18].

The development of the education system is influenced by many factors [10, p. 22]:

1. Globalization of education: development of international projects and relations in the field of education, academic mobility.
2. The level of development of social production and improvement of its scientific and technical base.
3. Information and communication technologies and the introduction of artificial intelligence systems.
4. Social class relations and property differentiation.
5. Historical experience and national peculiarities in the field of education.
6. Development of innovative pedagogical practices, popularization of innovations in the educational environment.
7. Social activity of business and the degree of involvement of civil society institutions.

Answering the question about the kind of education necessary for the 21st century, UNESCO identified four "pillars of education" [17, p. 224]:

- learning to learn and use knowledge, i.e. to acquire a lifelong education, to work thoroughly in their narrow field with sufficiently broad general knowledge;
- learning to do things not only using standard skills, but, more broadly, learning to cope with different situations and work in a team as part of both formal and informal social experience;
- learning to live together, developing and understanding other people and their aspirations for independence (by implementing joint projects and learning to resolve conflicts), strengthening pluralism, mutual understanding and peace;
- learning to be, that is to develop to a greater extent their personal qualities and ability to act with greater independence, guided by their own discretion and personal responsibility. Education should not ignore any aspect of human potential, whether it is memory, intelligence, a sense of beauty, physical ability or communication skills.

The difficult situation in the state of the domestic education system, caused by the need for reforms towards integration into the global community, is further complicated by the challenges and problems posed by the impact and consequences of the COVID-19 pandemic and an ongoing Russian aggression towards Ukraine. Some possible ways to comprehensively address these challenges have been already proposed by such international organizations as the United Nations [24], UNESCO [21], the Organization for Security and Development of Europe [25], and the World Bank [28]. Responding to the current effects of coronavirus pandemic on the transformation of education, Polish researchers presented recommendations in "Education in times of the Covid-19 pandemic: Keeping distance about what we are currently doing as teachers" [22] which can be adapted to the peculiarities of certain countries. And the research works of Stukalo [26] and Donelly [20] present the analysis and assessment of how such challenges and problems have affected the education system in Ukraine as well as provide a number of recommendations.

The rapid changes taking place in the society, technology and knowledge will require future specialists to be able to adapt, to master new skills, professions, and creativity. The acquisition of universal competencies is most relevant in the future structures of educational programs: the ability to learn, process information, to master new technologies quickly, the ability to think critically and to approach tasks creatively. The skills of systems thinking, programming, interdisciplinary communication, the ability to work in conditions of uncertainty, multiculturalism and multilingualism, environmental thinking, multifunctionality are also becoming of importance. The high complexity of the tasks of the future requires specialists to be able to concentrate, manage their own emotions, maintain mental and physical performance, and plan their workload [15].

The new educational paradigm is defined as the concept of continuing learning, lifelong learning, “comprehensive education”, “targeted learning”. The main idea of lifelong learning is that each person is individual and strives for self-development and self-actualization. A person’s cognitive needs are endless, and to meet these needs they can study either in any educational institutions or independently, they can be involved in various educational programs, can create a strategy for the development of their own development [2, p. 122].

The mission of continuing education is to develop, improve and restore the personality (in the period of aging), social adaptation at all age stages in changing living conditions, satisfaction of its cognitive needs and formation of competencies in various spheres of social life. To realize this mission, the subject must be self-efficient, act like a subject of their own development. The purpose of formal education is to provide a person with the necessary knowledge and competencies to master the future professional activities, the development of cognitive interests, skills of self-organization and self-management of their own development. Non-formal education is aimed at improving practical competencies and acquiring knowledge and skills for effective self-realization of the individual in various spheres of life. Informal education contributes to the development of self-learning and self-management skills. All areas of education (formal, non-formal and informal) create conditions for developing educational self-efficacy of the individual [2, p. 134].

Due to objective and subjective reasons, the issue of degradation of social systems and personality is arising more and more often. The term “degradation” is used when speaking about the gradual deterioration, decline, loss of valuable qualities and properties observed in different spheres of life – culture, education, art, and environment. This term is also applied to physical, chemical and biological processes.

Degradation of educational means a total decrease in the value of education and its reduction to the level of a service. To our mind, the criteria for the degradation of education are: 1) blurring of the spiritual foundations of education; 2) decrease in respect for the teacher and mentor; 3) low social and financial position of pedagogical and scientific-pedagogical employees; 4) decrease of public interest in the level and quality of education; 5) decline in the overall level of knowledge of students in natural and technical disciplines; 6) disharmonious combination of traditional and postmodern educational technologies; 7) strengthening of internal contradictions in the education system.

The conflict between the need for the education system and the uselessness of the knowledge it provides, leads to a number of contradictions of internal and external nature.

First, students’ lack of complex multifunctional and interdisciplinary knowledge can be traced back to the stage of receiving secondary education, which, on the whole, has significantly lost its qualitative characteristics and cannot sufficiently meet the requirements of higher education, especially regarding the natural sciences. There is an even bigger gap between the basic and second levels of higher education systems. Enrollment of students for the latter is very often performed regardless of the student’s basic education background.

Secondly, the initially poor students’ training is exacerbated by ill-considered curricula and inadequate content of training courses that are not focused on the needs of the labor market and society.

Thirdly, a significant problem in higher education is the almost complete “disconnection” from the advanced science of the intellectual potential of the whole army of qualified university teachers,

who, in addition to their excessive classroom workload, are also responsible for drafting various plans, reports, programs, resolutions, standards and other bureaucratic work. Since most university teachers are not interested much in science, only a few are actively engaged in research work which is potentially useful for the society, and they often do it on their own initiative. At the same time, such activities are not particularly encouraged or stimulated by the university, which is oriented to and motivated by quasi-market conditions of functioning mainly on replenishment of the budget by “earnings” using a study-for-fee form of education [7].

Nowadays Ukraine goes through a crisis in the education system, associated with the emergence of a new stage in the development of civilization – the development of the global information society. The domestic system of higher education meets neither WTO standards nor the criteria for preparing an individual for the information society. The task of the Ukrainian education system is to provide the population of the country with access to quality education as soon as possible. High requirements for the quality of education hinder the necessary pace of building the educational potential of the population in the traditional academic system, especially in the areas of our country which are remote from the university centers [17, p. 28].

It should be taken into account that only education along with the human capital formed and developed by it can and should ensure rapid, sustainable and inclusive growth in Ukraine. However, according to the World Bank Group, the share of the human capital formed and developed by education in the national wealth remains insignificant.

Although Ukraine has managed to maintain many of its comparative advantages in the quality of education since independence, which contribute to high levels of education and human capital development, the new skills required by growing sectors of the national economy differ from those that the education system is developing today and the necessary changes are being implemented slowly. And this happens at the time when, according to recent estimates of the national wealth of 141 countries, in Ukraine human capital accounts for only 34 % of total national wealth. For comparison, in a number of countries with lower than average income levels, the share of human capital in national wealth reaches 51 %, and in the region of Europe and Central Asia (ECA) it makes up 62 %. Consequently, despite high levels of education, in Ukraine the role of human capital as a factor of production and the driving force of economic growth remains relatively weak. At the same time, teaching and learning in higher educational institutions is still focused on acquiring knowledge, the content of which is often outdated, unadjusted to the needs of modern students and doesn't take into account new trends, research or technology development. Despite the fact that the amount of systematized information about the quality of learning in higher education is small, the general opinion is that the curricula and pedagogical teaching methods require modernization in accordance with the evolution of the needs of society and economy [8; 15].

Breaking the systemic ties between the humanities, natural-science, technical and technological components of the education levels leads to the depletion of spiritual values, political, legal and moral nihilism, historical amnesia, impoverishment of the humanitarian potential of science and production, the decline in creative abilities and deterioration of personal culture.

The negative trends in the domestic education system demonstrated above are exacerbated by the influence of the COVID-19 pandemic, a crisis factor that led to the shutdown of educational institutions in 20 countries and preschools in 19 countries in Europe and Central Asia, which had a significant impact on 49.8 million children of preschool and secondary school age due to disruption or complete absence of the educational process during the past year. The pandemic has significantly exacerbated educational and social inequalities in the regions. Children from low-income families, children living in rural areas with poor infrastructure, children from ethnic and linguistic minorities, children with disabilities, migrant and refugee children, children in conflict with the law, children and young people who do not attend school, as well as children in difficult life circumstances or from families where violence is used, and had faced considerable barriers to participation in education and training and showed lower learning and social outcomes than their peers even before the pandemic. An educational establishment is a place not only for acquiring knowledge, but also for

socio-emotional learning, social interaction, and social support. Thus, the closure of schools led not only to disruption of the educational process, but also to the loss of children's access to school meals, maintenance of their well-being and possibility to receive basic health and social services. Teachers, school leaders, educators, and policymakers at the local and national levels have faced a significant challenge. Failure to respond to this challenge will have an impact on the future lives of children, young people, families, communities and society, both socially and economically. Therefore, increasing the sustainability of the education system through targeted planning to provide the most marginalized children with quality comprehensive education should be a priority in the coming years and the main principle of recovering an enhanced educational process and educational establishments [19].

It is worth noting that, the third International Day of Education was dedicated to recovering and revitalizing education in the context of future post-Covid-19 generations [24]. The report highlighted the following problems:

1) while the pandemic has affected over a billion students in almost 200 countries due to the closure of educational institutions, educational area had seen a limited effect from the governmental measures introduced to stimulate national economies;

2) an already existing digital divide exacerbated even further with about 35 percent of students worldwide being unable to access any kind of learning during the first months of compulsory staying home.

3) according to a worldwide survey of member organizations of the Education International affiliates, the majority of educators were not ready for distance learning as they had little or no digital training prior to the pandemic, they either didn't know what digital educational technologies to use or which were recommended as most effective [24].

The transfer of the educational process to the use of technologies and means of distance learning led to a deep destruction of social ties and a downward trend in awareness of the value of education. Recent discoveries in neurology confirm how much we influence each other at the level of the physiology of our brain. Mirror mechanisms discovered in the last decade of the twentieth century, the theory of embodied reason and the understanding of language as a specific type of mirror mechanisms – all point to the fundamental need of a person to be among other people and to have active interaction with them. We seek companionship and friendship, we must do it and we do it automatically, because it is social interaction that gave man an advantage over other species [22, p. 23].

Unfortunately, we are now in a situation where the degradation of domestic education has reached the point of irreversibility. Following the example of Americans, we need to finally face the truth and say frankly: the nation is in danger (an example is the 1983 report entitled "A Nation at Risk", which was prepared on behalf of President Ronald Reagan by a special commission in the United States) [23].

In our opinion, the main challenges or threats that destroy the basic foundations of education at present are:

1) atomization of social life and violation of the laws of unity of nature, society and man;

2) blurring of the spiritual basis of society, moral and spiritual nihilism;

3) reducing the social prestige of the teaching profession;

4) uncontrolled spread of mass culture (McDonaldization of education) and departure from live communication to primitive virtual one;

5) focus on the provision of educational services (quite often of questionable quality), etc.

We are deeply convinced that education and the process of its provision in general cannot be considered a "service", although it is personal in nature and is aimed primarily at a specific consumer – a pupil or a student.

After all, since its inception, the system of compulsory education has performed a variety of functions and should have been attributed not to the means of "services distribution", but to the national wealth as a specific public good. No wonder Professor V. P. Andrushchenko claims that "Education in Ukraine is going through difficult but also very interesting times. It is on the threshold of the twenty-first century, and will enter it the way we – teachers, educators and government officials, or scholars

and cultural figures, entrepreneurs and bankers, parents and children – make it. Raising education is a matter of honor for every citizen of the country. Education is the prestige of the state, an indicator of the development of a nation's culture, it is a fundamental reserve for approaching a decent future of man" [1, p. 350], emphasizing its importance for modern society.

It is essential to remark that most of the lower levels of the hierarchy of the national educational system are still dominated by the self-sacrifice of the teaching staff, their altruism, spirituality, and commitment to the principles of humanism, tolerance, and responsibility (or rather, it should be so, and it often is like this, though not always). It is quite obvious that the upbringing of decent people on the basis of mercantilism, pettiness, selfishness and an attempt to achieve their own benefit in all cases and under all circumstances is very unlikely [6, p. 31–32].

We would like to note that the formation of mind, intellect and spirit are combined in man, derive from each other, nourish each other and flow out of each other. As a person develops, they discover their basic natural value – spirituality, whose integral component – the mind, is designed to reconcile human activities with nature. To perform such a function requires a perfect thinking tool. An individual with an underdeveloped intellect is unable to harmonize their needs with nature. If it becomes a matrix for the formation of society, then on a large scale it appears as an ecological catastrophe of inconsistency of society with the laws of nature. However paradoxical, it remains a fact that promotion of the Bologna process gradually eliminated humanization as a priority in the development of national education. After all, it is not surprising that in the educational space, which prepares a unified workforce with the appropriate level of qualification for the European economy, the humanities are objectively marginalized. Nonetheless, such an approach to education contradicts the foundations of the European model of democracy, in which the highest value is given to the individual. It is the humanization of education that sets such an orientation in the shaping of professional culture of a specialist [16, p. 58–59].

An important flaw in the belief system, which has extremely negative praxeological consequences, is that society often views education as a social institution (at the societal level) and a type of activity (at the individual level) in an extremely one-sided way and is reduced only to a means of preparing the individual for a profession. This is obviously a simplistic approach, since the purpose of education lies not only and not so much in training and not even in preparing a person for life in general, but in helping the individual to improve both the world and themselves in this world. Thus, one of the key levers for overcoming the crisis of education is the conceptual rethinking of education as a social phenomenon, social institution and social system [16, p. 175].

The essence of the necessary changes in education, their goals, directions and methods should be regularly explained to the population, and the results of public opinion should be carefully studied, analyzed and used by educational authorities and heads of educational institutions while conducting targeted modification of domestic education rather than just modernization.

According to the research group from the International Bureau of Education led by H. C. Tedesco, the movement towards democracy and decentralization in the educational sphere devalues the experience of education reforms accumulated over the centuries and forces to seek new approaches to reforms. The main innovation is the need to turn to the democratic-legislative model, the implementation success of which is not spontaneous, it is time-consuming, involves the public and legislators, the use of experiments of limited scope with further spread of the revised plan to the rest of the educational space [12, p. 138].

Therefore, it is quite advisable and necessary to turn to the development of new educational programs that will contribute to updating the content of training of management personnel to work in conditions of democratic governance of education. At the same time, the education system requires broad public support, responsibility and an active role of the state in this area, deep and comprehensive modernization of education with the allocation of necessary resources and the creation of innovative mechanisms for public administration in Ukraine.

This will make it possible to continue the implementation of the reform of the education sector, which began in 2014, including the "New Ukrainian School" Initiative (NUSH) in general secondary

education, and to reform higher education in accordance with the European Higher Education Area standards, as well as help higher education institutions overcome the consequences of COVID-19, to develop more sustainable and flexible approaches for future activities [14; 15].

Given the many areas of necessary changes in the educational system, we must recognize that this process should by no means be reduced to the introduction of inessential services and supplementary tools, to a new grading scale, squeezing of material into “modules” or “blocks”, ranking universities and teachers, testing pupils and students, etc., without changing the relationship in a typical educational pair “teacher – student”.

V. Petrenko states that considering the times of Knowledge Economy, the above-mentioned tasks can have a radical and complex solution thanks to the process of intellectualization of the management of the national education system, grounded on the “intellectualized society – intellectualized management” paradigm [13, p. 35]. In the educational sphere of Ukraine the use of this paradigm, which has already received theoretical and practical development in business management (as shown in [9]), will attract and activate the intellectual potential of a significant part of the participants: scientific and pedagogical staff and students of all categories, the intellectual potential which has not been used in the management of the system until recently.

In fact, justified by these studies, the minimization of the use of “subject-object” relationship, which is traditional for the domestic educational system, and transition to “subject-subject” relationship, can ensure the exclusion of any elements of order-subordination, instruction-execution, requirements-implementation from the classical mechanisms of knowledge relaying accumulated by past generations as unproductive and inefficient methods of interaction of the components of the triad “administrator-teacher-student” and replace them by the joint intellectual activity of all three components in the processes of collecting, accumulating, processing, analyzing and evaluating significant amounts of knowledge with the further generation of new intellectual products – theoretical and applied knowledge and products of their use in all areas of practical activity [5]. Only such interaction of the components will allow the participants of the scientific and educational process to effectively and jointly search for the truth on the basis of Socratic “maieutic” and “dialogics” by uniting efforts (“synergy”) in conditions of peaceful competitiveness (“agona”), etc.

Conclusions. Thus, the root causes of the degradation of the education system are existing internal contradictions in the development of social systems (social and property inequality, high level of bureaucracy and inertia), globalization processes, ill-considered borrowings of foreign experience and rejection of domestic one, inability to respond flexibly to the challenges of social environment.

The other equally important reasons for the degradation of education are social, moral and ethical causes, professional aging of teachers, the drop in students’ interest in learning, the spread of various forms of pseudo-education, the destructive influence of social media on the thinking of participants. These processes have become especially noticeable in the conditions of quarantine restrictions due to the spread of coronavirus infection. As a result, there is a global decline in the quality of education, de-socialization, de-intellectualization, and various forms of escaping from reality. Mankind is entering an era of “new digital barbarism”, which is causing increasing concern in the intellectual environment.

Therefore, there is a need to return to the humanization of education, deep spiritual learning, the introduction of flexible educational technologies, intellectualization of education management. The need for humanization of the educational sphere is also relevant in view of the postmodern labyrinths of meaning, in which the subject navigation is possible only with a critical worldview. In this context, the humanitarian component of education as an important factor in socio-cultural transformations needs to be thoroughly reconsidered. It should not be just an individual who is in the center of education, but it should be a person capable of self-learning, self-creation, and self-cognition. Education should provide conditions for adequate understanding of reality, determination of successful life strategies, formation of creative thinking, ways of communication, practical actions and human behavior.

BIBLIOGRAPHY

1. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту : статті, нариси, інтерв'ю. Київ : Знання України, 2004. 804 с.
2. Гальцева Т. О. Психологічні засади навчальної самоєфективності дорослих в умовах неперервної освіти : дис. ... д. психол. наук. Київ, 2019. 495 с.
3. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Наука логики. Москва : Мысль, 1974. Т. 1. 452 с. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000426/index.shtml>
4. Губерський Л. В., Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз. Київ : Знання України, 2002. 577 с.
5. Дзвінчук Д. І., Петренко В. П. Про вдосконалення управління освітою і наукою України на основі концепції інтелектуалізації. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2016. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2016_1_6
6. Дзвінчук Д. Освіта в історико-філософському вимірі: тенденції розвитку та управління : монографія. Київ : ЗАТ «Нічлава», 2006. 378 с.
7. Дипломована псевдоосвіта, або суперечності перехідного періоду у сфері вищої освіти України. 2006. URL: <https://kpi.ua/608->
8. Дослідження сфери освіти в Україні. 2019. 33 с. URL: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/790931568661644788/pdf/Overview.pdf>
9. Кісь С. Я. Інтелектуалізація діяльності підприємств: доцільність, умови, технології : монографія. Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2015. 268 с.
10. Кучера Т. Н., Насонова Л. І., Дейнека В. В. Філософія освіти : навч. посіб. для осіб, що навчаються в магістратурі за спеціальністю «Педагогіка вищої школи». Харків : ХНМУ, 2015. 63 с.
11. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва : Аспект Пресс, 1998. 270 с.
12. Патрінос Г., Грешем Дж., Доннеллі Р. «Школа, ми готові?». 2021. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/shkolo-mi-hotovi.html>
13. Петренко В. П. Інтелектуальні ресурси соціально-економічних систем: аспекти інноваційного управління : монографія. Івано-Франківськ : ПП Курилюк В. Д., 2009. 196 с.
14. Розвиток сучасної освіти: освітологічні наголоси. *Наукове видання: «Освітологія – науковий напрям інтегрованого пізнання освіти»* : за матеріалами першої Всеукр. наук.-практ. конференції. Київ, 2011. 162 с.
15. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки. МОН України. 2020. URL: http://www.reform.org.ua/proj_edu_strategy_2021-2031.pdf
16. Фіалко Н. А. Гуманізація вищої освіти: змістовно-функціональні аспекти : дис. ... канд. філос. н. Київ, 2015. 210 с.
17. Хмиров І. М. Державне управління розвитком дистанційної освіти України : дис. ... докт. н. з держ. управління. Харків, 2020. 380 с.
18. Якобчук В. П., Ревунець Г. А., Веремчук Я. Ю. Інноваційні підходи до публічного управління якістю освітніх послуг в умовах суспільних трансформацій. *Інвестиції: практика та досвід*. № 6. 2021. С. 104–108. DOI: 10.32702/2306-6814.2021.6.104
19. Building Resilient Education Systems beyond the COVID-19 Pandemic (2020). UNICEF. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/en/documents/building-resilient-education-systems-beyond-covid-19-pandemic> [in English].
20. Donnelly R., Patrinos H., Gresham J. The Impact of Covid-19 on Education – Recommendations and Opportunities for Ukraine. 2021. URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/opinion/2021/04/02/the-impact-of-covid-19-on-education-recommendations-and-opportunities-for-ukraine>
21. Education in a post-Covid world: nine ideas for public action. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. 2020. 25 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373717/PDF/373717eng.pdf.multi>
22. Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele / [Redakcja naukowa Jacek Pyżalski]. Warszawa : EduAkcja, 2020. 112 p.
23. Nation at Risk: The Imperative for Educational Reform. A Report to the Nation and the Secretary of United States Department of Education by National Commission on Excellence in Education. *The Elementary School Journal*. 1983. 48 p.
24. Policy Brief: Education during Covid-19 and beyond. United Nations. 2020. 26 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3874571?>

25. Schleicher A. The impact of Covid-19 on education – Insights from Education at a Glance 2020. OECD. 2020. 30 p.

26. Stukalo N., Simakhova A. Covid-19 Impact on Ukrainian Higher Education. *Universal Journal of Educational Research*. 2020. V. 8. Pp. 3673–3678. DOI: 10.13189/ujer.2020.080846

27. Sustainable Development Goals – 2030. United Nations Development Program. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/sustainable-development-goals.html>

28. World Bank’s Education Response to Covid-19: an overview. World Bank Group. 2020. URL: <https://pubdocs.worldbank.org/en/487971608326640355/External-WB-EDU-Response-to-COVID-Dec15FINAL.pdf>

REFERENCES

1. Andrushchenko, V. P. (2004). *Rozdumy pro osvitu : Statti, narysy, interviu*. Kyiv : Znannia Ukrainy [Reflections on education : articles, stories, interviews]. 804 p. [in Ukrainian]

2. Haltseva, T. O. (2019). *Psykhologichni zasady navchalnoi samoefektyvnosti doroslykh v umovakh nepererвної osvity : dys. ... dokt psykhol. nauk*. [Psychological basics of academic self-efficacy of adults in conditions of lifelong learning : thesis]. Kyiv. 495 p. [in Ukrainian]

3. Hegel, G. (1974). *Entsiklopediya filosofskikh nauk*. Nauka logiki. [Encyclopedia of Philosophical Sciences. Science of logic]. Moscow : Mysl. Volume 1. 452 p. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000426/index.shtml> [in Russian]

4. Huberskyi, L., Andrushchenko, V., Mykhalchenko, M. (2002). *Kultura. Ideolohiia. Osobystist : metodoloho-svitohliadniy analiz* [Culture. Ideology. Personality: methodological and ideological analysis]. Kyiv : Znannia Ukrainy. 577 p. [in Ukrainian]

5. Dzvynchuk, D. I., Petrenko, V. P. (2016). *Pro vdoskonalennia upravlinnia osvitoiu i naukoiu Ukrainy na osnovi kontseptsii intelektualizatsii* [On improving the management of education and science of Ukraine on the basis of the concept of intellectualization]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia i mistsevoho samovriaduvannia*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2016_1_6 [in Ukrainian]

6. Dzvynchuk, D. (2006). *Osvita v istoryko-filosofskomu vymiri: tendentsii rozvytku ta upravlinnia : monohrafiia* [Education in the historical and philosophical dimension: trends in development and management]. Kyiv : ZAT “Nichlava”. 378 p. [in Ukrainian]

7. *Dyplomovana psevdosvita, abo superechnosti perekhidnoho periodu u sferi vyshchoi osvity Ukrainy* [Certified pseudo-education, or contradictions of the transition period in the field of higher education in Ukraine]. (2006). URL: <https://kpi.ua/608-> [in Ukrainian]

8. *Doslidzhennia sfery osvity v Ukraini* [Research of the education field in Ukraine : overview]. (2019). World Bank. 33 p. URL: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/790931568661644788/pdf/Overview.pdf> [in Ukrainian]

9. Kis, S. (2015). *Intelektualizatsiia diialnosti pidpriemstv: dotsilnist, umovy, tekhnolohii: monohrafiia* [Intellectualization of enterprises: feasibility, conditions, technologies : monograph]. Ivano-Frankivsk : IFNTUOG. 268 p. [in Ukrainian]

10. Kuchera, T., Nasonova, L., Deineka, V. (2015). *Filosofiia osvity : navch. posib. dlia osib, shcho navchaiutsia v mahistraturi za spetsialnistiu “Pedahohika vyshchoi shkoly”* [Philosophy textbook]. Kharkiv : KhNMU. 63 p. [in Ukrainian]

11. Parsons, T. (1998). *Systema sovremennykh obshchestv* [The system of modern societies]. Moscow : Aspekt Press. 270 p. [in Russian]

12. Patrinos, H., Hreshem, J., Donneli, R. (2021). *Shkolo, my hotovi?* [Are we ready for school?]. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/shkolo-mi-hotovi.html> [in Ukrainian]

13. Petrenko, V. P. (2009) *Intelektualni resursy sotsialno-ekonomichnykh system: aspekty innovatsiinoho upravlinnia : monohrafiia* [Intellectual resources of socio-economic systems: aspects of innovation management : monograph]. Ivano-Frankivsk : PP Kuryliuk V. D. 196 p. [in Ukrainian]

14. *Rozvytok suchasnoi osvity: osvitolohichni naholosy* [Development of modern education: educational emphasis]. *Naukove vydannia: “Osvitolohiia – naukovyi napriam intehrovanoho piznannia osvity”* : za materialamy pershoi Vseukr. nauk.-prakt. konferentsii. (2011). Kyiv. 162 p. [in Ukrainian]

15. Stratehiia rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2021–2031 roky [Strategy for the development of higher education in Ukraine for 2021–2031]. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2020). 71 p. URL: http://www.reform.org.ua/proj_edu_strategy_2021-2031.pdf [in Ukrainian]
16. Fialko, N. A. (2015). Humanizatsiia vyshchoi osvity: zmistovno-funktsionalni aspekty : dys. ... kand. filos [Humanization of higher education: content and functional aspects : thesis]. Kyiv. 210 p. [in Ukrainian]
17. Khmyrov, I. M. (2020). Derzhavne upravlinnia rozvytkom dystantsiinoi osvity Ukrainy : dys. ... doktora nauk z derzhavnoho upravlinnia [State management of remote education in Ukraine; thesis]. Kharkiv. 380 p. [in Ukrainian]
18. Yakobchuk, V., Revunets, H., Veremchuk, Ya. (2021). Innovatsiini pidkhody do publichnoho upravlinnia yakistiu osvitnikh posluh v umovakh suspilnykh transformatsii [Innovative approaches to public management of quality of educational services in conditions of social transformations]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*. № 6. Pp. 104–108. DOI: 10.32702/2306-6814.2021.6.104 [in Ukrainian]
19. Building Resilient Education Systems beyond the Covid-19 Pandemic (2020). UNICEF. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/en/documents/building-resilient-education-systems-beyond-covid-19-pandemic> [in English]
20. Donnelly, R., Patrinos, H. A., Gresham, J. (2021). The Impact of Covid-19 on Education – Recommendations and Opportunities for Ukraine. URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/opinion/2021/04/02/the-impact-of-covid-19-on-education-recommendations-and-opportunities-for-ukraine> [in English]
21. Education in a post-COVID world: nine ideas for public action. (2020). United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. 25 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373717/PDF/373717eng.pdf.multi> [in English]
22. Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele / [Redakcja naukowa Jacek Pyżalski]. (2020). Warszawa : EduAkcja. 112 p. [in Polish]
23. Nation at Risk: The Imperative for Educational Reform: a report by National Commission on Excellence in Education. (1983). *The Elementary School Journal*. 48 p. [in English]
24. Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond. (2020). United Nations. 26 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3874571?> [in English]
25. Schleicher, A. (2020). The impact of COVID-19 on education – Insights from Education at a Glance 2020. OECD. 30 p. [in English]
26. Stukalo, N., Simakhova, A. (2020). Covid-19 Impact on Ukrainian Higher Education. *Universal Journal of Educational Research*. Volume 8. Pp. 3673–3678. DOI: 10.13189/ujer.2020.080846 [in English]
27. Sustainable Development Goals – 2030. United Nations Development Program. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/sustainable-development-goals.html> [in English]
28. World Bank’s Education Response to Covid-19 : an Overview. World Bank Group. 2020. URL: <https://pubdocs.worldbank.org/en/487971608326640355/ External-WB-EDU-Response-to-COVID-Dec15FINAL.pdf> [in English]

Дзвінчук Дмитро Іванович

доктор філософських наук,
професор кафедри публічного управління та адміністрування,
директор Інституту гуманітарної підготовки та державного управління
Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
вул. Короля Данила, 13, м. Івано-Франківськ, Україна
orcid.org/0000-0002-6391-3822

Озьмінська Ірина Дмитрівна

кандидат філософських наук,
доцент кафедри публічного управління та адміністрування
Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
вул. Короля Данила, 13, м. Івано-Франківськ, Україна
orcid.org/0000-0002-2521-8626

Петренко Віктор Павлович

доктор економічних наук,
професор кафедри публічного управління та адміністрування
Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
вул. Короля Данила, 13, м. Івано-Франківськ, Україна
orcid.org/0000-0001-9354-8371

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПЕРШОПРИЧИН ДЕГРАДАЦІЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Оскільки освіта сприймається як безперервний процес навчання, перепідготовки та самовдосконалення, актуальність дослідження полягає в необхідності якнайшвидше вивести освітню систему України зі стану кризи шляхом виявлення причин деградації. В статті досліджуються першопричини деградації системи освіти в Україні та висвітлюються сучасні тенденції розвитку освітніх систем під час пандемії. Метою дослідження є визначення першопричин деградації системи освіти в Україні. Завдання дослідження – актуалізувати філософське розуміння тенденцій розвитку системи освіти та надати рекомендації щодо покращення стану в системі освіти. Для досягнення поставлених цілей були використані такі методи: метод системного аналізу, спостереження та структурно-логічний методи. В результаті використання даних методів вдалось показати, що традиційні освітні системи проходять через період криз у тій чи іншій мірі практично в усіх країнах світу. Результати. В статті визначено, що критеріями деградації освіти є нечіткість розуміння духовних основ освіти, їх розмивання, зниження поваги до Вчителя, наставника; низький соціальний статус та невисоке матеріальне становище педагогічних та науково-педагогічних працівників; падіння суспільного інтересу до рівня та якості освіти, зниження загального рівня знань учнів з природничих та технічних дисциплін; дисгармонійне поєднання традиційних освітніх технологій та постмодерних. Звернуто увагу, що одним з ключових важелів виходу з кризи освіти є концептуальне переосмислення освіти як соціального явища, соціального інституту і соціальної системи. Першопричинами деградації системи освіти є наявні внутрішні суперечності у розвитку соціальних систем, глобалізаційні процеси, непродумане запозичення зарубіжного досвіду та відмова від вітчизняного, нездатність гнучко реагувати на виклики соціального середовища. Отож, постає необхідність повернення до гуманізації освіти, глибинно-духовного навчання, впровадження гнучких освітніх технологій, інтелектуалізації управління у сфері освіти.

Ключові слова: першопричини, освіта, навчання впродовж життя, система освіти, деградація, Covid-19.

УДК 37.013.73+37.091.31-027.31(438)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.11>**Пальчик Андрій Олександрович**

кандидат філософських наук,
викладач Інституту богословських наук Непорочної Діви Марії
Кам'янець-Подільської дієцезії Римо-католицької церкви
вул. Грушевського, 57, м. Городок, Хмельницька область, Україна
orcid.org/0000-0003-1247-1734

ДІАЛОГ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФІЛОСОФСЬКОЇ ОСВІТИ У ПОЛЬЩІ

Актуальність проблеми. Сучасна філософська освіта потребує вдосконалення методів, за допомогою яких учасники навчального процесу можуть залучатися до активної філософської рефлексії та її практичного використання. Одним із таких перспективних інструментів, що активно впроваджуються в освітню та виховну практику провідних країн світу, є діалог. Польща є однією з тих країн, де була визнана потреба у використанні освітніх методик, у яких філософський діалог отримує ключову роль у навчальному процесі. Тому вивчення та творче опрацювання польського досвіду у цій галузі є перспективним напрямком сучасних досліджень.

Метою статті є з'ясування ролі та функціональних параметрів діалогу у навчальних методиках, спрямованих на розвиток філософського мислення, що застосовуються у закладах дошкільної та середньої освіти у Польщі.

Методи дослідження. Поруч з такими загальнонауковими методами, як аналіз, синтез, індукція, дедукція, застосовуються генетичний і компаративний.

Результати дослідження. Застосування методу діалогу у філософській освіті Польщі передусім скероване на виховання зрілої, відповідальної особи, здатної до критичного і творчого мислення. Реалізація такого завдання стала можливою передусім завдяки імплементації американської методики Ліпмана – Шарп «Філософія для дітей» в освітній простір Польщі шляхом затвердження відповідної програми, використання Р4С у польських навчальних закладах початкового і середнього рівня. Це, у свою чергу, обумовило переосмислення певних принципів дидактики філософії і викликало дискусію навколо таких питань, як можливість філософування у дитячому віці, завдання філософської освіти, роль вчителя в інтелектуальному діалозі дітей тощо. Окрім моделі діалогу між дітьми (у «спільноти дослідників»), де ведучий виконує роль координатора, у Польщі входить у практику методика тьюторінгу, де діалог відбувається між учнем та вчителем (тьютором), і також застосовуються у розвитку філософського мислення. Порівняння обох методів дає змогу краще виділити їхню специфіку: у випадку «Філософії для дітей» діалог у групі, окрім завдання сприяти розвитку критичного і творчого мислення, спрямований на виховання демократичних цінностей і готовності активно функціонувати у громадянському суспільстві; натомість діалог «учень-тьютор» робить сильніший акцент на філософську ерудицію.

Ключові слова: діалог, методика викладання філософії, «Філософія для дітей», дидактика філософії, філософська освіта, тьюторінг, освіта у Польщі.

Вступ. Роль філософської освіти у житті суспільства не може обмежитися лише ретрансляцією ідей і концепцій, і навіть вихованням філософськи ерудованих осіб. Філософія як монолог фахівця часто сприймається як щось далеке від реалій життя, як своєрідне езотеричне знання, що ним володіє лише обмежене коло втаємничених. Такі стереотипні уявлення створюють штучний бар'єр, що заважає учням (у широкому сенсі цього слова) відкрити для себе царину філософського мислення. Аби зарадити цій ситуації, у багатьох країнах з'являються методики навчання, автори яких намагаються активно залучити учнів до філософського діалогу. Осмислення теоретичних принципів цих методик, а також досвід, здобутий упродовж їхньої реалізації, можуть стати цінним матеріалом для вивчення в Україні.

Не зважаючи на те, що Польща вже має довгу традицію викладання філософських дисциплін не тільки в академічних осередках, але й у закладах середньої освіти, проблема ефективного

філософського навчання залишається відкритою і в цій країні. Так серед мотивів написання монографії «Виховання до самостійності» Альдона Побоевська констатує неефективність «незмінної упродовж століть» традиційної моделі освіти, у якій робиться ставка на запам'ятовування матеріалу з наступним його відтворенням. Така пасивна роль учня аж ніяк не сприяє формуванню особи, здатної до самостійного інтелектуального та морального функціонування [1, с. 14]. Єжи Махнач, підкреслюючи, що мислення є природною властивістю людини, наголошує на потребі активного філософствування дітей, молоді і дорослих [2, с. 98–99]. Необхідність активного залучення до практики філософствування також наголошується К. Кучинською, С. Ваховяком [3, с. 161–162], Д. А. Міхаловською [4], П. Вальчаком [5] та ін.

Мета та завдання. Отже, метою актуальної статті є з'ясування ролі діалогу у навчальних методиках, спрямованих на розвиток філософського мислення, що застосовуються у Польщі. Відповідно, ставляться наступні завдання: 1) проаналізувати методики сократичного і неосократичного діалогу, «Філософії для дітей», а також методику тьюторінгу, а також порівняти їхню специфіку; 2) проаналізувати дискусійні питання, пов'язані з втіленням «Філософії для дітей» у польському освітньому просторі.

Методи дослідження. Поруч з такими загальнонауковими методами як аналіз, синтез, індукція, дедукція, застосовуються генетичний і компаративний.

Результати дослідження. Діалогічна форма філософської освіти сягає часів античної класики і розпочинається діяльністю Сократа. Як відомо (передусім за посередництвом діалогів Платона), Сократ не залишив власних писемних творів, але радше довіряв живому слову, що служило засобом очищення розуму його співгромадян від мороку незнання. Філософ послуговувався двома методами: еленктичним та маєвтичним. *Еленктичний* метод полягав на початковому прийнятті Сократом видимості необізнаності у якомусь предметі і подальшій ревізії переконань співрозмовника шляхом діалогу, внаслідок чого останній змінював власну думку і за допомогою *маєвтики* міг наново народитися, зрікаючись помилок і обираючи чеснотливе життя [6, с. 103–104]. А. Побоевська зауважує специфіку класичного варіанту сократичного діалогу, що відрізняє його від пізніших модифікацій: стосунки співрозмовників характеризується *асиметричністю*. Сократ у них виступає «акушером», майстром ведення діалогу і знавцем людських душ. Власне він напроваджує учня своїм питанням на відповідь, а учень, своєю чергою, мусить весь час підтакувати і врешті визнати помилковість попередньої позиції [1, с. 93].

Потенціал стародавнього філософського методу був наново відкритий Леонардом Нельсоном, який у 1922 р. виголосив свій реферат, пізніше опублікований в есе під назвою «Сократичний метод». Запропонований метод (Нельсон пізніше схилився до назви «неосократичний метод») мав стати корисним не тільки у філософській освіті, але й спричинитися до подолання кризи у європейській філософії. Згодом Г. Гекман, учень Нельсона, віднайшов у проекті свого вчителя інструмент для перезавантаження усієї системи освіти, а й навіть суспільних відносин; також розвинув і активно застосовував метод у власній педагогічній діяльності. Завдяки йому починання Нельсона у сер. ХХ ст. набуло поширення у Великій Британії, Німеччині, Данії і Нідерландах.

Суть методу, за Нельсоном, полягає у процесі *регресивної абстракції*, у якому виходимо від досвіду і шляхом критичного аналізу доходимо до відкриття певної істини. Отже, цьому випадку не йдеться про пізнання нових фактів і закономірностей шляхом запитань та відповідей, але прояснення того, що містилося у нашому розумі в латентному стані. Відповідно, завданням дидактичного методу, що спирається на такий принцип рефлексії, є формування навичок абстрактного мислення і критичного дослідження вживаних понять, концепцій і цінностей [7, с. 370–371].

П. Вальчак, характеризуючи нельсонівський варіант методики, представляє перебіг діалогу у групі, що складає від 5–6 до 12 осіб, наступним чином:

1. *Постановка питання* з ініціативи організатора діалогу або учасників групи. Питання має бути цікавим для усіх учасників і ставиться таким чином, щоб не скеровувати їх до певних рішень або дії.

2. *Приклад* з власного досвіду, яким ілюструється точка зору учасника діалогу з приводу поставленого питання. Має характеризуватися автентичністю (факт, що дійсно мав місце), детальністю, закінченістю (не може тривати до актуального моменту), бути доступним для розуміння, не бути надто особистим та інтимним, а також стосуватися суті питання.

3. *Дослідження випадку*. Наведений приклад вивчається в групі аж до повного зрозуміння представленої ситуації шляхом постановки питань стосовно обставин події, уточнення вжитих в оповіданні слів і т. д. На даному етапі важливо дійти до прояснення зв'язку між позицією учасника діалогу і вжитого ним прикладу, виявлення ґрунту, на який спирається його думка.

4. *Ключове твердження*. Формулюється твердження – проект відповіді на питання з подальшою дискусією. Критерієм тверджень учасників діалогу є їх універсальність, тобто можливість застосування до усіх окремих випадків.

5. *Консенсус* як мета розмови визначає всезагальність остаточних тверджень-принципів. Осягається у тому випадку, коли всі учасники задоволені кінцевим розв'язанням. Сумніви щодо прийнятої відповіді піддаються протоколюванню і стають предметом для подальшої роботи. У випадку, коли консенсус не досягається, діалог переривається [7, с. 371–374].

З кінця минулого століття на теренах Польщі широкого поширення набула методика «Філософія для дітей» (“Philosophy for children”, P4C; актуально також використовується назва “Philosophy with children”, PwC або як сполучення обох: P4/wC) авторства Метью Ліпмана та Маргарет Шарп, що ґрунтується на активному залученні дітей (згодом застосування методики поширилося на молодь та дорослих) до активного філософствування шляхом діалогу [8]. Розроблена у 70-х рр. ХХ ст. методика Ліпмана – Шарп має на меті виховання зрілої, здатної до самостійного, критичного і творчого мислення особи. Реалізація такого завдання відбувається шляхом створення «спільноти дослідників» (*community of inquiry*) – середовищем, у якому вихованці набувають навичок свідомої і відповідальної співпраці в демократичному громадянському суспільстві.

Діалог у заняттях P4C має наступну послідовність:

1) *читання тексту*. В класичному американському варіанті Ліпманом та його співпрацівниками були написані спеціальні тексти зі змістом, адаптованим до життєвих реалій учнів. Текст читається учасниками діалогу по черзі. (Актуально педагогами використовується усе різноманіття текстових і візуальних матеріалів: казки, міти, уривки фільмів, зображення тощо);

2) *постановка питань до тексту*. Фасилітатор заохочує учасників до формулювання *власних* питань щодо прочитаного. Формулювання питання має відобразити особисте ставлення щодо запропонованої ситуації. Усі питання виписуються на дошці;

3) *вибір кращого питання* шляхом голосування, спрямоване на виховання в учасників діалогу демократичних цінностей;

4) *обговорення обраного питання*. Відповідно до польської програми «Філософських досліджень» (затвердженої 1999 р. як виховна програма для початкових шкіл і гімназій під назвою “Filozoficzne dociekania z dziećmi i młodzieżą”), воно є спробою знаходження якнайкращої відповіді на питання, яке конфронтує з власними питаннями учасників. Тут же здійснюється аналіз обґрунтованості тих чи інших позицій, «формулювання аргументів за і проти, пошук їх взаємних зв'язків, а також ставлення до інших філософських питань, відкриття передумов і наслідків питань та відповідей, часом знаходження чогось, що поєднує розрізнені думки і узгодження спільної позиції» [9]. Роль ведучого (фасилітатора) на даному етапі має свою специфіку. Відповідно до правил, він не може бути арбітром в обговоренні проблематики діалогу по суті. Йому забороняється оцінювати правильність чи помилковість суджень і питань учасників, надавати остаточне «вірне» рішення проблеми, що обговорювалася. Однак це не означає, що роль фасилітатора редукується виключно до позиції спостерігача. Аби розпочатий діалог зберігав філософський характер, ведучий має потурбуватися про збереження такої специфіки і звернути увагу на *методологічну* правильність процесів мислення учасників діалогу [1, с. 211–212].

Реалізоване таким чином заняття у колі набирає рис інтелектуального діалогу. Аби виразніше окреслити специфіку інтелектуального діалогу, Побоевська співставляє його з поняттям

дискусії. Якщо діалог має на меті досягнення об'єктивної істини, то у випадку дискусії переслідуються власні практичні цілі. Передумовою діалогу є симетричність (тобто рівність співрозмовників, взаємна повага до думки іншого, готовність визнати власну помилку, здатність до самокорекції тощо), повага до правил діалогу. У перебігу інтелектуального діалогу невластивими явищами є маніпулювання і намагання перемогти опонента; натомість він має супроводжуватися щирістю, повагою до співрозмовника, а також налаштуванням на «діалогічне слухання». Ефекти інтелектуального діалогу можуть бути різними, причому не обов'язково одна сторона має зрестися власних переконань і повністю прийняти точку зору опонента. Може йтися про модифікацію власних поглядів на суть питання або також збереження власних позицій (якщо переконання учасників діалогу чітко логічно сконструйовані і мають під собою міцний ґрунт) [1, с. 94–101].

Порівнюючи нельсонівський метод діалогу, представлений Вальчаком, з діалогом у «спільноті дослідників» Р4С, не можна не помітити суттєвих відмінностей. Передусім впадає у вічі контраст у початковій фазі заняття: якщо у першому випадку питання, що провокує діалог, ставиться одразу, то у другому питання (у множині) формулюються учасниками діалогу внаслідок слухання прочитаного тексту, змістом якого є проблемна ситуація. У нельсонівському ж варіанті функцію проблемної ситуації бере на себе приклад, наведений учасником. У «спільноті дослідників» питання принципово створюються учасниками спочатку індивідуально, а потім спільно шляхом голосування вибирають краще з них; власний приклад не є складовою обговорення, і може лише служити аргументом упродовж діалогу. «Ключове твердження» неосократичного методу Нельсона процедурно відповідає «кращому питанню» Р4С. На шляху обговорення є певна різниця щодо мети: якщо в одному випадку бажаним фіналом обговорення є досягнення консенсусу між співрозмовниками, що свідчило б про відкриття усією групою універсальних принципів, до яких вони дійшли шляхом діалогу, то у «спільноті дослідників» така мета не переслідується: «Свідомість існування «хронічного дефіциту консенсусу» може навчити життя «з відкритими апоріями і наддатком розбіжних сенсів» [1, с. 220].

Важливо також зазначити радикальну відмову сучасних моделей філософського діалогу від суттєвих рис сократичного діалогу в класичному варіанті. Вже Л. Нельсон свідомо відмовляється від еленктичного методу Сократа, вважаючи його неавтентичним, оскільки він по суті спрямований на маніпуляцію співрозмовником [7, с. 370]. Така ж думка висловлюється Побоевською у наведеній вище характеристиці інтелектуального діалогу, де не може бути місця «асиметричній розмові», приклади якої знаходимо у платонівських діалогах. Відповідно, не кожне заняття, побудоване на кшталт діалогу, є сократичним у стислому значенні цього слова.

Відповідно до польської програми на базі методики Р4С, метою занять є «всебічний розвиток учня, що сприяє розвитку навичок самостійного, критичного і відповідального мислення, пізнавальної відкритості, розвитку особистих зацікавлень, а також суспільної, моральної та естетичної вразливості, створює можливість інтеграції різних сфер знань і досвіду, а також вдосконалення навичок, пов'язаних з комунікацією і співпрацею в групі» [9].

Метод діалогу за принципами Р4С, реалізований у Польщі, застосовується не тільки у закладах середньої освіти, але й у дитячих садочках. Важливість такого діалогу підкреслює Б. Вонсік, характеризує заняття у рамках освітнього проекту «FiloZosia», де заняття проходять з дітьми 5–6 років. На етапі, коли діти виходять з «кокону» сім'ї і мають вперше самостійно впоратися з прийняттям рішень, діалог має послужити ефективним інструментом в процесі їхньої соціалізації. Специфіка реалізації проекту в дитячому садочку полягає у т. зв. «закритому занятті», коли вчитель сам окреслює тему, натомість у 1–3 класах початкової школи поступово допускаються пропозиції з боку дітей. Іншим моментом є швидка втрата концентрації дітьми дошкільного віку, що має спонукати ведучих до впровадження перерви на гру [10, с. 193].

Сам діалог у такій групі, яка разом з дорослим ведучим сидить у колі, зав'язується після прочитання короткої казки. Критеріями вибору тексту є відповідність змісту нагальній проблематиці, здатність викликати у дітей «філософське здивування», а також відповідність

до дитячого досвіду. Ведучій ставить спершу питання, що допомагають глибше розкрити зміст казки, а потім ставить питання, спрямовані вже на пробудження філософської рефлексії («Чому? Що? Як? З якої причини? Чи ти з цим погоджуєшся? Чому це тебе так озадачило? Навіщо? А що, якщо?...»). Далі ведучій дотримується тих же самих правил, які зобов'язують у Р4С (не нав'язує власної думки, не оцінює думок учасників, координує ходом діалогу тощо). Заняття закінчується коротким підсумком змісту (не готового розв'язання проблеми!) діалогу [10, с. 198–200].

Імплементация «Філософії для дітей» в освітній простір Польщі супроводжувалася дискусіями стосовно її методологічних аспектів. Оскільки вони мають принциповий для дидактики філософії характер, нижче проаналізуємо деякі з них.

Розглядаючи методику «філософії для дітей / з дітьми», може виникнути питання: чи подібного стибу заняття дійсно можуть називатися філософським (у справжньому сенсі цього слова) діалогом? Отже, поставлене питання є питанням про можливість філософствування у дитячому віці. Польські теоретики і практики (не тільки Р4С, але й альтернативних методів навчання) здебільшого позитивно відповідають на це питання. Найчастіше вони (П. Вальчак, А. Лагодзька, А. Побоевська та ін.) посилаються на праці самого М. Ліпмана, а також Г. Метьюса, співавтора текстів «Філософії для дітей», який визнавав існування особливої, дитячої філософії; також згадуються праці Е. Мартенса, М. Горкгаймера, Т. Адорно та ін. [11] Лагодзька розвиває лінію думки Метьюса і наголошує на дещо патерналістському звучанню прийменника «для» в оригінальній назві методики Ліпмана – Шарп, хоча, на її думку, цей сполучник радше свідчить про намір створення *для* дітей необхідних умов розвитку. Проте вона продовжує: «В дидактиці філософії патерналізм приймає постать переконання, що дітям трапляється філософствувати, що їхня природна цікавість, їхні спонтанні питання і оригінальні висловлювання мають філософські ознаки, що можна їм дозволити пофілософствувати або навіть до цього заохочувати і підтримувати їхні зусилля, може навіть присвятити певну кількість часу у школі, однак це все є передфілософією, дитячим вступом до філософії або неумілим заняттям філософією, натомість філософією у властивому значенні цього слова є філософські думки і мислення дорослих» [12, с. 107]. Філософський характер діалогу з дітьми Лагодзька вбачає у постановці дитиною питання і «творенні цього питання своїм власним» (Г.-Г. Гадамер) упродовж діалогу. Вчитель же має позбутися упереджень зі свого боку, а навіть більше: вибране дітьми питання може стати власним питанням навіть для нього самого, оскільки він також є учасником діалогу [12, с. 113–115]. Щоправда Вальчак, наводячи аргументи Р. Кітченера проти можливості залучення дітей до справжньої філософії, погоджується з думкою, що дітям бракує таких властивих філософському мисленню характеристик, як «впорядкований дискурс і метадискурс, використання логічних засобів, адекватне вживання абстрактних понять, свідомість методу тощо», але й не зважаючи на це, схиляється до рації Метьюса [11, с. 8–9].

Інше дискусійне питання стосовно філософського діалогу у «спільноті дослідників» стосується концепту істини. З. Здуновський вбачає у програмі Ліпмана – Шарп небезпеку засівання в дитячих умах отруйного зерна епістемологічного й етичного релятивізму. На думку польського педагога, автори програми лише декларують відсутність подібних намірів, хоча фактично заперечують існування об'єктивної істини і загальнообов'язкових моральних норм, знецінюючи авторитети. У відповідь на таку критику Побоевська здійснює апологію Р4С, відкидаючи оскарження Ліпмана і його колег у релятивізмі («ситуацізмі») і обґрунтовує глибинні принципи методики, у якій немає місця для індоктринації з боку педагога; натомість етичні орієнтири здобуваються у поступовому їх усвідомленні в процесі роботи групи [8, с. 93–94].

Наступний проблемний момент також пов'язаний з роллю ведучого у філософському діалозі. Чи може фасилітатор у процесі діалогу за принципами Р4С перефразовувати висловлювання учасників? Адже інтелектуальний діалог передбачає «симетричне» відношення між учасниками і не дозволяє втручання педагога в обговорення питань по суті. Б. Вонсік неоднозначно висловлює власне ставлення щодо можливості перефразування думки дитини. Спочатку вона зазначає, що вчитель «не повинен перефразовувати питань/відповідей дітей»,

і на підтвердження такої позиції посилається на думку Мак Колла про недопустимість переходу дітей ініціативи самостійного мислення у той самий час, коли бажаємо сформулювати у них ці навички і зміцнення активної позиції у процесі навчання. У цьому ж місці згадана авторка припускає виняток, посилаючись на А. Лагодзьку, яка обґрунтовує користь перефразування у випадку, коли є шанс заохотити дітей до визначення власної позиції щодо чийогось висловлювання типу: «Ясь вважає, що... Чи усі з цим погоджуєтесь?» [10, с. 199] Побоевська однозначно стверджує необхідність перефразування у діалозі як завдання ведучого [13, с. 126].

В останньому часі у польському освітньому просторі все частіше з'являється література на тему тьюторінгу – стратегії навчання, побудованої на принципі індивідуальної взаємодії між вчителем і учнем [14]. Безпосередня партнерська взаємодія «вчитель-учень» сприяє визначенню тих навичок, які необхідно розвивати. Достатня автономія учня у процесі такої взаємодії дозволяє йому самостійно опановувати знання, висловлювати власну думку щодо складних питань. Перебіг тьюторінгу складається з наступних етапів: «формування взаємодії учень-вчитель, відкривання розвиткових потреб (інтелектуальних і особистих), формулювання розвиткових цілей, опрацювання і реалізація учнем плану розвитку за підтримки й інспірації *тьютора*» [15, с. 194].

К. Сьледзинський, польський філософ і педагог, переконаний, що метод тьюторінгу має зайняти належне місце у дидактиці філософії, здійснивши його апробацію на власному досвіді. Він описує його як «самостійне розв'язання проблем, надання їх тьюторові у письмовій формі або як усний звіт, де зобов'язує ясність роздумів, вміння формулювати аргументи, а потім удосконалення у вербальних висловлюваннях на дану тему» [15, с. 195]. Не вдаючись до методичних подробиць статті Сьледзинського, слід виокремити представлені у ній особливості співпраці між учнем і вчителем. По-перше, на якість діалогу у великій мірі впливає тьютор, тобто вчитель. Йому належить бути досконало підготовленим до своєї ролі і як експерту у царині знань, і як педагогу; вкрай важливими є його особисті риси: відкритість, автентичність, щирість, відданість своїй праці, зацікавлення кожним учнем тощо. Іншими словами, тьюторові належить мати відповідну харизму. По-друге, необхідна відповідна навчально-методична і джерельна база (програми філософської освіти, підручники, філософська література, фільми, мультимедійні засоби та ін.) Важливим чинником також є організація перебігу процесу тьюторіалу, де задіюються рецепторна, інтелектуальна, емоційна та сенсомоторна сфери учня. Врешті, не без значення залишаються інтелектуальний рівень учня, його пізнавальна самостійність [15, с. 195–197].

Як можна побачити, методики тьюторінгу і описаної раніше «Філософії для дітей» мають певні схожі характеристики. Передусім їх об'єднують деякі спільні цілі: формування у вихованців критичного і креативного мислення, самостійності у прийнятті рішень; як в одному, так і другому випадку немає місця на індоктринацію. З іншого боку, здається, що контрастів між обидвома методиками набагато більше. Першим очевидним контрастом є склад учасників діалогу: група осіб у Р4С та індивідуальний діалог «учень-тьютор». У цьому місці варто наголосити на більшій суспільній скерованості діалогу у «спільноті дослідників», вихованні у дусі демократичних цінностей і здобуванню комунікативних компетентностей (вміння вислуховувати точку зору іншого, спільно примати рішення, толерантність тощо). Натомість у методиці тьюторінгу акцент робиться радше на індивідуальному збагаченню учня. По-друге, привертає увагу специфіка діалогу: висловлюючись термінологією А. Побоевської, це симетричність у Р4С і асиметричність у тьюторіалі. Хоча тьюторінг і забезпечує автономію учня, однак вчитель тут обіймає виразну позицію авторитету. По-третє, тьюторінг як діалог передбачає користування усіма можливими засобами навчання, що сприяє більшій філософській ерудованості; натомість у «спільноті дослідників» робиться ставка виключно на здатність учасників діалогу до мислення.

Висновки. Оригінальна (антична) версія сократичного діалогу як способу виховання до філософського мислення була наново відкрита у ХХ ст., але пройшла трансформацію у напрямку «симетричного» інтелектуального діалогу між рівними особами у «Філософії для

дітей», спрямованого на розвиток навичок функціювання у демократичному суспільстві. Паралельно у практику філософської освіти, але поки що меншою мірою, входить методика тьюторінгу, де акцент робиться на індивідуальному розвитку учня, і де роль вчителя як авторитета значно більша. Форма діалогу, використана як метод активізації учнів у засвоєнні навичок філософського мислення, впевнено увійшла в освітню практику Польщі. При цьому йдеться про запозичення методик, що походять з англо-саксонського та американського освітніх просторів, але модифікованих і адаптованих до реалій польської освіти. Незважаючи на те, що принципи діалогу у них різняться за багатьма характеристиками, усі вони спрямовані на розвиток зрілої, відповідальної і самостійно мислячої особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Pobjewska A. Edukacja do samodzielności. Warsztaty z dociekań filozoficznych. Teoria i metodyka. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019. 282 s.
2. Machnac J. Zaproszenie do (samodzielnego) myślenia. *Forum Philosophicum*. 1998. T. 3. S. 97–109.
3. Kuczyńska K., Wachowiak S. Interaktywna edukacja filozoficzna: na targowisku ujawnień. *Analiza i Egzystencja*. 2014. No. 25. S. 160–173.
4. Michałowska D. A. Edukacja etyczna zorientowana na współpracę w kontekście neoliberalnych transformacji. *Analiza i Egzystencja*. 2014. No. 25. S. 71–85.
5. Walchak P. Metody aktywizujące w nauczaniu filozofii. *Analiza i Egzystencja*. 2009. No. 10. S. 129–139.
6. Maliszewski R. Rola dialogu w procesie wychowawczym – ujęcie filozoficzne i pedagogiczne. *Pedagogika Społeczna*. R. XVIII. 2019. No. 1 (71). S. 97–115.
7. Walczak P. Rozmowa sokratyczna: założenia, przebieg, praktyka. *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria*. R. 21: 2012. No. 3 (83). S. 365–379. DOI: 10.2478/v10271-012-0085-3
8. Пальчик А. О. «Філософія для дітей» Метью Ліпмана та її імплементація у Польщі. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 40. С. 91–99. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.11>
9. Filozoficzne dociekania z dziećmi i młodzieżą. Program dopuszczony do użytku szkolnego DKW-4014-28/99. URL: <http://phronesis.org.pl/wp-content/uploads/2013/11/program.pdf>
10. Wąsik B. Dziecko filozofem. O projekcie edukacyjnym FiloZosia – filozofia dla przedszkolaków. *Argument*. Vol. 8 (1/2018). S. 187–204.
11. Walchak P. Dziecko i filozofia. Spór o filozofowanie dzieci. *Analiza i Egzystencja*. 2017. No. 38. S. 5–19. DOI: 10.18276/aie.2017.38-01
12. Łagodzka A. Dyskusja dialogiczna – filozofia dzieciństwa i filozofia dorosłych. *Analiza i Egzystencja*. 2014. No. 25. S. 99–123.
13. Pobjewska A. Zajęcia warsztatowe z filozofii a relatywizm (sytuacjonizm). Część II. *Analiza i Egzystencja*. 2014. No. 25. S. 125–145.
14. Tutoring w szkole, między teorią a praktyką zmiany edukacyjnej / Red. M. Budzyński, P. Czekierda, J. Traczynski, Z. Zalewski, A. Zembrzuska. Wrocław : Towarzystwo Edukacji Otwartej, 2009. https://www.instytutututoringuszkolnego.pl/storage/app/media/zespol/publikacje/Tutoring_w_szkole.pdf
15. Śleziński K. “Tutoring” metodą krztalcenia filozoficznego w szkole średniej. *Analiza i Egzystencja*. 2014. No. 25. S. 189–206.

REFERENCES

1. Pobjewska, A. (2019) Edukacja do samodzielności. Warsztaty z dociekań filozoficznych. Teoria i metodyka [The Education for independence. Philosophical inquiry workshops. Theory and practice]. Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 282 p. [In Polish]
2. Machnac, J. (1998) Zaproszenie do (samodzielnego) myślenia [Invitation to (independent) thinking]. *Forum Philosophicum*. T. 3. Pp. 97–109. [In Polish]
3. Kuczyńska, K., Wachowiak, S. (2014) Interaktywna edukacja filozoficzna: na targowisku ujawnień [Interactive philosophy teaching: at the fair of disclosures]. *Analiza i Egzystencja*. No. 25. Pp. 160–173. [In Polish]

4. Michałowska, D. A. (2014) Edukacja etyczna zorientowana na współpracę w kontekście neoliberalnych transformacji [Ethical education centered on cooperation in the context of neoliberal transformations]. *Analiza i Egzystencja*. No. 25. Pp. 71–85. [In Polish]
5. Walchak, P. (2009) Metody aktywizujące w nauczaniu filozofii [The activating methods in philosophical studies]. *Analiza i Egzystencja*. No. 10. Pp. 129–139. [In Polish]
6. Maliszewski, R. (2019) Rola dialogu w procesie wychowawczym – ujęcie filozoficzne i pedagogiczne [The role of the dialog in upbringing – a philosophical and pedagogical perspective]. *Pedagogika Społeczna*. R. XVIII. No. 1 (71). Pp. 97–115. [In Polish]
7. Walczak, P. (2012) Rozmowa sokratyczna: założenia, przebieg, praktyka [The Socratic conversation: foundations, passing, practice]. *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria*. R. 21. No. 3 (83). Pp. 365–379. DOI: 10.2478/v10271-012-0085-3 [in Polish]
8. Palchyk, A. O. (2022) “Filosofia dla dzieci” Metiu Lipmana ta yii implementatsiia u Polshchi [“Philosophy for children” by Mathew Lipman and its implementation in Poland]. *Visnyk Livivskoho universytetu. Seriiia filos.-politolooh. studii*. Vyp. 40. Pp. 91–99. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.11> [In Ukrainian]
9. Filozoficzne dociekania z dziećmi i młodzieżą. Program dopuszczony do użytku szkolnego DKW-4014-28/99 [The Philosophical inquiries with children and young. The program admitted for using in school]. URL: <http://phronesis.org.pl/wp-content/uploads/2013/11/program.pdf> [In Polish]
10. Wąsik, B. (2018) Dziecko filozofem. O projekcie edukacyjnym FiloZosia – filozofia dla przedszkolaków [The child as a philosopher. On the educational project FiloZosia – philosophy for pre-schoolers]. *Argument*. Vol. 8 (1). Pp. 187–204. [In Polish]
11. Walchak, P. (2017) Dziecko i filozofia. Spór o filozofowanie dzieci [Child and philosophy. The controversy about the child’s philosophizing]. *Analiza i Egzystencja*. No. 38. Pp. 5–19. DOI: 10.18276/aie.2017.38-01 [In Polish]
12. Łagodzka, A. (2014) Dyskusja dialogiczna – filozofia dzieciństwa i filozofia dorosłych [Dialogical discussion: the philosophy of childhood and the philosophy of adults]. *Analiza i Egzystencja*. No. 25. Pp. 99–123. [In Polish]
13. Pobojevska, A. (2014) Zajęcia warsztatowe z filozofii a relatywizm (sytuacjonizm). Część II [Philosophical workshops and relativism (Situationism). Part II]. *Analiza i Egzystencja*. No. 25. Pp. 125–145. [In Polish]
14. Budzyński, M., Czekierda, P., Traczynski, J., Zalewski, Z., Zembruska, A. (Ed.) (2009) Tutoring w szkole, między teorią a praktyką zmiany edukacyjnej [Tutoring in school, between theory and practice of educational changing]. Wrocław: Towarzystwo Edukacji Otwartej. https://www.instytuttutoringuszkolnego.pl/storage/app/media/zespol/publikacje/Tutoring_w_szkole.pdf [In Polish]
15. Śleziński, K. (2014) “Tutoring” metodą kształcenia filozoficznego w szkole średniej [Tutoring as a method of philosophical education in school]. *Analiza i Egzystencja*. No. 25. Pp. 189–206. [In Polish]

Palchyk Andrii Oleksandrovych

Candidate of Philosophical Sciences,

Lecturer at the Institute of Theological Sciences of the Immaculate Virgin Mary

of Kamyanets-Podilsky Diocese of the Roman Catholic Church

57, Hrushevskyi str., Gorodok, Khmelnytsky region, Ukraine

orcid.org/0000-0003-1247-1734

DIALOGUE AS AN INSTRUMENT OF PHILOSOPHICAL EDUCATION IN POLAND

Identification of the problem. *The modern philosophical education needs the methods by which participants in the educational process can be involved in active participation in philosophical reflection and its practical use. One of such perspective tools that are actively implemented in educational and upbringing practices in the leading countries of the world is dialogue. Poland is one of those countries where the need for implementation of philosophical dialogue as a substantial part of educational methods has been recognized. So, study of Polish experience in this area and its practical implementation is a perspective dimension of contemporary researches.*

The aim of this research is to clarify the role of dialogue in teaching methods for developing of philosophical thinking, which are used in preschool and secondary education in Poland.

Research methods. Together with such general scientific methods as analysis, synthesis, induction, deduction, genetic and comparative methods are also used.

The results of research. The application of the method of dialogue in Polish philosophical education is primarily oriented on educating a mature, responsible person with the high level of critical and creative thinking. The realization of this task became possible primarily due to the implementation of the American method of Lipman – Sharp “Philosophy for Children” in the education of Poland by approving the relevant program and using of P4C in Polish primary and secondary schools. This leads to a rethinking of certain principles of didactics of philosophy and sparked a debate around issues such as the possibility of philosophizing in childhood, the objectives of philosophical education, the role of teachers in children’s intellectual dialogue and more. In addition to the model of dialogue between children (in the community of inquiry), where the facilitator acts as a coordinator, in Poland the practice of tutoring is practiced. Such dialogue takes place between student and teacher (tutor) for development of philosophical thinking. The comparison of both methods allowed to identify their specific features: in the case of “Philosophy for Children” group dialogue together with the task of promoting critical and creative thinking, aimed at fostering democratic values and willingness for active participation in civil society; instead, the student-tutor dialogue places a stronger emphasis on philosophical erudition.

Key words: dialogue, methods of teaching philosophy, “Philosophy for children”, didactics of philosophy, philosophical education, tutoring, education in Poland.

УДК 1:316: 930.1+3435

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.12>**Соловар Максим Михайлович**

аспірант кафедри права, філософії та політології

Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін

імені О. М. Лазаревського

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

orcid.org/0000-0001-6670-6020

ПРАКТИКА ВІЙСЬКОВОГО НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА

Стаття присвячена огляду питань організації військового навчання і виховання студентів профільних спеціальностей. Її **актуальність** обумовлюється сучасним геополітичним становищем України, а також здатністю філософії як науки запропонувати способи вирішення окресленої проблематики. **Мета роботи** полягає у здійсненні соціально-філософського аналізу сутності і механізму військової освіти в умовах реформування Збройних Сил України. **Методологія дослідження** базується на принципах об'єктивності, багатфакторності, системності, комплексності, розвитку та плюралізму. Встановлено, що сучасну підготовку військових кадрів досить складно уявити за межами основних філософських концепцій та загальнонаукових напрямків розвитку. Здійснено короткий аналіз сучасної геополітичної ситуації в Україні. Визначено детермінанти сукупного потенціалу держави. Наголошено, що окрім економічного чинника, важливу роль відіграє науково-технічний, соціальний та морально-психологічний потенціал держави. Опрацьовано роботи мислителів Античності, епохи Відродження, Нового Часу та виокремлено їх позиції щодо ролі і значення професійної армії, взаємозв'язку між громадськістю і потенційними спеціалістами у галузі воєнної оборони. Систематизовано основні концепції впливу на військове навчання і виховання, де значну увагу приділено системній і структурно-функціональній концепції, її змісту та способу вираження.

Результати досліджень. З'ясовано, що по мірі розвитку військової практики поетапно збільшувався обсяг інформації, необхідної для поліпшення теоретико-практичних навиків. Відповідно, із покоління в покоління навчені досвідом війни починають виконувати функції збереження та передачі військового знання, за рахунок чого нові покоління в змозі скористатися досвідом своїх попередників, відтворюючи певні вже існуючі форми та методи військової діяльності. Логічно, що трансляція отриманого досвіду військової підготовки можлива лише за умови подальшої практичної демонстрації таких навиків. З-поміж проблематик, які потребують розгляду з позиції військового навчання і виховання, слід назвати безперервність навчання, самоосвіти та відсутність модернізації підходів у викладацькій практиці.

Ключові слова: військова освіта, концепція, розвиток, Збройні Сили України, ієрархія, національна ідентичність.

Актуальність теми. Питання, що зводяться до антитез добра і зла, правди і кривди, війни та миру належать до одвічних філософських проблем. Вони тісно переплітаються із політичними та соціальними аспектами державно-управлінської діяльності, у зв'язку з чим носять комплексний характер. Загроза вторгнення, військові дії на Сході України, анексія острівної частини вітчизняної території – зазначене суттєво активізує потребу у переосмисленні локальних питань (розуміння практики військового навчання та виховання), а також більш глобальних (аналізу проблеми насильства).

Збройні сили України перебувають на етапі реформування і оновлення. Це стосується як матеріально-технічного забезпечення, так і зміни парадигми розуміння сутності і значення військової освіти. Не варто забувати, що військове виховання певною мірою є системоутворюючим чинником, який впливає на поведінку військовослужбовців, слугує індикатором відповідності інституту європейським стандартам. Так, дане питання попередньо фігурувало як об'єкт

наукових пошуків у роботах Стасюк В. В. [7], Кримець Л. В. [9], Севрук І., Соколова Я., Чупрінова Н., Пилипенко В. [15], Федоренко В. В. [11] та інші. Разом з тим маємо констатувати, що філософія військового виховання, аналіз навчально-методичних практик розглядається з позиції теоретичних надбань, без урахування практичних реалій. Відповідно, **метою** нашого дослідження є соціально-філософський аналіз сутності і механізму військової освіти в умовах реформування Збройних Сил України. Реалізація поставленої мети залежить від успішності виконання низки відповідних **завдань**, серед яких виділяємо ідентифікацію основних підходів до викладання і виховання майбутніх військових у педагогіко-психологічній площині та визначення оптимальних методик в контексті навчання військових у мирний час.

Методологія дослідження базується на принципах об'єктивності, багатofакторності, системності, комплексності, розвитку та плюралізму.

Виклад основного матеріалу. Світоглядно-ціннісна криза являється вагомим інгібітором у напрямку розвитку громадянського суспільства, негативно відображається на формуванні національної ідентичності, патріотизмі, як наслідок – може призвести до внутрішнього розколу в державі. За таких умов, становище будь-якої держави стає мінливим і на зовнішньо-політичній арені. Один із дієвих способів запобігання такому явищу – наявність професійної армії, сили якої першочергово спрямовані на охорону територіальної цілісності.

Воєнний потенціал будь-якої держави не являється сталою величиною. По більшій мірі, він залежить від економічного розвитку країни. Із зростанням економічної могутності країни збільшуються видатки на придбання військової техніки, розширюються масштаби і мережа військового будівництва.

Рис. 1.1. Сукупний потенціал держави та його детермінанти [7, с. 12]

Разом з тим, не лише економічна спроможність визначає рівень воєнної могутності країни. Питома вага припадає на соціальний фактор, а саме кадровий потенціал із його морально-психологічними цінностями, науково-технічними надбаннями і рівнем професійної сформованості. Щодо останнього не можна не відмітити, що із розвитком армії як цілісного феномену, відбувався поетапний розвиток науково-філософської думки в даному напрямку. Ще давньогрецькі мислителі (Геракліт, Демокріт, Арістотель) вказували на особливий взаємозв'язок між армією і суспільством, де на базі останнього відбувається виховання справжніх воїнів, для яких служба у лавах війська – почесний і священний обов'язок кожного гідного своєї батьківщини громадянина [2, с. 128–142]. Своєрідний підхід до осмислення військового навчання із позиції теології прослідковується у мислителів із Сходу. Основу мілітаристичного виховання складав дзен-буддизм («релігія самураїв»). Ключовим принципом залишалось сповідування суворої дисципліни та шанування правил. У науковій літературі виокремлюють три ґрунтовні

причини, які стимулювали воїнів опановувати мистецтво «спустошення свідомості». В першу чергу, мова йде про прагнення самостійно досягнути таємниці вчення. Разом з тим, потенційні воїни привчалися до самодисципліни, здатності приймати вірні і обґрунтовані рішення у максимально стислі терміни, без сумнівів, страху і коливань, в тому числі прогнозувати ймовірність їх настання, бути проактивним. Насамкінець – це незалежне сприйняття реальності без урахування зовнішніх факторів, тобто розвиток глобального мислення [6, с. 64–65].

Зовсім із іншого ракурсу аналогічне питання розкривається у творах мислителів епохи Відродження. До прикладу, Ніколо Макіавеллі вбачав у війні природню схожість із людською долею, при цьому наголошуючи на «споконвічну симпатію людей до сили». Про виховання військових у його роботах міститься доволі незначна кількість відомостей, але успішність навчання залежить від розуміння і коректного застосування норм чинного права, так як підґрунтям влади у країні є справедливі закони.

Більш інтенсивно розвинули вказану тематику філософи Нового часу. Чого тільки вартує трактат «До вічного миру» Імануїла Канта [5]. У роботі німецького мислителя чітко прослідковується усвідомлення згубних наслідків війни та потреби у пошуку альтернативних методів вирішення міждержавних конфліктів, які виключатимуть можливість застосування фізичного насильства, а навпаки стимулюватимуть до правового діалогу, укладання дво- чи багатосторонніх консенсуальних договорів. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель говорить про війну із відносно позитивною конотацією, вбачаючи в ній певну циклічність, обумовлену істинною природою речей. На переконання Г. Гегеля, *«завдяки війнам зберігається моральне здоров'я народу, його байдужість до досягнення кінцевих визначеностей; подібно тому, як рух вітрів не дає озеру загнивати, що з ним неодмінно трапилося б при тривалому затишші, так і війна охороняє народи від гниття, що неодмінно з'явилося б наслідком тривалого, а тим більше вічного миру»* [3, с. 352]. Позиція позитивістської філософії щодо виховання воїнів чітко прослідковується і в тезах, які свого часу висловив Г. Спенсер. До того ж, він зрівнював війну із функціональними можливостями людського організму, проводячи аналогію із нервово-м'язовим апаратом; влучно наголошує на взаємозв'язку воєн, які відбуваються у суспільстві із урядово-військовою організацією [11, с. 327].

Докорінні зміни у військовій сфері відбулися в період промислової і науково-технічної революції (кін. XIX – поч. XX ст.). Першочергово, мова йде про розвиток автомобільного, залізничного, гусеничного транспорту, і, що не менш важливо, – авіації. Практика конструювання з подальшим створенням громіздких самохідних знарядь спростила переміщення військової техніки на досить великі відстані. Відповідно, у процесі підготовки молодих воїнів удосконалювалися прийоми і правила ведення війни. Імперативи такого роду складного суспільно-політичного явища зажадали величезних просторів.

За часи еволюції та розвитку філософської думки щодо складності військового навчання та виховання сформувалася низка основних концепцій, які відображають базові підходи до вказаного процесу. Насамперед, йдеться про системну і структурно-функціональну концепції, аналіз змісту яких чітко показує, що генезис системи військового навчання та виховання виражає її пряму залежність від розвитку систем вищого рівня, а, разом з цим, залежність проявляється у зв'язках між її властивостями та станами. Природа системи військової підготовки в українських галузевих навчальних закладах, як і її стійка генетична залежність, відбиває закономірності розвитку суспільства в цілому та його соціальних, соціально-політичних, економічних, військово-політичних та інших базисних засад, у тому числі системи вищої освіти. Виникнення потреби та подальше розгортання військового навчання й виховання закономірно обумовлене потребами соціуму у відтворенні кадрового потенціалу, спроможного забезпечити його безпеку, причому на основі вже сформованого освітнього порядку, що забезпечує відтворення певних професійних кадрів. Таким чином, можна констатувати, що вказана концепція базується на вивченні органічного цілого, яке знаходить своє відображення у переході від абстрактного до конкретного, поєднанні логічного та історичного. Розробниками таких підходів являються французькі мислителі Роланд Барт, Мішель Крозьє, американський соціолог Толкот Парсонс та інші. Принципово інша

думка закладена в основу синергетичного підходу. Увага вчених [14; 16] звернена до неупорядкованості, нелінійних відношень, нестійкості. Такий погляд на світ в цілому і систему військового навчання і виховання зокрема, призводить до революційних змін, незворотності природних процесів, докорінно змінює уявлення про час. Побудова складних структур за синергетичної концепції свідчить, що для інфлюенсу й контролю над єдиним цілим головним є не сила, а правильна конфігурація впливу. До прикладу, якщо мова йде про військову сферу, то в даному випадку між первинним впливом та результатом (який, що не менш важливо, складно завчасно передбачити) не прослідковується жорсткий функціональний взаємозв'язок, а навпаки транслюється, як через хаос структуруються різні рівні організації. Інструментально-силова і потенційно-вольова концепції є за своєю суттю антиподами, адже у першому випадку зміст військового виховання зводиться до формування в свідомості воїнів ідеї щодо необхідності застосування примусу задля вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем (Ганс Моргентау, Збігнев Бжезинський); в останньому – до наявності вольового потенціалу суб'єкта, що володіє певними атрибутивними якостями (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Іоган Фітхе, Фрідріх Ніцше, Макс Вебер). Із вищеперелічених концепцій, по праву найскладнішим являється комбінований (комунікаційний) підхід до військового навчання та виховання. З одного боку, спілкування у даному сегменті є опосередкованим елементом, але разом з тим, у комунікативному просторі вони розглядаються як ієрархізований механізм.

Теоретично, сучасну підготовку військових кадрів досить складно уявити за межами основних філософських концепцій та загальнонаукових напрямків розвитку. Крім того, апелювання до законів і нормативно-правових актів вітчизняного та міжнародного зразка, оперування категоріями, що визначають динаміку змін систем різної природи, дозволяють військовому керівнику більш ґрунтовно враховувати вплив на громадську практику новітніх технологій у сфері масової комунікації та обробки інформації, автоматизації та системної інтеграції виробничих й управлінських процесів.

Оптимальний аналіз проблем військової освіти та перспектив її розвитку за сучасних умов можливий з урахуванням досягнень соціальної філософії. Через те, що кожен структурний компонент філософського пізнання при взаємодії з певною частиною суб'єктивного досвіду виконує онтологічну, епістемологічну, методологічну, аксіологічну, праксіологічну та інші функції, філософія освіти як розділ соціальної філософії є міждисциплінарною та інтегративною областю знання, вченням акумулює досягнення багатьох наук в узагальненому та концептуальному вигляді. Початково, військова діяльність мала виключно практичний характер, але у її рамках завжди функціонували певні теоретичні знання. По мірі розвитку військової практики збільшувався обсяг інформації, необхідної для поліпшення навиків поведінки із зброєю у разі фізичної боротьби. Навчені досвідом воїни починають виконувати функції збереження та передачі військового знання. З огляду на це, нові покоління в змозі скористатися досвідом своїх попередників, відтворюючи певні вже існуючі форми та методи військової діяльності. Трансляція досвіду військово-практичної діяльності можлива лише за умови виникнення такої специфічної діяльності, де об'єктом є «живий ворог», а знання про засоби і способи його знищення. Як основний продукт подібної військово-духовної діяльності виступає опис діяльності суб'єктів військової практики, що дозволяє відтворювати цю діяльність у нових умовах та з максимально можливою ефективністю [12]. Тобто, військові знання виділяються з військової практики, перетворюються на комплекс інтелектуально-тактичних надбань. При цьому важливо, щоб вони не втрачали своєї актуальності, саме тому доцільно систематично їх переглядати на предмет відповідності Конституції України, чинним Законам, указам та рішенням Президента України, вимогам Міністерства оборони України і, відповідно, профільного міністра.

До суб'єктів військового освітнього процесу ми відносимо командира та його заступника, офіцера соціально-психологічної служби та військовий колектив студентів (реципієнти). У даному випадку фігурують такі поняття як колективний розум, знання, творчість. Тут присутні й елементи індивідуального виховання, реалізовані на засадах патріотизму, правової культури, демократизму. Разом з тим, практика свідчить, що демократичні форми виховання

все рідше застосовують з-поміж інших методів впливу на майбутніх військових. З одного боку, причина криється в авторитарному мисленні наставників, а з іншого – є результатом неготовності до глобальних змін, які в тому числі, відображаються на військовому сегменті. Таким чином, проявляється беззмістовна регламентованість освітніх заходів, страх перед потенційними змінами, відсутність ініціативності для пошуку нових форм/ методик виховної роботи у викладачів та небажання сприймати раціональні нововведення студентами, слабкість опори на громадську позицію. Суб'єкту виховання набагато легше досягти поставленої цілі у випадку, коли отримані від більш досвідчених наставників знання «відшліфовуються» або поповнюються в рамках самоосвіти і самовиховання.

Слід враховувати і той чинник, що формування української армії за часів незалежності відбувалося за мирних обставин. На практиці виявилось, що військовослужбовці не вбачали потреби у докладанні особливих зусиль задля збереження й зміцнення миру. Наслідки і хибність таких поглядів наочно демонструє сучасний геополітичний стан України.

Результати дослідження. Специфіка військового навчання і виховання, на нашу думку, має передбачати безперервність отримання теоретичних і практичних навичок. Влучно відмічає Асрян Г., що з однією сторони, це вказує на стадію професійно-суб'єктивного розвитку військового спеціаліста, яка характеризує його як фахівця військово-професійної сфери; з іншого – це безперервний процес поетапного розвитку відповідних якостей [1, с. 324]. Діалектичне розуміння та позиціонування безперервності як цілісності системи, що складається з окремих дискретних елементів, визначає, що у такій інтерпретації безперервність протиставляється не стільки завершеності освітнього процесу, скільки його розчленованості на нескладні елементи, «розірваності», відсутності єдності між рівнями, етапами та напрямками процесу. Мотиваційно-змістовні основи опанування військової професії, напрямки пошуку в ній себе як спеціаліста і подальшого самовдосконалення – все це реалізується із позиції психології.

Окремо слід наголосити на появі ядерної зброї, як засобу масово знищення. Принципова різниця із «класичними формами» воєнних дій зводиться до того, що воєнні дії без застосування засобів масового ураження дозволяють розмежувати місце проведення бою від місця локалізації цивільних (мирних) жителів. Відповідно, можна говорити про зміну концепції, адже тепер не лише суспільство впливає на армію, але й сама армія відчутно доторкається більшості сфер громадського життя. Підготовка майбутніх фахівців за таких умов має проходити виключно на засадах раціональності, із інтеграцією вищих військових навчальних закладів не тільки національних, але, можливо, із іноземних країн.

Висновки. Військове навчання та виховання передбачає застосування компетентнісного підходу, має проводитися планомірно і ціленаправлено. Методика викладання передбачає подальшу оцінку сформованості спеціаліста на базі певних критеріїв. На відміну від інших напрямків підготовки, зміна програми навчання на короткостроковий термін, як правило, не сприяє розвитку сучасної стратегії військової освіти. Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у дослідженні форм і методів самоосвіти в рамках воєнної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Gleiman A., Zacharakis J. Continuing Professional Education in the Military. *New Directions for Adult and Continuing Education*. 2016. Vol. 2016, no. 151. P. 81–90. URL: <https://doi.org/10.1002/ace.20197> (date of access: 27.05.2022).
2. Strauss B. Military Education: Models from Antiquity. *Academic Questions*. 2008. Vol. 21, no. 1. P. 52–61. URL: <https://doi.org/10.1007/s12129-008-9046-x> (date of access: 27.05.2022).
3. Hertel L., Hegel W., Mueller G. E. Encyclopedia of Philosophy. *Books Abroad*. 1961. Vol. 35, no. 4. P. 397. URL: <https://doi.org/10.2307/40116278> (date of access: 27.05.2022).
4. Nery J. E. The universities and the military regime. *Matrizes*. 2015. Vol. 9, no. 1. P. 273. URL: <https://doi.org/10.11606/issn.1982-8160.v9i1p273-278> (date of access: 27.05.2022).
5. Perpetual Peace. Immanuel Kant. *Philosophy of Science*. 1939. Vol. 6, no. 3. P. 381. URL: <https://doi.org/10.1086/286577> (date of access: 27.05.2022).

6. Anchukov S. V., Zhending L., Fedorova N. M. Neorealism in China's art and art education during the anti-Japanese war. *Izvestia: Herzen University Journal of Humanities & Sciences*. 2020. № 198. С. 36–44. URL: <https://doi.org/10.33910/1992-6464-2020-198-36-44> (дата звернення: 27.05.2022).
7. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України : підручник: у 2 ч. Ч. 1. колектив авторів; за заг. ред. В. В. Стасюка. К. : НУОУ, 2012. 682 с.
8. Професійна та гендерна ментальність військовослужбовців Збройних Сил України: формування на засадах європейських цінностей : навчальний посібник. під заг. ред. Л. В. Кримець. К. : НУОУ, 2018. 188 с.
9. Spencer J. C. Sociology of deviant behaviour. *Canadian Journal of Corrections*. 1964. Vol. 6, no. 4. P. 486–487. URL: <https://doi.org/10.3138/cjcor.6.4.486> (date of access: 27.05.2022).
10. Федоренко В. В. Традиції та патріотизм у системі військовоправового виховання як чинники національної ідентичності військовослужбовців. *Гілея*. К. : ВІР УАН, 2016. Вип. 104 (№ 1). С. 253–263.
11. Філософсько-методологічні проблеми військової теорії і практики : навч. посіб. за заг. ред. В. Ж. Богайчука. К. : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2018. 540 с.
12. Haken H. Synergetics. *Physica B: Condensed Matter*. 1984. Vol. 127, no. 1–3. P. 26–36. URL: [https://doi.org/10.1016/s0921-4526\(84\)90475-7](https://doi.org/10.1016/s0921-4526(84)90475-7) (date of access: 27.05.2022).
13. Goode C. Best practice principles for professional military education: a literature review. *Journal of defense Resources Management*. 2019. Vol. 10, issue 2 (19). P. 5–20.
14. Politch V. V. The problems of military education and science (socio-philosophical analysis). *Professional education in the modern world*. 2015. P. 122–131.
15. Sevruc I., Sokolovska Y., Chuprinova N., & Pylypenko V. Ethical Education of the Military: NATO Experience and Ukrainian Practice. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 2021. Vol. 13 (1), P. 324–348. <https://doi.org/10.18662/rrem/13.1/375>
16. Khasawneh O. M., Miqdadi R. M., Hijazi A. Y. Implementing Pragmatism And John Deweys Educational Philosophy In Jordanian Public Schools. *Journal of International Education Research (JIER)*. 2014. Vol. 10, no. 1. P. 37–54. URL: <https://doi.org/10.19030/jier.v10i1.8465> (date of access: 27.05.2022).

REFERENCES

1. Gleiman, A., & Zacharakis, J. (2016). Continuing Professional Education in the Military. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 2016 (151), 81–90. <https://doi.org/10.1002/ace.20197>
2. Strauss, B. (2008). Military Education: Models from Antiquity. *Academic Questions*, 21 (1), 52–61. <https://doi.org/10.1007/s12129-008-9046-x>
3. Hertel, L., Hegel, W., & Mueller, G. E. (1961). Encyclopedia of Philosophy. *Books Abroad*, 35 (4), 397. <https://doi.org/10.2307/40116278>
4. Nery, J. E. (2015). The universities and the military regime. *Matrizes*, 9 (1), 273. <https://doi.org/10.11606/issn.1982-8160.v9i1p273-278>
5. Perpetual Peace. Immanuel Kant. (1939). *Philosophy of Science*, 6 (3), 381. <https://doi.org/10.1086/286577>
6. Anchukov, S. V., Zhending, L., & Fedorova, N. M. (2020). Neorealism in China's art and art education during the anti-Japanese war. *Izvestia: Herzen University Journal of Humanities & Sciences*, (198), 36–44. <https://doi.org/10.33910/1992-6464-2020-198-36-44>
7. Stasiuk, V. V. (ed.) (2012). *Moralno-psykholohichne zabezpechennia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [Moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine]* : textbook: in 2 parts. Part 1. K. : NUOU. [in Ukrainian]
8. Krymets, L. V. (ed.) (2018). *Profesiina ta henderna mentalnist viiskovosluzhbovtiv Zbroinykh Syl Ukrainy: formuvannia na zasadakh yevropeiskykh tsinnosti [Professional and gender mentality of servicemen of the Armed Forces of Ukraine: formation on the basis of European values]*. K. : NUOU. [in Ukrainian]
9. Spencer, J. C. (1964). Sociology of deviant behaviour. *Canadian Journal of Corrections*, 6(4), 486–487. URL: <https://doi.org/10.3138/cjcor.6.4.486> (date of access: 27.05.2022).
10. Fedorenko, V. V. (2016). Tradytzii ta patriotyzm u systemi viiskovo-pravovoho vykhovannia yak chynnyky natsionalnoi identychnosti viiskovosluzhbovtiv [Traditions and patriotism in the

system of military-legal education as factors of national identity of servicemen]. *Hileia*, (104), 150–156. [in Ukrainian]

11. Bogaychuk, V. J. (ed.) (2018). *Filosofsko-metodolohichni problemy viiskovoi teorii i praktyky* [Philosophical and methodological problems of military theory and practice: textbook way]. K. : NUOU them. Ivan Chernyakhovsky. [in Ukrainian]

12. Haken, H. (1980). Synergetics. *Naturwissenschaften*, 67 (3), 121–128.

13. Goode, C. (2019). Best practice principles for professional military education: a literature review. *Journal of defense Resources Management*, 10, 2 (19), 5–20.

14. Politch, V. V. (2015). The problems of military education and science (socio-philosophical analysis). *Professional education in the modern world*, 122–131.

15. Sevruk, I., Sokolovska, Y., Chuprinova, N., & Pylypenko, V. (2021). Ethical Education of the Military: NATO Experience and Ukrainian Practice. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 13 (1), 324–348. <https://doi.org/10.18662/rrem/13.1/375>

16. Khasawneh, O. M., Miqdadi, R. M., & Hijazi, A. Y. (2014). Implementing Pragmatism And John Dewey's Educational Philosophy In Jordanian Public Schools. *Journal of International Education Research (JIER)*, 10 (1), 37–54. <https://doi.org/10.19030/jier.v10i1.8465>

Solovar Maksym Mykhailovych

Postgraduate Student at the Department of Law, Philosophy and Political Science
Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines
named after O. M. Lazarevsky

T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium”
orcid.org/0000-0001-6670-6020

PRACTICE OF MILITARY EDUCATION AND EDUCATION AS A PHILOSOPHICAL PROBLEM

The article is devoted to the review of the organization of military training and education of students of military specialties. It is established that the modern training of military personnel is quite difficult to imagine outside the basic philosophical concepts and general scientific directions of development. It's relevance is due to the current geopolitical situation in Ukraine, as well as the ability of philosophy as a science to offer ways to solve these problems. The purpose of the work is to carry out a socio-philosophical analysis of the essence and mechanism of military education in terms of reforming the Armed Forces of Ukraine. The research methodology is based on the principles of objectivity, multifactoriality, systematicity, complexity, development and pluralism. A brief analysis of the current geopolitical situation in Ukraine is made. The determinants of the total potential of the state are determined. It is emphasized that in addition to the economic factor, the scientific and technical, social and moral and psychological potential of the state plays an important role. The works of thinkers of Antiquity, the Renaissance, the New Age are studied and their positions on the role and importance of a professional army, the relationship between the public and potential specialists in the field of military defense are highlighted. The basic concepts of influence on military training and education are systematized, where special attention is paid to the systemic and structural-functional concept, its content and method of expression.

Research results. *It was found that as military practice developed, the amount of information needed to improve theoretical and practical skills gradually increased. Accordingly, from generation to generation, experienced soldiers begin to perform the functions of preserving and transmitting military knowledge, due to which new generations are able to use the experience of their predecessors, reproducing certain existing forms and methods of military activity. It is logical that the translation of the gained experience of military training is possible only under the condition of further practical demonstration of such skills. Among the issues that need to be considered from the standpoint of military training and education, we should mention the continuity of training, self-education and the lack of modernization of approaches in teaching practice.*

Key words: *military education, concept, development, Armed Forces of Ukraine, hierarchy, national identity.*

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

УДК 2-284-335:930.1

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.13>**Горбань Річард Анатолійович**

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри богослов'я
Івано-Франківської академії Івана Золотоустого
вул. Гарбарська, 22, Івано-Франківськ, Україна
orcid.org/0000-0001-7112-9723

Горбань Вікторія Михайлівна

магістрантка кафедри богослов'я
Івано-Франківської академії Івана Золотоустого
вул. Гарбарська, 22, Івано-Франківськ, Україна
orcid.org/0000-0001-8969-0324

Витвицька Евеліна Річардівна

магістрантка кафедри богослов'я
Івано-Франківської академії Івана Золотоустого
вул. Гарбарська, 22, Івано-Франківськ, Україна
orcid.org/0000-0002-3666-2140

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ БОГОСЛОВ'Я КУЛЬТУРИ В ІСТОРІОСОФІЇ МИКОЛИ БЕРДЯЄВА

Мета дослідження – з'ясувати теоретичні та методологічні засади філософсько-релігійного культурологічного вчення Миколи Бердяєва, сформульованого у межах його історіософії та концептуалізованого київським мислителем у формі богослов'я культури. *Методологія дослідження* має міждисциплінарний характер та оснований на принципах і методах, вироблених філософськими науками щодо аналізу й інтерпретації релігійних феноменів, передусім такими галузями як богослов'я і релігієзнавство. До них належать об'єктивність, історизм, системність, неупередженість, позаконфесійність, екуменічна відкритість, толерантність, цілісність світоглядного та методологічного плюралізму. *Наукова новизна* полягає у тому, що вперше в проблемному полі богослов'я було здійснено аналіз богослов'я культури Бердяєва як концептуально цілісної системи філософсько-релігійних поглядів мислителя, пов'язаних зі змістом, функціями та сенсом культури в боголюдському історичному процесі. *Висновки.* З'ясувавши теоретико-методологічні засади бердяєвського богослов'я культури, можемо стверджувати, що мислитель створив філософсько-екзистенційну теологічну модель з позиції християнського філософа-персоналіста і виходячи з цієї моделі запропонував своє філософсько-релігійне бачення культури. Філософська позиція Бердяєва не суперечить сучасній нормативній теології, адже, встановивши демаркаційні лінії у богословському і філософському пізнанні релігійних феноменів, мислитель у своєму богослов'ї культури чітко їх дотримувався і жодного разу не порушив задекларовані кордони.

Ключові слова: Бог-Творець, догмат, екзистенційна діалектика, Істина-Бог, кордоцентризм, Одкровення, профетична філософія-мудрість, християнський персоналізм.

Постановка проблеми. Всесвітньо відомий філософ Микола Бердяєв мав рідкісний дар творчої філософської інтуїції, який спирався на потужний філософський базис, закорінений у християнському екзистенційному персоналізмі, що дозволило київському мислителю виявити

один із ключових законів розвитку культури. Цей закон полягає в наступному: секуляризація культури неодмінно обертається втратою її ціннісно-якісного виміру, а в умовах технізованої економікоцентричної цивілізації, втративши духовний стрижень, людина починає розкладатися у двох напрямках – тваринного натуралізму та технізації. У працях 30-х років минулого століття накопичено екзистенційний досвід і глибокі роздуми над суперечностями «технічної доби» [13, с. 198]. Вони дозволили філософу визначити суть кризових трансформацій культури, що полягають у дехристиянізації, дегуманізації й деперсоналізації – взаємозумовлених і взаємопідсилюючих всеосяжних процесах, та виявити нестачу, яка й породила кризу – брак духовності. В умовах дефіциту духовності знецінюється не тільки людина як жива істота, індивід, а й її якість – особа як духовна істота, свободна і творча. Знищення християнської культурної парадигми є глобальною руйнацією ідеї особи, що прокладає шлях диктатурам – пануванню тоталітарних держав, першоосновою яких, згідно з Бердяєвим, є брехня [4, с. 21]. Напередодні Другої світової війни київський філософ попередив людство про критичну межу переповнення брехнею «централізованої колективної свідомості, опанованої волею до могутності», про такі масштаби брехні у світі, з якими «одними силами цього світу» вже не впоратися [4, с. 23]. Сучасний світ, охоплений пандемією коронавірусу, визначеною деякими експертами пом'якшеною чи гібридною формою війни, наразі постав перед прірвою чергової світової війни і мав би дослухатися до попереджень філософа, батьківщину якого колективна, знеособлена брехня перетворює на епіцентр воєнних дій. Нинішня ситуація засвідчує, що глобальна криза не долається в економічний чи політичний спосіб і що переборення брехні, яка стала основою культури і людських взаємин, має кардинальне значення не тільки у вирішенні долі України – воно є назрілою потребою глобальних соціокультурних змін на засадах християнського персоналізму. Тому сьогодні як ніколи актуальними для всього людства є слова Бердяєва, написані 1939 року:

Віра у перемогу над брехнею передбачає віру в існування сили, яка витає над світом, сили надсвітової Істини, себто Бога. Навіть якщо весь світ просякнений брехнею, то все-таки є Істина, чиста від усілякої запламованості брехнею, і в боротьбі проти брехні ми маємо з'єднатися з цією Істиною. Особиста совість визначає наше ставлення до цієї вищої Сили – до Істини, але це не є совість, ізольована від інших людей, це – совість, просякнута почуттям духовного братерства людей, побратимства в Істині, а не в брехні [4, с. 23].

У цьому контексті богослов'я культури Бердяєва, створене на засадах християнського персоналізму і розроблене київським мислителем теоретично та практично профетичної філософії-мудрості, відповідає найважливішим потребам сучасності. Його проблематика охоплює чимале коло питань, проте всі вони так чи інакше зумовлені втратою первинної цілісності творіння, розколотого гріхопадінням людини. Відновлення цілісності світу та його преображення на підвалинах екзистенційного персоналізму й активно-творчої есхатології стали визначальною інтенцією бердяєвської філософсько-релігійної думки і були пов'язані з глибоким осмисленням причин і наслідків антропологічної кризи, яка проявилася в усіх сферах культури у вигляді десакралізації, деперсоналізації, дегуманізації та триває понад століття, стаючи дедалі небезпечнішою для людства в контексті радикальних цивілізаційних змін. Оскільки попередження, зроблені Бердяєвим на ґрунті створеної ним профетичної філософії-мудрості, справдилися у найжахливіших реаліях ХХ та ХХІ століть, дослідження його філософсько-релігійного вчення набуває все більшої актуальності у сфері соціогуманітарних наук, зокрема філософських, до яких належать богослов'я та релігієзнавство.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Культурологічні погляди Бердяєва, а також питання бердяєвської філософії історії та їхні аспекти як історіософії неодноразово потрапляли до кола дослідницьких інтересів зарубіжних і вітчизняних учених різних галузей соціогуманітарного знання: соціології, політології, правознавства, філології, філософії, культурології, релігієзнавства, богослов'я. В українському науковому дискурсі проблематику бердяєвської філософії історії розробляли І. В. Бичко, В. М. Вандишев, Р. А. Горбань, О. В. Кіхно, С. Б. Кримський, В. П. Кузьменко, О. І. Мостяєв, В. В. Овчаренко, О. М. Сичевська-Возняк, В. Г. Табачковський,

Т. Н. Талько, О. П. Тімченко, В. Є. Шедяков, О. О. Яхно; культурологічну – Л. О. Алексеева, О. Ю. Білянська, Г. С. Боровська, У. Р. Винник, І. М. Мухіна, О. В. Овчарук, О. М. Повзло, І. С. Стокалич, І. О. Філіна та інші. Дослідження культурологічних поглядів Бердяєва відбувається переважно в межах зіставлення парадигм опозиції «цивілізація / культура». Увага українських і зарубіжних науковців до бердяєвської культурології останнім часом сфокусована в антропологічному аспекті філософії техніки та пов'язана з обговоренням негативної трансформації системи гуманістичних цінностей під впливом техносфери [18, с. 60], аналізом діалектичного співвідношення, з одного боку, категорій християнського екзистенціалізму, визначених духовним процесом як «живим» ірраціонально-гуманістичним началом буття людини, і категорій філософії техніки, визначених цивілізаційним процесом, «машинізацією» життя як «неживим» раціонально-антигуманістичним началом людського буття – з другого [34, с. 137], розглядом техніки як чинника дегуманізації та дехристиянізації [2, с. 8, 10], критикою наслідків трансгуманізму та біотехнічної революції [45], висвітленням питання урбанізації життєвого простору людини, що посилює ізоляцію між людьми та призводить до втрати духовних зв'язків [17, с. 83–84].

Якщо розглядати євроатлантичний бердяєвознавчий дискурс, то він містить чималий список розвідок, створених зусиллями католицьких і протестантських теологів, таких як В. Дітріх, Дж. Заманьї, Ф. Либ, Ж. Марітен, П. Мердок, Л. Мюллер, Е. Порре, Г. Слейт, М. Спинка, К. Пфлегер, Ш. Райхельт, П. Тілліх, Б. Шульце та інших. Натомість у вітчизняному науковому дискурсі суспільних наук за часів незалежності України не з'явилося розвідок, написаних із позиції богослов'я, хоча підстави для таких опрацювань бердяєвського філософсько-релігійного доробку вже окреслені в релігієзнавчих працях Р. А. Горбаня [20–23; 46–47] і С. Л. Шевченка [44], а також у статті з культурологічної антропології І. В. Башенка, який стверджує, що Бердяєв на матеріалі основних міфологем християнського віровчення розбудовує власну теологічну концепцію – «теоісторію» [3, с. 52], та у статті з онтології Б. В. Козака, який, аналізуючи опозицію метафізики й онтології Бердяєва, підкреслює, що бердяєвська «філософія не вступає в суперечність із християнством» [27, с. 144].

У цьому контексті важливо розуміти, що українське бердяєвознавство перебуває на стадії розбудови та наразі проходить дуже важкий і повільний етап відмови від російського епігонства, тобто механічного відтворення застарілих і тенденційних ідей, продукованих колишньою й сучасною імперською наукою. Цей період становлення пов'язаний із включенням філософсько-релігійної думки Бердяєва в український культурно-історичний контекст. Підстави для такого включення були задекларовані видатним філософом української діаспори, дослідником історії православ'я в Україні Юрієм Муликом-Луциком. Він підкреслював, що Бердяєв пов'язаний із Києвом не тільки своїм походженням, а й духовно, та стверджував, що еволюція християнської мислі протягом століть плекалася в Києві, отже «коріння російської християнської філософії треба шукати в історії української християнської думки» [32, с. 89–90]. Чи не вперше залучення Бердяєва до «екзистенційної україноментальності» було реалізоване у статтях І. В. Бичка [16, с. 39] та Б. І. Бичка [15, с. 201–204]; згодом у працях Р. А. Горбаня [20–22; 24, с. 61–105] було обґрунтовано генетичний зв'язок філософії київського мислителя з українською екзистенційно-софійно-кордоцентричною персоналістичною думкою.

Отже, розгляд культурологічного вчення Бердяєва з позиції богослов'я та релігієзнавства є частиною спільної роботи з розбудови українського бердяєвознавства.

Мета статті. В проблемному полі богослов'я та релігієзнавства з'ясувати теоретичні та методологічні засади філософсько-релігійного культурологічного вчення Миколи Бердяєва, сформульованого у межах його історіософії та концептуалізованого київським мислителем у формі богослов'я культури.

1. Бердяєвська методологія філософського пізнання Істини-Бога

Перш ніж звернутися до розгляду теоретико-методологічних засад богослов'я культури Бердяєва, маємо пояснити певні особливості бердяєвського способу мислення, які вже протягом століття викликають труднощі його сприйняття й аналізу. Це пов'язано з небажанням деяких

дослідників визначити в методології Бердяєва специфіку об'єкта філософського пізнання. Зауважене небажання породжує неконструктивну критику, мовляв, філософська думка Бердяєва позбавлена як системності, так і методології. Такі негативні штампи щодо філософії київського мислителя були задекларовані в інтелектуальному російському колі його сучасників, які, за словами Є. О. Сверстюка, вважали його «хохлою» [36, с. 61] і з неприхованою зверхністю, як-от російський белетрист Б. К. Зайцев, наголошували: «в нём сразу чувствовался южанин – это не наш орловский или калужский человек» [26, с. 62]. На жаль, упереджене ставлення, притаманне російській філософсько-богословській думці з її раціоналізмом і формалізмом, було перенесене на український ґрунт сучасними дослідниками. До прикладу, у дисертації 2006 року «Екзистенційний персоналізм Миколи Бердяєва» на кількох сторінках стверджується теза про дещо неякісний характер бердяєвської думки, якій забракло «тверезої», «ґрунтовної» роботи інтелекту: «філософ, безперечно, змішує грішне з праведним», «його розділи та параграфи розірвані, іноді одне і те ж, але іншими словами (а іноді навіть буквально) повторюється знову в іншому місці, що тематично та за контекстом не відповідає тому, про що повторює Бердяєв», «не можна не вважати певним недоліком (або навіть шкодою) те, що Бердяєв зовсім не намагається більш-менш узгодити свої думки та інтуїції ... не прагне привести їх до якогось ладу, до узгодженості, щось додумати до кінця, пов'язати із попереднім, зробити якісь висновки з написаного» [29, с. 135–137]. Прикро, що й у 2020 році майже нічого не змінюється. Так, у статті, безпосередньо присвяченій проблемі пізнання у творчості Бердяєва (принаймні так заявлено в її назві), знову звучить думка про таку собі неповноцінність бердяєвської філософії, що пояснюється «стилем філософствування» і компенсується «непоборним оптимізмом» і «впевненістю» Бердяєва «щодо принципової можливості прояснити сутність проблем». Але резюме автора статті невтішне: «про чітко виражену системність викладу навряд чи можна говорити» [30, с. 66], і воно свідчить про небажання пошукати у працях Бердяєва об'єкт філософського пізнання, хоч цей об'єкт чітко визначений філософом – «Істина, себто Бог» [4, с. 23].

Це визначення мислителем об'єкта саме його, Миколи Бердяєва, філософської пізнавальної діяльності в жодному разі не є метафоричним. Як справедливо зауважує В. М. Горбань, філософія стала для Бердяєва автентичною його особі формою творчості й автентичним його особі шляхом до Бога через Істину-Христа [19, с. 7]. Бути філософом – це його особове покликання, виявлене ще в ранній юності через усвідомлення двох визначальних інтенцій свого внутрішнього життя – «пошуку смислу і пошуку вічності», спрямованих на пошуки Істини [6, с. 73–74]. Ці пошуки «були вірою в існування Істини» та, як зізнається мислитель, передували шуканню Бога і шуканню спасіння й, усупереч словам гетевського Мефістофеля «Теорія завжди, мій друже, сіра, а древо життя – золоте» [6, с. 45; 25, с. 80], стали важливішими за буденне життя. Закцентуємо увагу на слові «теорія», що має прямий стосунок до системності й методології, в яких критики філософа йому відмовляють. «Теорія», яку декларує й утілює у власній філософії Бердяєв, є органічною, живою системою, структурованою внутрішніми глибинними екзистенційними законами створеного Богом світу, а не механічною системою, структурованою «формальною логікою» і «здоровим глуздом» [28, с. 21], трафарет яких намагаються накласти на бердяєвську теорію критики мислителя. Теорія в інтерпретації мислителя є творчістю пізнання, а творчість не може бути «висушеною» і «сірою». «Вічно зелена “теорія” звільнена від туги та нудьги “життя”» [6, с. 73] стала найприйнятнішою формою пізнання Істини та способом втілення шляху до свободи, Живого Шляху і Живої Істини – «Я – дорога, і правда, і життя» (Ів. 14:6). Це бердяєвський автентичний шлях до Бога через учнівство – «Як у слові Моїм позостанетеся, тоді справді Моїми учнями будете, і пізнаєте правду, – а правда вас вільними зробить!» (Ів. 8:31–32). «Пізнаєте Істину, й Істина зробить вас вільними» [13, с. 179] – ці слова Христа з Євангелія стали визначальним імперативом творчості й життя Миколи Бердяєва: «Я вірив усе життя, що Божественне життя, життя в Бозі є свободою», «Істина є також шлях і життя. Істина є духовним завоюванням. Істина пізнається у свободі та через свободу... Пізнання істини мене зробить вільним», «Я вірив у Істину, яку шукав, вірив у Бога, Якого

шукав», «Істина була для мене Богом, Істина, що височіє над усім», істина «є також шлях у життя, вона здобувається в духовній боротьбі, у русі» [6, 52–53, 63, 95, 166]. Бути філософом для Бердяєва означало сповнення зумовленої даром Божим автентичності його особи. Доволі рано збагнувши сенс отриманого дару, він дослухався свого покликання, пішов за ним і вже ніколи не відхилився від того шляху, аж доки його серце не зупинилося за письмовим столом: «Я філософськи мислив усе життя, кожного дня, з ранку до вечора та навіть ночами» [6, с. 89].

Якщо зводити поняття «стиль» до мовних засобів, до того ж некоректно визначених: «емоційне забарвлення текстів», «часті метафори», «деяка уривчастість», «поспіх у поясненні ідей», як це робить Г. В. Коротіч, ба більше – видавати таке спрощене, деформоване розуміння «стилю філософствування мислителя» за саме «філософське мислення», то справді «це дещо заважає розуміти» [30, с. 66] Бердяєва. Але стиль є доволі складною властивістю будь-якої форми творчості. Індивідуальний стиль визначений світосприйняттям автора, тому не є лише формальною ознакою його творчості, він є її інтегральною основою, пов'язаною зі змістом, функцією, яка забезпечує цілісність форми і змісту як окремого твору, так і загалом творчості автора. У випадку Бердяєва стиль забезпечує цілісність його філософсько-релігійного вчення й цілком відповідає екзистенційному, кордоцентричному, персоналістичному та профетичному характеру бердяєвської думки, тобто способу мислення київського філософа. Стиль є способом організації мислення, а не самим мисленням. Мислення ж Бердяєва є міфогенним, як це довів Р. А. Горбань [20, с. 137–174]. Пояснювати такий спосіб мислення формальною логікою – справа невдячна, позаяк прокрустове ложе або калічить, або й вбиває, знекровлюючи будь-яку творчість і будь-яку думку.

Натомість сучасний український філософ-персоналіст Сергій Кримський запропонував модель, завдяки якій, на нашу думку, можна пояснити бердяєвську методологію. Визначаючи специфічність колективних форм міфомислення та характер відтворення і трансляції базових архетипів, проявлених у національних культурах у формі нетлінних етнічних цінностей, філософ стверджує, що розвиток національних культур відбувається за схемою спіралі. Усередині цього процесу не може бути «дірки», оскільки спіралі історії накручуються на стрижневі архетипічні цінності етносу, які, збагачуючись, не гинуть, а постійно відроджуються в нових формах, перетворюючи сучасність на всечасність метаісторії [31, с. 190]. Так само відбувається розвиток бердяєвської думки, рухаючись висхідною спіраллю: несуттєві, зайві чи помилкові ідеї випадають із наступного витка спіралі, а важливі зміцнюють її ціннісно й якісно зумовлену вісь, якою є «Істина, себто Бог» – об'єкт філософського пізнання Бердяєва.

Якщо тлумачити системність у філософському вченні як «реальну дійсність», «здоровий глузд», «закони формальної логіки» [28, с. 21], які, на переконання Є. В. Козлова, помилково відкидаються Бердяєвим, то філософ, «безперечно, змішує грішне з праведним» [29, с. 135]. Якщо ж розуміти системність як цілісну структуру, взаємозв'язки частин якої зумовлені певними закономірностями, то вчення Бердяєва є не тільки бездоганно організованою, а й теоретично обґрунтованою самим мислителем формою пізнання дійсності, автентичною його особі, – профетичною філософією-мудрістю. Типологічні ознаки бердяєвської профетичної філософії як самоцінного виду творчої діяльності – мистецтва пізнання – виявлені у статті Р. А. Горбаня [46].

Вчення, розроблене Бердяєвим, є філософською системою, визначеною міфогенною свідомістю мислителя та структурованою екзистенційним, кордоцентричним, персоналістичним і профетичним характером бердяєвської філософсько-релігійної думки. Очевидно, проблема полягає не в Бердяєві, а в тому, що, досліджуючи безпосередньо екзистенційний персоналізм Бердяєва, науковець виявив скепсис «щодо характеру бердяєвського “сердечного пізнання”» [29, с. 136], підтримавши хибну застарілу думку ще й досі авторитетного для деяких українських дослідників Ф. А. Степуна, який, не розуміючи, а відтак не визнаючи найважливіших аспектів екзистенційної філософії Бердяєва, вкрай упереджено висловлювався і щодо бердяєвського християнського персоналізму – «бердяєвська філософія є теологією особисто ним переживаного християнства» [39, с. 490], і щодо бердяєвського кордоцентризму – «кожне

слово Бердяєва йшло із незрозумілого джерела його серця» [39, с. 491]. Наслідуючи хибні стереотипи російського бердяєвознавства, Є. В. Козлов не прагне побачити в кордоцентризмі першооснову як бердяєвського персоналізму, так і бердяєвського екзистенціалізму, мовляв, «емоційно-пристрасна природа» заважала Бердяєву почути будь-які аргументи, що не «лягали на серце» йому, тому він «не обтяжує себе прагненням до безпристрасного та об'єктивного аналізу» і «зовсім не вважає за необхідне шукати шляхів позбавлення його [власного серця] від суперечностей» [28, с. 21; 29, с. 136]. Нерозуміння того, що експресіонізм є методом екзистенційної персоналістичної філософії, завдяки якому відбувається інтуїтивне розкриття універсального в індивідуальному, призводить до того, що дослідник не тільки не розкриває винесеної в назву однієї з ключових праць мислителя категорії філософського дискурсу Бердяєва, як екзистенційна діалектика, посередництвом якої вирішується трагічна антиномічність буття, а й, по суті, заперечує її існування, стверджуючи у висновках: «попри всі намагання Бердяєва віднайти внутрішню єдність і відчуття цілісності власної особистості, йому так і не вдалося подолати антиномій свого “моноплюралізму”, у своїй релігійній свідомості та містичному досвіді він не дійшов до зняття “трагічних суперечностей людської природи”» [29, с. 148].

Натомість до обґрунтування кордоцентризму як персоналістичного методу пізнання зверталися представники різних сфер наукового знання. Видатний хірург, доктор медицини й архієпископ Лука (Войно-Ясенецький) у богословському трактаті «Дух, душа і тіло», оприлюдненому у травні 1948 року, визначає серце як надзвичайно тонкий та універсальний орган почуттів, тому розглядає його як орган пізнання. Керуючись особистим досвідом медика і священника, мислитель наголошує: це твердження, з огляду на складну й багату іннервацію серця, яка засвідчує найміцніший його зв'язок із мозком, має глибокий анатомо-фізіологічний смисл, що не суперечить Священному Писанню, згідно з яким «серце є органом спілкування людини з Богом, отже є органом найвищого пізнання» [37, с. 109–111]. Український фахівець у галузі філософської антропології, філософії культури, філософії науки та діалектики І. В. Усанов, зіставивши структуру кровообігу в людському організмі з «вивертом дисиметричних опозицій» односторонньої поверхні стрічки Мебіуса, показав: серце є оком, що зрить, а саме залишається незримим для безпосереднього бачення, залишається поза простором свого бачення, тобто воно забезпечує нетотожну єдність зі світом – відсторонену відстань простору зору [42, с. 119–121]. У такий спосіб, оперуючи засобами діалектичної логіки, науковець унаочнив думку про те, що структура сердечного влаштування є головним конструктором єдності «Я», з якого й народжується особа [42, с. 118]. По суті, він переконливо доводить, що кордоцентризм є вираженням християнського персоналізму, його «динамічної структури самості» [42, с. 116] людської особи.

Для нас є очевидним, що Микола Бердяєв, як послідовник екзистенційно-софійно-кордоцентричного персоналізму – магістральної парадигми української філософської думки, представленої, зокрема, філософією Григорія Сковороди, Памфіла Юркевича, Олександра Кульчицького, Сергія Кримського, формулює свою концепцію «філософії серця», в якій серце виступає цілісним віталістичним органом людської особи, її імперативним центром, глибинним органом естетичного й етичного світосприйняття – «джерелом довершеного, преображеного життя» [12, с. 356].

Таким чином, кордоцентризм виявляється єдиним можливим для Миколи Бердяєва методом екзистенційного й персоналістичного філософського пізнання, об'єктом якого є «Істина, себто Бог», та основою екзистенційної діалектики.

2. Теоретико-методологічні засади бердяєвського богослов'я культури

Розробляючи власне культурологічне вчення, яке можна концептуалізувати як богослов'я культури, Бердяєв не позиціонує свою філософську діяльність як теологію, тому він прагне встановити кордони між філософією і теологією, розмежувати їх як форми богопізнання. В інтерпретації Бердяєва «філософія – особлива сфера духовної культури» [5, с. 19], яка хоч і відмінна від релігії і науки, проте перебуває у складній взаємодії з ними. Тому, порушуючи питання етичного характеру, пов'язані з пізнанням як однією з форм людської творчості,

мислитель найперше розмежовує способи пізнання Божого Слова – відокремлює філософське пізнання Одкровення від церковного пізнання Одкровення. Підставою для демаркації стає судження про те, що «філософія бачить світ із людини, і лише в цьому її специфічність», отже філософія є людським пізнанням, яке завжди містить елемент людської свободи, тому «вона – не Одкровення, а вільна пізнавальна реакція людини на Одкровення» [5, с. 9, 21]. Як доводить мислитель у багатьох своїх працях, в усі часи справжня філософія, а це філософія-мудрість, у своєму підґрунті спиралася на духовний і етичний досвід (здобутий філософом як особою на шляху реалізації власного покликання-дару), а не на «гру розуму», адже інтуїтивні прозріння даються виключно «філософу, котрий пізнає цілісним духом» [5, с. 20].

Бердяєвський підхід не суперечить нормуванню догматичних питань сучасною теологічною думкою, зокрема твердженню її класика, доктора догматики, експерта на Другому Ватиканському Соборі, члена Міжнародної теологічної комісії Карла Рагнера про те, що догмат «звертається зі своєю абсолютною і зобов'язуючою силою до істотно вільної людини», отже, він є «правдою, яку можна властиво почути і прийняти виключно у вільному акті рішення віри» [35, с. 135].

Бердяєв також проводить демаркаційну лінію між філософією релігійною і «філософією, яка хоче бути науковою» [5, с. 18]. Він зауважує: якщо філософ-християнин вірить у Христа, то він зовсім не повинен узгоджувати свою філософію з теологією православною, католицькою чи протестантською, хоча й може набути розуму Христового, і це зробить його філософію іншою, ніж філософія людини, яка розуму Христового не має [5, с. 19]. Такий підхід теж не суперечить теологічному, адже, як стверджує Рагнер: «На основі того, що в догматі Бог уділяє самого себе, він є самим життям і може бути сприйнятим тільки в дійсності того, хто сам становить предмет віри (ласки)» [35, с. 136].

При цьому бердяєвське розуміння християнських догматів збігається із сучасними теологічними поглядами на це питання. Так, Рагнер стверджує, що «догмат за своєю сутністю є не тільки висловлюванням про «щось», а й, як прийнятий у ласці самоуділення Бога, є самою подією, яка понятійно повертається до самої себе і про яку надається інформація в тому висловлюванні» [35, с. 136]. Католицький теолог вказує на відсутність однодумності у питанні, «чи вимагається виведення якогось догмату з іншого виразу об'явлення, щоб цей догмат був формально імплікованим тим виразом об'явлення, або чи можна логічно виводити якийсь догмат із якоїсь об'явленої правди, також за допомогою необ'явлених передумов» [35, с. 134]. Головна складність питання розвитку догматів, на думку Рагнера, полягає в тому, що, згідно з наукою Церкви, ввірене їй об'явлення було закінчене разом зі смертю останнього апостола [35, с. 436]. У розумінні Бердяєва догмат за своєю сутністю є містичною подією, а не лише переданим символічною мовою висловлюванням про містичну зустріч із Богом. Сакральними джерелами, з яких живляться глибини церковної містичної свідомості, філософ вважає передусім Євангеліє від Святого Івана, Послання Апостола Павла й Об'явлення Святого Івана Богослова. Якщо догмати втрачають живий зв'язок із цими життєдайними містичними джерелами, вони духовно мертвіють і вироджуються у зовнішній авторитет [10, с. 60–261].

На переконання Бердяєва, Церква ніколи не утверджувала інтелектуально-теоретичного характеру догматів, це робила лише богословська схоластика, адже християнські догмати не є інтелектуальною теорією чи метафізичним вченням, вони є «фактами, візією, живим досвідом», церковні догмати містичні, а не раціоналістичні, «неосяжні і надрозумові», «у догматах Церкви розкривається Божественний розум» [9, с. 41, 226, 228]. Тому філософія не потрібна для догматів релігії, але догмати релігії потрібні для філософії, як джерело живлення, духовності й творчого натхнення, тільки в цих джерелах перебуває істина, саме з них філософія черпає свою мудрість.

Як бачимо, обґрунтувавши право філософії на пізнання Слова Божого та її свободу в цьому процесі як «вільної» та «цілісної» пізнавальної реакції на Одкровення, Бердяєв у такий спосіб знімає питання «ревізії» католицьких чи православних догматичних доктрин, які могли б виникнути щодо його філософської думки, та доводить, що працює у філософській площині;

і хоч на тій глибині, де людина занурена в містерію першожиття, філософія стикається з релігією, але «стикається внутрішньо і вільно» [5, с. 21].

Таким чином, виходячи з філософського розуміння християнського вчення Бердяєв вважає, що «християнство не є моністичною релігією» [12, с. 60] на кшталт ісламу чи юдаїзму, побудованих на монархічному розумінні Бога і рабському статусі всіх створених істот. Християнська тринітарна концепція Бога – це персоналістична концепція особового Бога, яка «переборює будь-яке рабство й утверджує свободу й гідність людини» [12, с. 60]. Отже, християнство – це не моністична, а тринітарна релігія, тому саме християнство, на переконання філософа, є найвищою, найрозвинутішою формою релігійної свідомості людства, і саме з ним пов'язана історія людства та її есхатологічна перспектива.

Бердяєв не вступає у складну тринітологічну богословську полеміку про особове буття триєдиного Бога, яка триває не одне століття і в ході якої постала теологія Пресвятої Трійці, за визначенням професора систематичного та фундаментального богослов'я Папського Григоріанського університету в Римі Джеральда О'Колінза та декана факультету Східних Церков Папського Східного інституту в Римі професора Едварда Джорджа Фаруджі, «спроба зрозуміння і вивчення головної тайни християнської віри, а саме, що існує один Бог у Трьох окремих Особах: Бог Отець, Син Божий, Святий Дух» (Мт. 28:19; 2 Кор. 13:13) [33, с. 333]. Для Бердяєва-філософа, який черпає мудрість із догматів, важливим є те, що заповідає Христос: «Тож ідіть, і навчіть всі народи, хрестячи їх в Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа» (Мт. 28:19), те, що свідчить Апостол Павло: «Благодать Господа нашого Ісуса Христа, і любов Бога й Отця, і причастя Святого Духа нехай буде зо всіма вами!» (2 Кор. 13:13), і те, що «основна таємниця християнства» говорить про «одну природу трьох осіб (Отця, Сина і Святого Духа) в Бозі» [35, с. 563], а також що природа ця є особовою.

Філософ розуміє догмати як стимул і шлях творчого розвитку людства, він пише: «Догмати і є шаблі сходження. Сходження шаблями пізнання неможливе без догматів, без догматів не можна стати на один щабель, щоб потім перейти на вищий. Догмати – могутнє знаряддя творчого переродження світу, творчого розвитку» [9, с. 109]. За словами згадуваного нами Едварда Фаруджі, Одкровення є процесом, який триває: те, що одного разу сказав Господь, не може бути змінене, але Церква постійно поглиблює значення того, що Він колись сказав [43, с. 7]. Бердяєв-філософ, який уявляє догмати у вигляді східців, що ними піднімаються до Бога, як і теолог Фаруджі, вважає Одкровення триваючим процесом. Мислитель припускає, що природа Святого Духа догматично ще не була достатньо розкрита в церковній свідомості [7, с. 48]. Відкриття природи Святого Духа філософ пов'язує з есхатологічною книгою Святого Івана Богослова, яка хоч і була визнана канонічною книгою Святого Письма та включена до Нового Завіту, але Церква не зробила такого застосування з цієї священної книги, як зробила з інших священних книг. «Об'явлення св. Івана Богослова» не стало творчим джерелом ні для церковного догмату, ні для церковної практики християн [14, с. 291].

Бердяєв звертається до «тринітарної історіософії» [38, с. 238] та есхатології середньовічного богослова, засновника ордену флоренсів і основоположника середньовічного хіліазму Блаженного Йоахима Флорського (1130-ті рр. – 1202), який розглядав історичний процес у вигляді поступального руху до духовної досконалості, що відбувається почергово під керівництвом трьох Осіб Пресвятої Трійці та співвідноситься зі зміною епох в історії людства, відповідно: епохою Отця, епохою Сина, епохою Святого Духа. Кожну з епох середньовічний богослов характеризує множинністю ознак, що зумовлюють її своєрідність. Есхатологічні ідеї Флорського поширилися тогочасною Європою передусім завдяки францисканцям та не втрачають своєї популярності до сьогодні. У XIII столітті есхатологічні ідеї італійського мислителя не вважали чимось неортодоксальним; Папа Інокентій III засудив тільки його вчення про Пресвятую Трійцю, але лише тією мірою, якою воно суперечило вченню Петра Ломбардського, при цьому однозначно заявив, що Йоахима Флорського не слід вважати єретиком [38, с. 241]. Ставлення понтифіків до поглядів і особи абата Йоахима не було однозначним і змінювалося протягом століть. Після Другого Ватиканського Собору оцінка спадщини й особи італійського богослова

ставала чимдалі більш позитивною; 2001 року було розпочато процес беатифікації, на сьогодні спархіяльний етап завершено та продовжуються наступні етапи канонізації¹.

Слід зазначити, що вплив Блаженного Йоахима Флорського на філософію історії до сьогодні не втрачає актуальності та є предметом багатьох досліджень ХХ–ХХІ століть не тільки теологічної сфери, а й інших галузей гуманітаристики, навіть мистецтвознавства, адже до образу Йоахима Флорського звертались такі великі митці, як Данте Аліг'єрі, Мікеланджело Буонарроті, Жоріс-Карл Гюїсманс. До історіософії італійського богослова зверталися у своїх роздумах філософії історії Гегель, Шеллінг, Цешковський [1, с. 221]. У своїй типології філософії історії Пауль Тілліх відносить історіософію Флорського до найвищого типу відносних інтерпретацій історії [40, с. 223]. Італійський філософ, академік, професор історії філософії Міланського університету Джованні Батиста Джіральді (1915–2014), розповідаючи про своє листування з католицьким богословом кардиналом Анрі де Любаком, стверджує, що епоха Святого Духа в історіософії Флорського не є церковною альтернативою². Американський історик-медієвіст професор Північно-Західного університету в Іллінойсі Роберт Е. Лернер (1940) вказує на те, що стратегія богословських обчислень і ретельного читання Святого Письма, розроблена Флорським, давала можливість виявити ще не розкриті його таємниці³.

Історіософську концепцію Йоахима Флорського Бердяєв чи не вперше згадує у надрукованій 1910 року статті «Витончена Фіваїда (релігійна драма Дюрталь-Гюїсманса)» [9, с. 251], що згодом увійшла у формі додатка до книги «Філософія свободи». У цій книзі й закладаються початки осмислення есхатології італійського богослова київським мислителем, а починаючи зі «Смислу творчості» [10, с. 279–280] це осмислення набуває поки що невиразно окреслених обрисів екзистенційно-персоналістичного характеру.

Вчення Флорського про настання епохи Святого Духа Бердяєв інтерпретує у свій спосіб. У схемі історичного процесу, розробленій італійським мислителем на засадах тринітарної есхатологічної історіософії, він, як зауважує Р. А. Горбань, наголошує на звільненні від гріха, звільненні від тягара необхідності, що прокладає дорогу до свободи, а не на його спокутуванні у формі відбуття покарання за злочин, а також на прояві сили Божої і сили людини як боголюдського благодатного енергетичного потенціалу, спрямованого на творче звільнення від рабства гріховності не лише у формі покаяння і спокути гріха, а передусім активністю всіх творчих сил людини. Отже, «у бердяєвській схемі аксіальними є свобода і творчість ... у ній проявлена чітка скерованість історичного процесу у вимір вічності» [20, с. 245].

Таким чином, розуміння християнства як тринітарної персоналістичної, а не моністичної релігії приводить Бердяєва до активно-творчої есхатологічної історіософії, в якій історичний процес розуміється як три епохи Божественного Одкровення про людину: одкровення закону (Отця), одкровення спокутування (Сина), одкровення творчості (Духа) – історія, яка постає творчістю Бога і творчістю людини і має сенс – реальне, а не символічне подолання смертоносної дії гріха та преображення усього Творіння у співпраці Тринітарної Особи Божої і людської особи. Ця концепція стає засадничою у бердяєвському богослов'ї культури.

Ще однією важливою засадою бердяєвського богослов'я культури виступає ідея теоретичного розроблення «психології Бога». Бердяєв вважає, що в історії християнства всі теологічні побудови були за своєю сутністю й методологією більш антропоцентричними, ніж теоцентричними, тобто виходили з психології людини, а не з психології Бога, спиралися на статичне розуміння Бога як чистого акту, позбавленого афектів, емоцій і внутрішніх потреб. На Образ Божий переносилися вади людини, отже Богу-Творцю, Його Божій свідомості нав'язувалися «самовдоволеність, самодостатність, остовпіла непорушність, гордість, вимога безперервно підкорюватись – усі якості, які християнська віра вважає гріховними» [12, с. 61]. У такий спосіб унеможлиблювалося виконання головного імперативу, що заповідав Христос, – «будьте

¹ Gioacchino da Fiore. Wikipedia, https://it.wikipedia.org/wiki/Gioacchino_da_Fiore [дата звернення: 17.02.2022].

² Giovanni Giralaldi: dialogo con De Lubac su Gioacchino Da Fiore. 31.08.2013, https://www.youtube.com/watch?v=ngh_WALvJYE [дата звернення: 18.02.2022].

³ Gioacchino da Fiore. Wikipedia, https://it.wikipedia.org/wiki/Gioacchino_da_Fiore [дата звернення: 18.02.2022].

досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний» (Мт. 5:48) [12, с. 61]. При цьому, згідно з апофатичною теологією, Бог є не добром, а наддобрим, не довершеністю, а наддовершеністю, не буттям, а надбуттям. Оскільки людина може мислити про Бога лише символічно й міфологічно, то філософ пропонує уявити та зрозуміти Творця з погляду «символічної психології Бога» [12, с. 61]. У такому ракурсі Богу-Творцю неможливо буде приписати самозакоханість, самодостатність, деспотизм, більш логічно пов'язати Його внутрішнє життя з незмінною тугою за любов'ю до іншої істоти, жертвовною самовідданістю, невтамованою потребою в любові й офірі та невпинним рухом до них. Адже рух – це зміна, а нерухомість – це нестача, «відсутність динаміки буття» [12, с. 62].

Із символічної психології Бога випливає, що Бог-Творець створив людину за своїм Образом і за своєю подобою теж творцем і чекає від людини не формального підкорення Його Божій волі, а вільної творчості. Тому творчий подвиг людини, на переконання філософа, полягає у «виконанні сокровенної волі Творця, який і вимагає вільного творчого акту» [12, с. 67]. Таким чином, згідно із символічною психологією Бога, задекларованою Бердяєвим, культура є людською відповіддю Богу на Його екзистенційну потребу у творчому акті людини. Екзистенційна діалектика Божого і людського спілкування перебуває у площині творчості, адже, на переконання Бердяєва, лише у творчому акті здійснюється преображення світу у вигляді «явлення краси» і лише через творчість людиною «досягається вічність» [11, с. 450, 451].

Конститутивною методологічною засадою бердяєвського богослов'я культури виступає ідея, пов'язана з неприйнятною, з цілісного погляду філософа на світ, суб'єкт-об'єктною дихотомією, на яку звертали увагу такі науковці, як Р. А. Горбань [20, с. 18, 58–59, 65–67, 97], О. П. Тімченко, І. В. Козій, М. А. Пігош [41, с. 171]. Бердяєв стверджує, що для пізнання релігійних феноменів і явищ потрібна не стільки формальна приналежність до певного віросповідання, а доконечно необхідною є «жива релігійність суб'єкта» [8, с. 7]. Не тільки об'єкт, а й суб'єкт має бути релігійним, переживати і знати релігійні цінності. Ця суб'єкт-об'єктна цілісність має бути визначальною в релігійній гносеології. У такий спосіб філософ сформулював визначальну методологічну позицію як для релігієзнавчої науки, так і для теології.

Висновки. Нами були виявлені та сформульовані теоретичні й методологічні засади бердяєвського богослов'я культури і доведено: 1) кордоцентризм виявляється єдиним можливим для мислителя методом екзистенційного й персоналістичного філософського пізнання, об'єктом якого є Істина-Бог, та основою бердяєвської екзистенційної діалектики; 2) виходячи з розуміння філософії як особливої сфери духовної культури, яка хоч і відмінна від релігії та науки, але перебуває у складній взаємодії з ними, мислитель обґрунтовано розмежовує способи пізнання Божого Слова – відокремлює філософське пізнання Одкровення від його церковного пізнання; 3) мислитель проводить демаркаційну лінію між філософією релігійною (християнською) і філософією, яка хоче бути науковою: перша, хоч і не узгоджує свої міркування з теологією православною, католицькою чи протестантською, але через віру може набути розуму Христового; друга цього розуму позбавлена, тому її пошуки Істини є сумнівними; 4) бердяєвське розуміння християнських догматів збігається із сучасними теологічними поглядами; 5) мислитель виходить із тези, що філософія не потрібна для догматів релігії, але догмати релігії потрібні для філософії як джерело живлення, духовності й творчого натхнення; 6) мислитель розуміє християнство не як моністичну, а як тринітарну релігію, тому християнство, на його переконання, є найрозвинутішою формою релігійної свідомості людства, і саме з ним пов'язана історія людства та її есхатологічна перспектива; 7) розуміючи догмати як стимул і шлях творчого розвитку людства, мислитель, як і сучасні теологи, вважає Одкровення триваючим процесом та стверджує, що природа Святого Духа догматично ще не була розкрита в церковній свідомості, її відкриття пов'язує з есхатологічною книгою Святого Івана Богослова, у свій спосіб тлумачить «тринітарну історіософію» й есхатологію середньовічного богослова Блаженного Йоахима Флорського, стосовно особи якого 2001 року було розпочато процес беатифікації; 8) мислитель теоретично розробляє

«символічну психологію Бога», без якої неможливе, на його думку, виконання головного імперативу, що заповів Христос, – «будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний» (Мт. 5:48); 9) мислитель сформулював конститутивну методологічну позицію як для релігійнознавчої науки, так і для богослов'я: у пізнанні релігійних феноменів не тільки об'єкт, а й суб'єкт має бути релігійним, переживати і знати релігійні цінності.

З'ясувавши теоретико-методологічні засади бердяєвського богослов'я культури, можемо стверджувати, що мислитель створив філософсько-екзистенційну теологічну модель з позиції християнського філософа-персоналіста і виходячи з цієї моделі запропонував своє філософсько-релігійне бачення культури. Філософська позиція Бердяєва не суперечить сучасній нормативній теології, адже, встановивши демаркаційні лінії у богословському і філософському пізнанні релігійних феноменів, мислитель у своєму богослов'ї культури чітко їх дотримувався і жодного разу не порушив задекларовані кордони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверинцев С. С. Словарь. *София-Логос. Словарь* / под ред. Н. П. Аверинцевой и К. Б. Сигова. Київ : Дух і Літера, 2006. С. 14–533.
2. Алексеева Л. А. Феномен техники в интерпретации Н. А. Бердяева. *Ноосфера і цивілізація*. 2014. № 1. С. 5–12.
3. Башенко І. В. Християнський універсалізм М. О. Бердяєва. *Філософські обрії*. 2011. № 25. С. 49–57.
4. Бердяєв М. О. Парадокс брехні / пер. з рос. А. В. Фурман. *Психологія і суспільство*. 2014. № 4. С. 20–23.
5. Бердяєв М. О. Проблема етичного пізнання / пер. з рос. А. В. Фурман. *Психологія і суспільство*. 2016. № 4. С. 17–29.
6. Бердяєв Н. А. *Самопознание: Опыт философской автобиографии*. Москва : Мысль, 1990. 320 с.
7. Бердяєв Н. А. Философия свободного духа: Проблематика и апология христианства. *Философия свободного духа*. Москва : Республика, 1994. С. 14–228.
8. Бердяєв Н. А. Новое религиозное сознание и общественность. *Новое религиозное сознание и общественность* / сост. В. В. Сапов. Москва : Канон+, 1999. С. 5–290.
9. Бердяєв Н. А. Философия свободы. *Судьба России: Сочинения* / сост. В. В. Шкода. Москва : ЭКСМО-Пресс; Харьков : Фолио, 2001. С. 29–264.
10. Бердяєв Н. А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека. *Смысл творчества: Опыт оправдания человека*. Харьков : Фолио; Москва : АСТ, 2002. С. 15–334.
11. Бердяєв Н. А. Экзистенциальная диалектика Божественного и человеческого. *Диалектика Божественного и человеческого* / сост. В. Н. Калюжный. Москва : АСТ; Харьков : Фолио, 2003. С. 341–498.
12. Бердяєв Н. А. О назначении человека: Опыт парадоксальной этики. *Опыт парадоксальной этики* / сост. Н. В. Калюжный. Москва : АСТ; Харьков : Фолио, 2003. С. 25–422.
13. Бердяєв Н. А. Судьба человека в современном мире: К пониманию нашей эпохи. *Дух и реальность* / сост. Н. В. Калюжный. Москва : АСТ; Харьков : Фолио, 2003. С. 157–226.
14. Бердяєв Н. А. Философия неравенства. *Философия неравенства* / сост. О. А. Платонов. Москва : Институт русской цивилизации, 2012. С. 19–303.
15. Бичко Б. І. Екзистенційно-персоналістські тенденції релігійного антропологізму М. Бердяєва. *У Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва в сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М. О. Бердяєва)*. Вип. 1, відп. ред. Тетяна Суходуб. К. : ПАРАПАН, 2003. С. 200–205.
16. Бичко І. В. Київська школа екзистенційної філософії. *Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва в сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М. О. Бердяєва)*. Вип. 1 / відп. ред. Т. Суходуб. Київ : ПАРАПАН, 2003. С. 29–41.
17. Білянська О. Ю. «Машино-людство» як форма урбанізації у концепції М. Бердяєва. *Докса*. 2019. Вип. 2 (32). С. 81–88. DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.2\(32\).188559](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.2(32).188559)
18. Винник У. Р. Гуманістична спрямованість учення Миколи Бердяєва про техносферу. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2012. № 638–639. С. 56–60.

19. Горбань В. М. Підстави щодо розгляду культурологічної концепції Миколи Бердяєва як богослов'я культури. *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 24–25 грудня 2021 року)*. Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2021. С. 5–8.
20. Горбань Р. А. *Есхатологічна перспектива історії в інтерпретації Миколи Бердяєва : монографія*. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2014. 280 с.
21. Горбань Р. А. Етнорелігійний контекст активно-творчої есхатології, комунікативного персоналізму та концепції культурної творчості Миколи Бердяєва. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2014. Вип. 1 (129). С. 99–111.
22. Горбань Р. А. Ознаки української етнопсихології екзистенціалізму Миколи Бердяєва та його релігійно-філософської концепції серця як духовного центру особистості. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2014. Вип. 706–707. С. 196–202.
23. Горбань Р. А. Микола Бердяєв і Жак Марітен про конфлікт християнства і гуманізму та шляхи вирішення цивілізаційної кризи. *Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти : Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Монреаль, 30–31 грудня 2017 р.) : Збірник наукових праць*. Монреаль (Канада) : СРМ “ASF”, 2017. С. 23–28.
24. Горбань Р. А. *Шляхи розвитку персоналістичної думки в країнах Євроатлантичного регіону. Польська версія: Чеслав Бартнік : монографія / НАН України, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди, Відділення релігієзнавства*. Київ : Білий Тигр, 2019. 570 с.
25. Гете фон Й. В. *Фауст: Трагедія / пер. з нім. М. Лукаш*. Київ : Видавництво Жупанського, 2013. 629 с.
26. Зайцев Б. К. *Мои современники / сост. Н. Б. Зайцева-Сологуб; вступ. ст. Б. Филиппова*. London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1988. 167 с.
27. Козак Б. В. Опозиція метафізики і онтології у філософії Миколи Бердяєва. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2013. № 646–647. С. 140–146.
28. Козлов Є. В. Бердяєв versus Достоевський: антропологічний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2005. № 70–72. С. 20–23.
29. Козлов Є. В. *Екзистенційний персоналізм Миколи Бердяєва : дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. К., 2006. 173 с.
30. Коротіч Г. В. Проблема пізнання у творчості М. О. Бердяєва. *Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки*. 2020. Вип. 25–26. С. 64–72. DOI: <https://doi.org/10.30970/PNS.2020.25-26.7>
31. Кримський С. Б. Українська культура та її базові архетипи. *Collegium*. 2004. № 16. С. 185–206.
32. Мулик-Луцик Ю. О. Україна – колыска християнського мислительства на Слов'янському Сході. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 76. С. 67–90.
33. О'Колінз Дж., Фаруджа Е. *Малий теологічний словник / за заг. ред. Владики Софрона Мудрого*. Івано-Франківськ : [б. в.], 1997. 448 с.
34. Повзло А. Н. Н. А. Бердяев: философия техники и христианский экзистенциализм. *Культурологічний вісник*. 2013. № 31. С. 137–143.
35. Рагнер К., Форгрімлер Г. *Короткий теологічний словник / пер. з нім. О. Авраменка; за заг. ред. Владики Софрона Мудрого*. Львів : [б. в.], 1996. 664 с.
36. Сверстюк Є. О. Шляхетний українофіл Сергій Бердяєв. *Слово і час*. 1992. № 7. С. 61.
37. Святитель Лука (Войно-Ясенецький В. Ф.). *Дух, душа и тело*. К. : Авіцена, 2010.
38. Смирнов Д. В. Йоахим Флорський. *Православная энциклопедия. Т. XXV: Иоанна деяния – Иосиф / под ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II*. Москва : Центрально-научный центр «Православная энциклопедия», 2010. С. 224–246.
39. Степун Ф. А. Учение Н. А. Бердяева о познании. В *Н. А. Бердяев: pro et contra. Кн. 1*, сост. Александр Ермищев. Санкт-Петербург : РХГИ, 1994. С. 483–500.
40. Тиллих П. Кайрос / пер. с нем. О. Я. Зоткина. *Теология культуры. Избранное*. Москва : Юрист, 1995. С. 216–235.
41. Тімченко О. П., Козій І. В., Пігош М. А. Криза свідомості раціонально-логічної парадигми: екзистенційно-персоналістський аспект. *Гілея: Науковий вісник*. 2018. Вип. 138 (2). С. 170–173.

42. Усанов І. В. Логіка самотності в системі кордоцентризму. *Філософські обрії*. 2007. № 18. С. 116–128.
43. Фаруджа Э. Перевод и интерпретация: догматический аспект / пер. К. Бережная. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 1: Богословие. Философия. Религиоведение*. 2009. Вып. 4 (28). С. 7–16.
44. Шевченко С. Л. Модернізація православ'я Миколою Бердяєвим та проблема тлумачення екзистенціальної природи духовного. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2016. Вип. 3–4. С. 190–203.
45. Checketts L. New Technologies – Old Anthropologies? *Religions*. 2017. № 8 (4). P. 52. Режим доступу: Abstract: <https://doi.org/10.3390/rel8040052>
46. Gorban R. Prophetic Philosophy of Mykola Berdyaev as the Art of Understanding in the Context of Global Crisis. *Journal of Religious & Theological Information*. 2021. Vol. 20. P. 10–22. DOI: <https://doi.org/10.1080/10477845.2020.1864884>
47. Gorban R. Truth, Good and Beauty: Categories of Mykola Berdyaev's Eschatological Metaphysics, as an Alternative to the Value Chaos of Contemporaneity. *Bevtulhikme: An International Journal of Philosophy*. 2021. Vol. 11 (2). Jun. P. 713–733. DOI: <https://doi.org/10.18491/bevtulhikme.1711>

REFERENCES

1. Averintsev, S. S. (2006). Slovar. *Sofia-Logos. Slovar [Dictionary. Sophia-Logos. Dictionary]*. N. P. Averintseva, K. B. Sigov. Kyiv : Dukh i Litera. [in Russian]
2. Alekseeva, L. A. (2014). Fenomen tekhniki v interpretatsii N. A. Berdyaeva [The Phenomenon of Technology as Interpreted by N. A. Berdyaev]. *Noosfera i tsivilizatsia [Noosphere and Civilization]*, 1, 5–12. [in Russian]
3. Bashenko, I. V. (2011). Khrystyianskyi universalizm M. O. Berdyaeva [Christian Universalism of M. O. Berdyaev]. *Filosofski obrii [Philosophical Horizons]*, 25, 49–57. [in Ukrainian]
4. Berdyaev, M. O. (2014). Paradoks brekhni [The Paradox of Lies]. *Psykhohiia i suspilstvo [Psychology & Society]*, 4, 20–23. [in Ukrainian]
5. Berdyaev, M. O. (2016). Problema etychnoho piznannia [The Problem of Ethical Cognition]. *Psykhohiia i suspilstvo [Psychology & Society]*, 4, 17–29. [in Ukrainian]
6. Berdyaev, N. A. (1990). Samopoznanie: Opyt filosofskoi avtobiografii [Self-awareness: the Experience of Philosophical Autobiography]. Moscow : Mysl. [in Russian]
7. Berdyaev, N. A. (1994). Filosofia svobodnogo dukha: Problematika i apologia Khristianstva. *Filosofia svobodnogo dukha [The Philosophy of the Free Spirit: Problems and Apology of Christianity. The Philosophy of the Free Spirit]*. Moscow : Respublika. [in Russian]
8. Berdyaev, N. A. (1999). Novoe religioznoe soznanie i obshchestvennost. *Novoe religioznoe soznanie i obshchestvennost [The New Religious Consciousness and Society. The New Religious Consciousness and Society]*. Moscow : Kanon+. [in Russian]
9. Berdyaev, N. A. (2001). Filosofia svobody. *Sudba Rossii: Sochinenia [The Philosophy of Freedom. The Fate of Russia: Essays]*. Moscow : EKSMO-Press. Kharkov : Folio. [in Russian]
10. Berdyaev, N. A. (2002). Smysl tvorchestva: Opyt opravdania cheloveka. *Smysl tvorchestva: Opyt opravdania cheloveka [The Meaning of Creativity: the Experience of Justifying a Person. The Meaning of Creativity: the Experience of Justifying a Person]*. Kharkov : Folio. Moscow : AST. [in Russian]
11. Berdyaev, N. A. (2003). Ekzistentsialnaia dialektika Bozhestvennogo i chelovecheskogo. *Dialektika Bozhestvennogo i chelovecheskogo [The Existential Dialectic of the Divine and the Human. Dialectic of the Divine and the Human]*. Moscow : AST. Kharkov : Folio. [in Russian]
12. Berdyaev, N. A. (2003). O naznachenii cheloveka: Opyt paradoksalnoi etiki. *Opyt paradoksalnoi etiki [The Destiny of Man: the Experience of Paradoxical Ethics. The Experience of Paradoxical Ethics]*. Moscow : AST. Kharkov : Folio. [in Russian]
13. Berdyaev, N. A. (2003). Sudba cheloveka v sovremennom mire: K ponimaniiu nashei epokhi. *Dukh i realnost [The Fate of Man in the Modern World: to Understanding of Our Era. Spirit and Reality]*. Moscow : AST. Kharkov : Folio. [in Russian]
14. Berdyaev, N. A. (2012). Filosofia neravenstva. *Filosofia neravenstva [Philosophy of Inequality. Philosophy of Inequality]*. Moscow : Institut russkoi tsivilizatsii. [in Russian]

15. Bychko, B. I. (2003). Ekzystentsiino-personalistski tendentsii relihiinoho antropologizmu M. Berdyaeva. *Metamorfozysvobody: spadshchyna Berdyaeva v suchasnomu dyskursi (do 125-richchia z dnia narodzhennia M. O. Berdyaeva)* [Existential-personalist tendencies of M. Berdyaev's religious anthropology. *The Metamorphosis of Freedom: Berdyaev's Legacy in Modern Discourse (to the 125th Anniversary of the Birth of M. O. Berdyaev)*]. 200–205. Kyiv : PARAPAN. [in Ukrainian]
16. Bychko I. V. (2003). Kyivskashkolaekzystentsiinoifilosofii. *Metamorfozysvobody: spadshchyna Berdyaeva v suchasnomu dyskursi (do 125-richchia z dnia narodzhennia M. O. Berdyaeva)* [Kyiv School of Existential Philosophy. *The Metamorphosis of Freedom: Berdyaev's Legacy in Modern Discourse (to the 125th Anniversary of the Birth of M. O. Berdyaev)*]. 29–41. Kyiv : PARAPAN. [in Ukrainian]
17. Bilianska, O. Yu. (2019). “Mashyno-liudstvo” yak forma urbanizatsii v kontseptsii M. Berdyaeva [“Machine-humanity” as a Form of Urbanization in the Concept of M. Berdyaev]. *Doksa [Doxa]*, 2 (32), 81–88. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.2\(32\).188559](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.2(32).188559) [in Ukrainian]
18. Vynnyk, U. R. (2012). Humanistychna spriamovanist uchennia M. Berdyaeva pro tekhnosferu [The Humanistic Orientation of Nikolai Berdyaev's Doctrine of the Technosphere]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Filosofiiia [Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Philosophy]*, 638/639, 56–60. [in Ukrainian]
19. Gorban, V. M. (2021). Pidstavy shchodo rozhliadu kulturolohichnoi kontseptsii M. Berdyaeva yak bohoslavia kultury. *Rozvytok suspilnykh nauk: yevropeiski praktyky ta natsionalni prespektyvy: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Lviv, 24–25 hrudnia 2021 roku)* [Grounds for considering the culturological concept of M. Berdyaev as the theology of culture. *The Development of Social Sciences: European Practices and National Perspectives: Proceedings of the Research-to-Practice Conference (Lviv, December 24–25, 2021)*]. 5–8. Lviv : HO “Lvivska fundatsiia suspilnykh nauk”. [in Ukrainian]
20. Gorban, R. A. (2014). *Eskhatolohichna perspektyva istorii v interpretatsii Mykoly Berdyaeva: Monohrafiia [Eschatological Perspective of History in the Interpretation of Mykola Berdyaev : Monograph]*. Ivano-Frankivsk : Nova Zoria. [in Ukrainian]
21. Gorban, R. A. (2014). Etnorelihiinyi kontekst aktyvno-tvorchoi eskhatolohii, komiunatornoho personalizmu ta kontseptsii kulturnoi tvorchosti Mykoly Berdyaeva [Ethno-religious context of active-creative eschatology, communicative personalism and the concept of cultural creativity of Mykola Berdyaev]. *Multyversum. Filosofskyi almanakh [Multiversum. Philosophical almanac]*, 1 (129), 99–111. [in Ukrainian]
22. Gorban, R. A. (2014). Oznaky ukraïnskoi etnopsykhologii ekzystentsializmu Mykoly Berdyaeva ta yoho relihiino-filosofskoi kontseptsii sertsia yak dukhovnoho tsentru osobystosti [Signs of Mykola Berdyaev's Ukrainian Ethnopsychology of Existentialism and His Religious and Philosophical Conception of the Heart as the Spiritual Center of the Individual]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Filosofiiia [Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Philosophy]*, 706/707, 196–202. [in Ukrainian]
23. Gorban, R. A. (2017). Mykola Berdyaev i Zhak Mariten pro konflikt khrystyianstva i humanizmy ta shliakhy vyrishennia tsyvilizastiinoi kryzy. *Relihiia, relihiinist, filosofiiia ta humanitarystyka u suchasnomu informatsiinomu prostori: natsionalnyi ta internatsionalnyi aspekty : Materialy XV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Monreal, 30–31 hrudnia 2017 r.): Zbirnyk naukovykh prats* [Mykola Berdyaev and Jacques Maritain on the conflict between Christianity and humanism and ways to resolve the crisis of civilization. *Religion, Religiosity, Philosophy and the Humanities in the Modern Information Space: National and International Aspects: Proceedings of the 15th International Research-to-Practice Conference (Montreal, December 30–31, 2017): Proceedings*]. 23–28. Monreal : CPM “ASF”. [in Ukrainian]
24. Gorban, R. A. (2019). *Shliakhyrozvytkupersonalistychnoidumkyvkrainakhyevroatlantychnoho rehionu. Polska versiia: Cheslav Bartnik : Monohrafiia [Ways of the Development of Personalistic Thought in the Countries of the Euro-Atlantic Region. Polish version: Czeslaw Bartnik : Monograph]*. Kyiv : Bilyi Tyhr. [in Ukrainian]
25. Goethe, J.-W. (2013). *Faust: Trahediiia / per. z nim. M. Lukash [Faust: Tragedy (M. Lukash, Trans.)]*. Kyiv : Vydavnytstvo Zhupanskoho. [in Ukrainian]
26. Zaitsev, B. K. (1988). *Moi sovremenniki [My Contemporaries]*. London : Overseas Publications Interchange Ltd. [in Russian]

27. Kozak, B. V. (2013). Opozytsiia metafizyky i ontolohii u filosofii Mykoly Berdyaeva [Opposition of Metaphysics and Ontology in the Philosophy of Mykola Berdyaev]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Filosofiia* [Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Philosophy], 646/647, 140–146. [in Ukrainian]
28. Kozlov, Ye. V. (2005). Berdyaev versus Dostoievskiy: antropologichnyi aspekt [Berdyaev versus Dostoevsky: Anthropological Aspect]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia* [Bulletin Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy. Political sciences], 70/72, 20–23. [in Ukrainian]
29. Kozlov, Ye. V. (2006). *Ekzystentsiyni personalizm Mykoly Bedyaeava: Dysertatsiia kandydata filosofskykh nauk. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka* [Existential Personalism of Mykola Berdyaev: The thesis of the candidate of philosophical sciences. Kyiv Taras Shevchenko National University]. Kyiv. [in Ukrainian]
30. Korotich, H. V. (2020). Problema piznannia u tvorchosti M. O. Berdyaeva [The Problem of Cognition in the Work of M. O. Berdyaev]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: filosofski nauky* [Visnyk of the Lviv University. Series philosophical science], 25/26, 64–72. <https://doi.org/10.30970/PHS.2020.25-26.7> [in Ukrainian]
31. Krymskyi, S. B. (2004). Ukrainska kultura ta ii bazovi arkhetypy [Ukrainian Culture and its Basic Archetypes]. *Collegium*, 16, 185–206. [in Ukrainian]
32. Mulyk-Lutsyk, Yu. O. (2015). Ukraina – kolyska khrystyianskoho myslytelstva na Slovianskomu Skhodi [Ukraine is the Cradle of Christian Thinking in the Slavic East]. *Ukrainske relihiieznavstvo* [Ukrainian Religious Studies], 76, 67–90. [in Ukrainian]
33. O'Collins, G., Farrugia, E. (1997). *Malyi teolohichnyi slovnyk / za zah. red. Vladyky Sofrona Mudroho* [Small Theological Dictionary (S. Mudryy, Ed.)]. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian]
34. Povzlo, A. N. (2013). N. A. Berdyaev: filosofia tekhniki i khrystianskii ekzistentsializm [N. A. Berdyaev: Philosophy of Technology and Christian Existentialism]. *Kulturolohichnyi visnyk* [Culturological Bulletin], 31, 137–143. [in Russian]
35. Rahner, K., Forgrimlier, H. (1996). *Korotkyi teolohichnyi slovnyk / za zah. red. Vladyky Sofrona Mudroho* [Concise Theological Dictionary (S. Mudryy, Ed.)]. Lviv. [in Ukrainian]
36. Sverstiuk, Ye. O. (1992). Shliakhetnyi ukrainofil Serhii Berdyaev [Noble Ukrainophile Serhii Berdyaev]. *Slovo i chas* [Word and Time], 7, 61. [in Ukrainian]
37. Sviatytel Luka (Voino-Yasenetskyi V. F.). (2010). *Dukh, dusha i telo* [Spirit, Soul and Body]. Kyiv : Avitsena. [in Russian]
38. Smirnov, D. V. (2010). Yoakhim Florskii. *Pravoslavnaia entsiklopedia. T. XXV: Ioanna deiania – Iosif / pod red. Patriarkha Moskovskogo i vseia Rusi Aleksia II* [Joachim Florsky. The Orthodox Encyclopaedia. Volume XXV: Acts of John – Joseph (Patriarch of Moscow and All Russia Alexy II, Ed.)]. 224–246. Moscow : “Pravoslavnaia entsiklopedia”. [in Russian]
39. Stepun, F. A. (1994). Uchenie N. A. Berdyaeva o poznanii. *N. A. Berdyaev: pro et contra / sost. Aleksandr Ermichev* [N. A. Berdyaev's Doctrine of Cognition. N. A. Berdyaev: pro et contra (A. Ermichev, Comp.)]. 483–500. Sankt-Peterburg : RKhGI. [in Russian]
40. Tillich, P. (1995). Kairos / per. s nem. O. Ya. Zotkina. *Teologia kultury. Izbrannoe* [Kairos. (O. Ya. Zotkina, Trans.). Theology of Culture. Selected writings]. 216–235. Moscow : Yurist. [in Russian]
41. Timchenko, O. P., Kozii, I. V., Pihosh, M. A. (2018). Kryza svidomosti ratsionalno-lohichnoi paradyhmy: ekzystentsiino-personalistskyi aspekt [Crisis of Consciousness of Rational-logical Paradigm: Existential-personalist Aspect]. *Hileia: Naukovyi visnyk* [Hileya: Scientific Bulletin], 138 (2), 170–173. [in Ukrainian]
42. Usanov, I. V. (2007). Lohika samotnosti v systemi kordotsentryzmu [The Logic of Loneliness in the System of Cordocentrism]. *Filosofski obrii* [Philosophical Horizons], 18, 116–128. [in Ukrainian]
43. Farrugia, E. (2009). Perevod i interpretatsiia: dogmaticheskii aspekt / per. K. Berezhnaia [Translation and Interpretation: the Dogmatic Aspect (K. Berezhnaia, Trans.)]. *Vestnik Pravoslavnogo Sviato-Tikhonovskogo humanitarnogo universiteta. Seria 1: Bogoslovie. Filosofia. Religiovedenie* [Bulletin of the Orthodox St. Tikhon Humanitarian University. Series 1: Theology. Philosophy. Religious Studies], 4 (28), 7–16. [in Russian]
44. Shevchenko, S. L. (2016). Modernizatsiia pravoslavia Mykoloiu Berdyaevym ta problema tлумachennia ekzystentsialnoi pryrody dukhovnoho [Mykola Berdyaev's Modernization of Orthodoxy

and the Issue of Interpreting the Existential Nature of the Spiritual]. *Multyversum. Filosofskiy almanakh [Multiversum. Philosophical almanac]*, 3/4, 190–203. [in Ukrainian]

45. Checketts, L. (2017). New Technologies – Old Anthropologies? *Religions*, 8 (4), 52. <https://doi.org/10.3390/rel8040052>

46. Gorban, R. (2021). Prophetic Philosophy of Mykola Berdyaev as the Art of Understanding in the Context of Global Crisis. *Journal of Religious & Theological Information*, 20, 10–22. <https://doi.org/10.1080/10477845.2020.1864884>

47. Gorban, R. (2021). Truth, Good and Beauty: Categories of Mykola Berdyaev's Eschatological Metaphysics, as an Alternative to the Value Chaos of Contemporaneity. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 11 (2), 713–733. <https://doi.org/10.18491/beytulhikme.1711>

Gorban Richard Anatoliiovych

Doctor of Philosophy, Professor,
Professor at the Department of Theology
Ivano-Frankivsk Ivan Zolotoustyi Academy
22, Harbarska str., Ivano-Frankivsk, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7112-9723

Gorban Viktoriia Mykhailivna

Master's Degree Student at the Theological Faculty
Ivano-Frankivsk Ivan Zolotoustyi Academy
22, Harbarska str., Ivano-Frankivsk, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8969-0324

Vytvytska Evelina Richardivna

Master's Degree Student at the Theological Faculty
Ivano-Frankivsk Ivan Zolotoustyi Academy
22, Harbarska str., Ivano-Frankivsk, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3666-2140

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS
OF THE THEOLOGY OF CULTURE IN HISTORIOSOPHY
OF MYKOLA BERDYAEV**

The goal of the research is to find out theoretical and methodological fundamentals of the philosophical and religious culturological teachings of Mykola Berdyaev, enunciated within the framework of his historiosophy and conceptualized by the Kyiv thinker in the form of the theology of culture. The research methodology is of interdisciplinary nature and is based on the principles and methods, developed by the philosophical sciences for the analysis and interpretation of religious phenomena, primarily, such branches as theology and religious studies. These include objectivity, historicism, consistency, impartiality, non-confessionalism, ecumenical openness, tolerance, integrity of worldview and methodological pluralism. The scientific novelty is that it is the first-ever analysis of the theology of culture of Berdyaev as a conceptually integral system of philosophical and religious views of the thinker, related to the content, functions and meaning of culture in the divine-human historical process in the problematic field of theology. Conclusions. Having clarified the theoretical and methodological foundations of Berdyaev's theology of culture, it can be asserted that the thinker created a philosophical and existential theological model from the point of view of the Christian personalist philosopher and, based on this model, suggested his philosophical and religious vision of culture. The philosophical position of Berdyaev does not contradict modern normative theology, because, having established demarcation lines in the theological and philosophical knowledge of religious phenomena, the thinker clearly adhered to them and never violated the declared boundaries in his theology of culture.

Key words: *The Creator, doctrine, existential dialectics, very God, cordocentrism, Revelation, prophetic philosophy-wisdom, Christian Personalism.*

УДК 271.2:342.731

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.14>**Добродум Ольга Вікторівна**

доктор філософських наук,
професор кафедри журналістики та мовної комунікації
Національного університету біоресурсів та природокористування України
вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041
orcid.org/0000-0001-7651-4946

Мартинюк Едуард Іванович

кандидат філософських наук,
доцент кафедри культурології, мистецтвознавства
та філософії культури гуманітарного факультету
Національного університету «Одеська політехніка»
проспект Шевченка, 1, м. Одеса, 65044
orcid.org/0000-0001-5904-2721

Никитченко Олена Едуардівна

кандидат філософських наук,
доцент кафедри культурології, мистецтвознавства
та філософії культури гуманітарного факультету
Національного університету «Одеська політехніка»
проспект Шевченка, 1, м. Одеса, 65044
orcid.org/0000-0002-9403-9795

УПЦ (МП) В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Актуальність проблеми. З початку збройної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 року помітно активізувалися громадські дискусії про місце в ньому Української Православної Церкви, яка перебуває у канонічній єдності з Московським Патріархатом – УПЦ (МП), що викликало, в свою чергу, загострення стосунків всередині православ'я в Україні. Насамперед це було пов'язано зі ставленням до агресора саме з релігійної точки зору, адже українці в переважній більшості абсолютно однозначно засудили нічим не обґрунтований напад Росію на Україну, і в цьому їх підтримали всі релігійні організації країни. Неоднозначно сприймалася лише позиція згадуваної вище церкви, тож є низка моментів, які вимагають наукової оцінки та рефлексії. **Мета статті** – дослідити українське православ'я під час війни із Росією. **Методи дослідження:** методи конкретно-історичного аналізу та міждисциплінарного синтезу, проблемно-хронологічний, системно-структурний і критичний аналіз філософських та релігієзнавчих джерел. **Результати.** У науковому дослідженні було зафіксовано, що доля релігії значною мірою йде у слід війни і перемога української свободи совісті залежить від перемоги у війні. Росіяни скрізь, де з'являються, припиняють вільне відправлення релігійних ритуалів (у них заборонена діяльність Свідків Єгови, євангельських християн, саєнтологів тощо). Де з'являється РФ, припиняється свобода совісті та закриваються майже всі храми, окрім православних московського підпорядкування – так, у Криму та Донбасі було закрито храми ПЦУ та мечеті. Те саме стосується й представників інших конфесій та релігій – від католиків та протестантів до буддистів та юдеїв. Багато релігійних споруд України значною мірою постраждали від російського вторгнення в Україну. Рефлексуючи над майбутнім православ'я в Україні, можна припустити, що будуть існувати три організації: одні з них перейдуть у ПЦУ, інші залишаться на позиціях УПЦ (МП) та будуть поминати Патріарха Кирила, і автокефальні, що не поминатимуть Патріарха, і це очевидно може загрожувати розколом православ'я в Україні. З продовженням військових дій збільшуватиметься кількість віруючих, які прагнуть розірвати спілкування з РПЦ та УПЦ (МП). Статистика після набуття Україною Томосу 2018 року підтверджує зростання кількості українців, які вважають своєю

церквою ПЦУ. Собор УПЦ (МП) послужив певним соціальним викликом, резонатором та лакмусовим папірцем релігійних настроїв в українському суспільстві.

Ключові слова: українське православ'я, воєнний час, свобода совісті.

Вступ. З початку збройної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 року помітно активізувалися громадські дискусії про місце в ньому Української Православної Церкви, яка перебуває у канонічному спілкуванні з Московським Патріархатом – УПЦ (МП), що викликало, в свою чергу, загострення стосунків всередині православ'я в Україні. Насамперед це було пов'язано зі ставленням до агресора саме з релігійної точки зору, адже українці в переважній більшості абсолютно однозначно засудили нічим не обґрунтований напад Росією на Україну, і в цьому їх підтримали всі релігійні організації країни. Неоднозначно сприймалася лише позиція згадуваної вище церкви, тож є низка моментів, які вимагають наукової оцінки та рефлексії.

Війна знов загострила стосунки усередині українського православного світу. Серед православних багато тих, кого ображала позиція православних священників, які згадують ім'я Патріарха Московського та всієї Русі Кирила під час читання ектенії, багато священників УПЦ (МП) не згадують ім'я Патріарха. Як відомо, під час читання ектенії повинні згадувати всіх патріархів – однак як можна благословляти, бажати здоров'я та благоденства того, хто благословляє наших ворогів, російських воїнів, що сіють смерть?

Мета статті – дослідити українське православ'я під час війни із Росією.

Методи дослідження: конкретно-історичного аналізу та міждисциплінарного синтезу, проблемно-хронологічний, системно-структурний і критичний аналіз філософських та релігієзнавчих джерел.

13 березня 2022 року патріарх РПЦ Кирило після служби під час свята Торжества православ'я фактично благословив російських військових на війну проти України. Кирило подарував командувачу Росгвардії Віктору Золотову Августівську ікону Божої матері для головного храму Росгвардії, а той публічно пообіцяв Кирилу завоювати Україну. Російські війська знищили вже понад 100 храмів УПЦ (МП), є загиблі інокі та священники, віряни і парафіяни, тож здавалося, що в УПЦ (МП) багато незадоволених, які хочуть зібрати архієрейський собор та ухвалити рішення про відхід від РПЦ.

Образно кажучи, Патріарх Московський та всієї Русі Кирило дав благословення на війну. На питання, за що ми за що гинемо, можна відповісти – щоб у нас була свобода совісті. В принципі, можна сказати, що Україна вистраждала свободу совісті як європейську цінність. І коли Тернопільська Рада визнає УПЦ (МП) ворожою організацією, коли церкви УПЦ (МП) закриваються у Конотопі та Кагарлику, Борисполі та Боброві, Одесі та Черкасах, це відповідно суперечить положенням свободи совісті.

Як відомо, київські священники УПЦ (МП) записали звернення, в якому звинуватили Патріарха Кирила у потуранні війни, яку розв'язав Володимир Путін. Вони закликали Митрополита Онуфрія зібрати собор УПЦ (МП), щоби від'єднатися від Московського Патріархату. «Ми вважали вас батьком, а деякі навіть великим Владикою і Отцем, але ви виявилися гіршими за вітчима. Бог вам суддя, – цитує протоієрея Петра Семащука Еспресо. – Через мовчання ви благословили війну» [1]. Зрозумілий гнів парафіян, які не бажають згадувати Патріарха під час служіння Богіві [2].

Заради справедливості, слід зазначити, що багато російських священнослужителів також налаштовані проти війни з Україною [3]. Поставлене питання зрозуміле для тих, хто сповідує будь-яку релігію, проте українська держава має світський характер, згідно із 35 статтею Конституції України. У нас у країні свобода совісті, і вона аксіоматично не регулює, кому індивід молиться. Зрозуміло, що війна не додає симпатії РПЦ в Україні [4].

12 листопада 2021 року вийшла ініціатива взагалі заборонити УПЦ (МП) у нашій країні, дана ідея була висловлена двома депутатами від партій «Голос» та «Свобода»: надати 2 тижні на роздуми, після чого вони можуть або перейти до ПЦУ, або вони втрачають право юридичного особи. Як загальновідомо, на офіційному сайті українського президента

<https://petition.president.gov.ua> була здійснена спроба назбирати 25 тисяч голосів під петицією закрити УПЦ (МП), але на 20 травня вона набрала трохи більше ніж 7 тисяч голосів – вона не пройшла і народ її не підтримав. Хоча, коли на цьому сайті була розміщена петиція звільнити від військового обов'язку чоловіків призовного віку і дозволяти їм виїжджати за кордон, вона дуже швидко набрала необхідні голоси.

Є позиція частини депутатів, які вимагають закрити УПЦ (МП), є позиція самої церкви, яка звинувачує, що її переслідують, і є третя позиція – позиція Президента України, і речник Верховної Ради Руслан Стефанчук її висловлював – «не на часі...». З погляду законодавства України, як їм молитися, визначають самі віруючі. 27 травня 2022 року на підставі зборів з їх спархій на Соборі церква прийняла рішення – чи поминати Патріарха Кирила на службі та зберегти канонічне спілкування УПЦ (МП) з РПЦ, або ж припинити поминати Патріарха та припинити канонічне спілкування української та російської православних церков.

Варфоломій, Константинопольський і Вселенський Патріарх, зазначив, що на місці Патріарха Кирила він відмовився б бути патріархом, а Онуфрій, митрополит Київський і всієї України, офіційно засудив російське вторгнення в перші дні війни, але коли він каже, що УПЦ (МП) переслідують – він очевидно підіграє ворогові, адже Патріарх Московський і всієї Русі відкрито та публічно підтримує та благословляє свої війська.

З точки зору українського закону, церква має бути відокремлена від держави, і те, що в українському варіанті Президент та парламент брали участь у підготовці Томоса – це було певне порушення конституційних норм, але ми, українці, маємо самі з цим розібратися. Можна відзначити, що Президент РФ Володимир Путін вже тут не правий – 73 % проголосувало за Володимира Зеленського [5], хоча жодна націоналістична організація до Парламенту України не пройшла – це щодо його гасла про денацифікацію.

27 травня 2022 року було винесено вердикт існуванню УПЦ (МП), хоча Собор УПЦ (МП) не збирався понад 2 роки через пандемію Ковіда. Війна, а раніше Ковід-19, відсували питання, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, на задній план. Ця проблема, без сумніву, досить складна та цікава, і сам український парламент наприкінці травня 2022 року її розглянув. Спархіальні збори дали чудовий емпіричний матеріал, опитавши всіх кліриків УПЦ (МП) щодо їхнього ставлення до Московського Патріархату – всі ці питання можна звести до двох: продовжувати чи не продовжувати спілкування з Московським Патріархатом. Підсумки підбив Собор УПЦ (МП), що відбувся у Свято-Пантелеймонівському жіночому монастирі (Феофанія), і остаточна відповідь тут негативна.

Собор вирішив відмовитися від підпорядкування Московському Патріарху. Що сталося? Чому відбувся крах проекту, започаткованого Москвою у 1990 році з наданням УПЦ (МП) автономії, яка надалі здійснилася через Харківський Собор 1992 року, який обрав митрополита Київським та всієї України Володимира (Сабодана), предстоятелем УПЦ (МП)? Процес визнання цієї релігійної організації в Україні мав різний вираз протягом цих тридцяти років. Поряд із існуючими церквами, а саме УАПЦ та УПЦ КП, більшу частину історії незалежної України УПЦ (МП) практично домінувала і за кількістю віруючих, і за кількістю релігійних об'єднань.

Однак за останні десятиліття через багато причин, насамперед, через падіння авторитету Патріарха РПЦ Кирила (Гундяєва) («справа з вакуумним пилом», «зниклий годинник» і «справа з Pussy Riot»), та наростання ворожої політики сусідньої держави, особливо інформаційної (Володимир Соловйов і Маргарита Сімоньян, Тигран Кеосаян та Дмитро Кисельов, Ольга Скабеева та Євген Попов, Антон Красовський та інші журналісти), що завершилася нападом на Україну в 2014 році (анексія Криму, окупація Донбасу), призвели до того, що кількість віруючих у цій церкві почала зменшуватися.

Після 24 лютого 2022 року, з початку нової фази російської агресії, в Україні активізувався процес виходу громад з УПЦ (МП). Інтерактивна карта була створена редакцією РІСУ ще наприкінці 2018 року, коли розпочалися перші переходи з УПЦ (МП) до новоствореної Православної Церкви України. (ПЦУ). Також відсортовуються дані про переходи по областях та датах переходів: на 25 травня 2022 року – 342 громади [6].

Особливого значення мало надання у 2018 році Україні Томосу Патріархом Константинопольським та Вселенським Варфоломієм. Значний вплив на утворення ПЦУ справила ситуація, коли в громадській думці вона лідирувала як наслідок надання Україні Томоса, але безумовним лідером за кількістю релігійних організацій залишалася УПЦ (МП).

Всебічний збройний напад російського агресора на Україну 24 лютого 2022 року показав лицемірне та огидне обличчя російської влади, але також і неоднозначність позиції УПЦ (МП). За законом ще три роки тому зобов'язали УПЦ (МП) перейменуватися на РПЦвУ (РПЦ в Україні) [7]. Закон вимагає від УПЦ (МП) іменуватися без дужок, церква ж стверджує, що вона є справжньою УПЦ, хоча на назву УПЦ претендує також і ПЦУ. На наш погляд, показовою є статистика переходу єпархій з УПЦ (МП) до ПЦУ [8].

УПЦ (МП) відчайдушно намагається маневрувати, щоб вийти із зони громадського засудження за багаторічну підтримку путінського режиму, зберегти паству та придушити внутрішню опозицію [9]. Так, релігієзнавець Юрій Чорноморець прокоментував ухвалення Президентом України нового закону про заборону колабораціонізму (№ 2108-IX). У зв'язку з його прийняттям вчений пропонує посадити ієрархів УПЦ (МП) на 10 років у в'язницю та всіх причетних до про-російського видання «Союз православних журналістів» та йому подібних ресурсів [10].

Архієпископ ПЦУ Євстратій (Зоря) також нагадав: в одному зі своїх звернень Митрополит ПЦУ Єпіфаній сказав, що кожна російська бомба, кожен російський снаряд чи ракета, що падають на українську землю, насправді знищують віру в «руський мир». Тобто вони не тільки знищують майно, вбивають українців, вони також дають додатковий аргумент для усвідомлення того, що ідеологія «руського миру», яка, зокрема, поширюється структурами Московського Патріархату (РПЦвУ) по всьому світу, – це фашистська ідеологія. «Це ідеологія людиноненависницька, яка, власне, і виправдовує вбивства, ті акти терору та геноциду, які російська армія робила та продовжує здійснювати на українській землі», – зазначив архієпископ [11].

Проблема частини парафіян УПЦ (МП) полягає в тому, що відбувається руйнація православних храмів та вбивство ченців та ченців. З іншого боку, доводиться враховувати і очікування, що Патріарха Кирила має засудити пентархія – п'ять патріархів давніших церков, які є першими в диптиху православ'я. Існує думка, що він як Патріарх повинен відповідати за усі військові злочинці. Позиція щодо нього насамперед і викликає звинувачення церкви у колабораціонізмі [12].

Українська сакральна архітектура значною мірою постраждала внаслідок російської агресії – конфесійна приналежність релігійних споруд (станом на 16 червня 2023 року): УПЦ (МП) – 100, Церкви християн віри євангельської (п'ятдесятники) (42), церкви християн-баптистів (37), ПЦУ, Церква адвентистів сьомого дня (11), єврейські синагоги та святі місця (9), мусульманські мечеті та культурні центри (7), Римо-католицька церква (6), інші євангельські церкви (5). Показово, що найбільше храмів та релігійних споруд, що постраждали від російських обстрілів, належать УПЦ (МП) [13].

Раніше речник УПЦ (МП) отець Микола Данилевич звернувся до російських церковників з проханням, якщо не можуть правду про війну Росії проти України, то нехай мовчать, адже частина церковників заперечують війну Росії проти України та обстріли цивільних. «Російські війська в Україні дійсно бомбардують наші школи та садки, потрапляють до будинків та квартир, гине мирне населення, зокрема й діти», – написавши Данилевич. Він каже, що у ці дні багато росіян просять вибачення у нас, українців, за ці «злодіяння російської армії і взагалі за війну, за віроломне вторгнення, за це путінське божевілля». «Не вступатиму в дискусії з вами, а просто прошу – помовчіть. Не можете сказати правди чи не знаєте її, тоді просто помовчіть», – йдеться у його зверненні до російських священиків [14].

Відомий православний мислитель Андрій Кураєв уже назвав промову Патріарха найганебнішою в історії. Цікавою є також точка зору отця Георгія Коваленка, який вважає, що доля УПЦ (МП) залежить від успіхів Збройних сил у веденні війни [15].

Усі українські конфесії засудили агресію РФ і Патріарха Кирила, але УПЦ (МП) висловила незгоду з цією позицією, оскільки вона засудила війну, але не Патріарха Кирила.

А Римо-Католицькі архієреї закликали молитися за всіх, у тому числі за ворогів, за російських воїнів. Папа Римський вважає, що теперішня українська військова ситуація має закінчитися саме переговорами.

Війна не може бути справедливою чи несправедливою, справедливим може бути лише мир – таку думку висловив Патріарх УГКЦ Святослав (Шевчук). «У середні віки у богослов'ї існувало поняття справедливої та несправедливої війни. Сьогодні у католицькому богослов'ї про таке вже не говорять. «Гради» вбивають усіх, незалежно від того, у що вірить та чи інша жертва і до якої Церкви ходить. Я думаю, настав час говорити не про справедливу війну, а про справедливий мир», – сказав він [16]. Соціальною доктриною РПЦ мають керуватися прихильники УПЦ (МП), а вона є достатньо пізнавальною щодо теологічних рефлексій війни [17].

Рішення Собору полягає, зокрема, у 10 пунктах [18] – ставлення до цього рішення також було амбівалентним: в одних була реакція – нарешті відбулася історична справедливість. Загалом церква сказала «ні» РПЦ, але для Донецької єпархії нічого не змінюється, проте цікавою була реакція кліриків Запорізької єпархії – 75% вирішили нічого не змінювати. Це дозволяє нам стверджувати таке. Очевидно, вірян, що безумовно підтримують УПЦ (МП), значно поменшало: їх більше у Західній Україні – тих, хто хотів би вийти, приблизно порівну в Центрі та Півдні, а на Сході більше тих, хто міняти нічого не хоче. Звіти Собору свідчать про те, що західні області проти, центр посередині, Схід пропонує зберегти статус кво.

Собор зустрів неоднозначно, він може бути сприйнятий як мімікрія, оскільки він не засудив Патріарха Московського і всієї Русі Кирила. Віруючі вважали, що до Патріарха може бути застосований суд пентархії – суд патріархів п'яти найдавніших православних церков. Але собор засудив агресію, залишаючи за собою можливість повернутись до нинішнього становища (поминати Патріарха). Проте, згадування та незгадування – це не причина розколів, адже, згідно з канонами, причина розколів – відмінності у вченнях та обрядах (наприклад, православних зі старообрядцями).

Як зазначає протодіакон Андрій Кураєв, УПЦ (МП) дозволила собі думати, у цьому полягає її суб'єктність, це ознака релігійного плюралізму, що не може не тішити. Церква продемонструвала, таким чином, у цьому випадку свою самостійність. Можна звернути увагу на оцінку ситуації, дану такими дослідниками, як Дмитро Вовк та Елізабет Кларк, українського православ'я у сучасній війні та їх висновок щодо домінанти політичного над релігійним.

Прошло стільки часу, але масовий (після 27 травня, собору УПЦ (МП)) перехід так і не відбувся. Хоча й продовжився перехід частини громад із УПЦ (МП) до ПЦУ, проте цей процес майже не торкається, наприклад, Одеської області – найсильніший цей процес, як очікувалося, відбувається саме у Західній Україні. Водночас можна сказати, що характер і темп обговорення цієї проблеми у суспільстві знизився, публікацій меншає через місяць з моменту собору УПЦ (МП). Українські релігієзнавці, які стояли на позиції заборони УПЦ (МП), продовжують наполягати на своїй позиції, вважаючи, що нічого не змінилося, що це хитрощі, аби залишитися в тому ж статусі та не приєднатися до ПЦУ. Взагалі кажучи, релігієзнавці, які стоять на позиції однієї з церков, – власне рідкісне явище в історії релігії серед релігієзнавців, які прагнуть об'єктивного висвітлення релігійних феноменів. У релігієзнавство проникли політичні оцінки, загалом зрозумілі під час війни з агресором, хоча ці оцінки не є безпосереднім завданням релігієзнавства.

Вже більше місяця минуло від часу Собору УПЦ (МП) 27 травня, внаслідок якого Патріарх Кирило розпорядився про перехід трьох кримських єпархій, єпархій Криму, Луганська та Донецька до РПЦ. Як логічний наслідок цього акту, значна частина громад перейшла до ПЦУ, хоча деякі громади повертаються, як і деякі ієрархи. Можна згадати про Патріарха УПЦ КП Філарета, який запропонував об'єднатися УКЦ КП із ПЦУ.

Результати. Доля релігії значною мірою йде у слід війни і перемога української свободи совісті залежить від перемоги у війні. Важливо акцентувати на тому, що росіяни скрізь, де з'являються, припиняють вільне відправлення релігійних ритуалів (у них заборонена діяльність Свідків Єгови, євангельських християн, саєнтологів тощо). Де з'являється РФ, припиняється

свобода совісті та закриваються всі храми, окрім православних московського підпорядкування – так, у Криму та Донбасі було закрито храми ПЦУ та мечеті. Те саме стосується й представників інших конфесій та релігій – від католиків та протестантів до буддистів та юдеїв.

Багато релігійних споруд України значною мірою постраждали від російського вторгнення в Україну. Рефлексуєючи над майбутнім православ'я в Україні, можна припустити, що будуть існувати три організації: одні з них перейдуть у ПЦУ, інші залишаться на позиціях УПЦ (МП) та будуть поминати Патріарха Кирила, і автокефальні, що не поминатимуть Патріарха, і це очевидно може загрожувати розколом православ'я в Україні. За законом це не проблема, оскільки в Україні світське законодавство і всі ці церкви не роблять нічого протизаконного.

З продовженням військових дій збільшуватиметься кількість віруючих, які прагнуть розірвати спілкування з РПЦ та УПЦ (МП). Статистика після набуття Україною Томосу 2018 року підтверджує зростання кількості українців, які вважають своєю церквою ПЦУ. Собор УПЦ (МП) послужив певним соціальним викликом, резонатором та лакмусовим папірцем релігійних настроїв в українському суспільстві.

Висновки. Матеріали, подані у статті, дозволяють стверджувати про підтримку всіма організаціями України в засудженні агресора, але щодо УПЦ (МП) природно виникають деякі питання. Найголовніше із них – це надання релігійним організаціям на окупованих Росією територіях права самим обирати позицію про продовження спілкування з Московським Патріархатом, і згадування Патріарха Кирила у богослужінні.

Частина православних організацій, які були у підпорядкуванні УПЦ (МП), перейшли до підпорядкування ПЦУ. Залишається ще значна кількість православних організацій УПЦ (МП), у яких зберігається можливість канонічного спілкування з РПЦ, а також і навпаки. Знаменною тенденцією, що свідчить про можливість налагодження відносин між двома церквами – УПЦ (МП) та ПЦУ, є діалог, який відбувся 6 липня 2022 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Оказались хуже отчима». URL: <https://nv.ua/ukraine/events/svyashchenniki-upc-mp-zapisali-videoobrashchenie-i-hotyat-vyuti-iz-moskovskogo-patriarhata-50221505.html>
2. «Міжнародний церковний трибунал над Кирилом!» – закликають майже 200 священників УПЦ МП. URL: https://risu.ua/mizhnarodnij-cerkovnij-tribunal-nad-kirilom---zaklikayut-majzhe-200-svyashchennikov-upc-mp_n128219
3. Обращение священнослужителей Русской Православной Церкви с призывом к примирению и прекращению войны (293 человека на начало июля 2022 года). URL: https://docs.google.com/forms/d/1yOGuXjdFQ1A3VBQaEEQr744cwDzmSQ1qePaaBi4z6q3w/viewform?edit_requested=true
4. Головин Владислав: «Руській мир» знищує московську церкву в Україні. URL: <https://forbes.ua/inside/rossiya-bombit-khramy-i-ubivaet-svyashchennikov-moskovskogo-patriarkhata-blizok-li-konets-konfessii-v-ukraine-01042022-5244>
5. Зеленский получил 73,22 % голосов после обработки всех протоколов. URL: <https://www.svoboda.org/a/29899202.html>
6. Геть від МП: динаміка переходів громад від УПЦ МП до ПЦУ. URL: https://risu.ua/get-vid-mp-dinamika-perehodiv-gromad-vid-upc-mp-do-ptsu_n129108
7. УПЦ МП: ліквідація, консервація чи перетворення на автономію всередині ПЦУ? URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3438813-upts-mp-likvidatsiya-konservatsiya-chi-peretvorennya-na-avtonomiyu-vseredini-ptsu-.html>
8. Перехід громад до ПЦУ: підсумки 22 травня (оновлено). URL: https://risu.ua/perehid-gromad-do-ptsu-pidsumki-22-travnja_n129455
9. Бобрицкий Д. Путин и Кирилл вместо Иисуса. URL: <https://nv.ua/ukraine/politics/perehod-v-ptsu-iz-upc-mp-kak-uskorit-proshchanie-s-moskovskoy-cerkovyu-v-ukraine-50244543.html>
10. Религиовед предлагает заключить иерархов УПЦ МП на 10 лет в тюрьму из-за коллаборационизма. URL: <https://infonavigator.com.ua/novosti/religioved-predlagaet-zakljuchit-ierarhov-upc-mp-na-10-let-v-tjurmju-iz-za-kollaboracionizma/>

11. Спікер ПЦУ: До 24 лютого признавали себя сторонниками РПЦ в 15% украинцев, а в марте только 4 % – и это ещё до Бучи. URL: <https://infonavigator.com.ua/novosti/spiker-pcu-do-24-fevralya-priznavali-sebya-storonnikami-rpc-v-15-ukraincev-a-v-marte-tolko-4-i-eto-eshhjo-do-buchi/>
12. Портников В. Боятся признать это. Три варианта будущего для УПЦ МП. URL: <https://nv.ua/opinion/chto-zhdet-ukrainskuyu-pravoslavnuyu-cerkov-moskovskogo-patriarhata-portnikov-novosti-ukrainy-50246131.html>
13. Щонайменше 240 релігійних споруд постраждали від російського вторгнення в Україну, – ІРС. URL: https://risu.ua/shchonajmenshe-240-religijnih-sporud-postrazhdali-vid-rosijskogo-vtorgnennya-v-ukrayinu--irs_n130589
14. Червоненко В. Патріарх Кирило благословив війська РФ на війну проти України. Як це сталося. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60720034?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bnv.ua%5D-%5Blink%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D>
15. УПЦ МП – колабораційна структура, яка готова співпрацювати з будь-якою владою, – о. Георгій Коваленко. URL: https://risu.ua/upc-mp---kolaboracijna-struktura-yaka-gotova-spivpracuvati-z-bud-yakoju-vladoju---o-georgij-kovalenko_n130635
16. Прийшов час говорити не про справедливу війну, про справедливий мир, – Глава УГКЦ. URL: https://risu.ua/priyшов-chas-govoriti-ne-pro-spravedlivu-viynu-pro-spravedliviy-mir-glava-ugkc_n78470
17. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви. Глава VIII. Война и мир. URL: https://k-istine.ru/patriotism/patriotism_cc_about_war.htm
18. Постанова Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 року. URL: <https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnojji-cerkvi-vid-27-travnja-2022-roku/>

REFERENCES

1. «Okazalis khuzhe otchima». [*They turned out to be worse than their stepfathers*]. (2022). URL: <https://nv.ua/ukraine/events/svyashchenniki-upc-mp-zapisali-videoobrashchenie-i-hotyat-vyyti-iz-moskovskogo-patriarhata-50221505.html> [In Russian].
2. «Mizhnarodnyi tserkovnyi trybunal nad Kyrylom!» – zaklykaiut maizhe 200 sviashchenykiv UPTs MP. [*International church tribunal over Cyril!*] – call almost 200 priests of the UOC MP]. (2022). URL: https://risu.ua/mizhnarodnij-cerkovnij-tribunal-nad-kirilom---zaklikayut-majzhe-200-svyashchennikiv-upc-mp_n128219 [In Ukrainian].
3. *Obrashcheniye svyashchennosluzhiteley Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi s pryzivom k primireniyu i prekrashcheniyu vojny (293 cheloveka na nachalo iyulya 2022 goda)*. [*Appeal of the clergy of the Russian Orthodox Church with a call for reconciliation and an end to the war (293 people at the beginning of July 2022)*]. (2022). URL: https://docs.google.com/forms/d/1yOGuXjdfQ1A3BQaEEQr744cwDzmSQ1qePaaBi4z6q3w/viewform?edit_requested=true [In Russian].
4. Holovyn Vladyslav: «Ruskii mir» znyshchuie moskovsku tserkvu v Ukraini. [*Golovyn Vladyslav: «Rusky Mir» is destroying the Moscow church in Ukraine*]. (2022). URL: <https://forbes.ua/inside/rossiya-bombit-khramy-i-ubivaet-svyashchennikov-moskovskogo-patriarkhata-blizok-li-konets-konfessii-v-ukraine-01042022-5244> [In Ukrainian].
5. Zelenskiy poluchil 73.22% golosov posle obrabotki vsekh protokolov. [*Zelensky received 73.22% of votes after processing all protocols*]. (2019). URL: <https://www.svoboda.org/a/29899202.html> [In Russian].
6. *Het vid MP: dynamika perekhodiv hromad vid UPTs MP do PTsU*. [*Away from the MP: the dynamics of community transitions from the UOC MP to the OCU*]. (2022). URL: https://risu.ua/get-vid-mp-dynamika-perehodiv-gromad-vid-upc-mp-do-pcu_n129108 [In Ukrainian].
7. *UPTs MP: likvidatsiia, konservatsiia chy peretvorennia na avtonomiiu vsередyni PTsU?* [*UOC MP: liquidation, preservation or transformation into autonomy within the OCU?*] (2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3438813-upts-mp-likvidatsiya-konservatsiya-chi-peretvorennia-na-avtonomiyu-vsередyni-ptsu-.html> [In Ukrainian].
8. *Perekhid hromad do PTsU: pidsumky 22 travnia (onovleno)*. [*Transition of communities to OCU: results of May 22 (updated)*]. (2022). URL: https://risu.ua/perehid-gromad-do-pcu-pidsumki-22-travnja_n129455 [In Ukrainian].

9. Bobritskiy D. *Putin i Kirill vmesto Iisusa. [Bobrytsky D. Putin and Kirill instead of Jesus].* (2022). URL: <https://nv.ua/ukraine/politics/perehod-v-pcu-iz-upc-mp-kak-uskorit-proshchanie-s-moskovskoy-cerkvyu-v-ukraine-50244543.html> [In Russian].
10. *Religioved predlagayet zaklyuchit iyerarkhov UPTs MP na 10 let v tyurmu iz-za kollaboratsionizma. [The religious expert proposes to imprison the hierarchs of the UOC-MP for 10 years because of collaborationism].* (2022). URL: <https://infonavigator.com.ua/novosti/religioved-predlagaet-zakljuchit-ierarhov-upc-mp-na-10-let-v-tjurmju-iz-za-kollaboracionizma/> [In Ukrainian].
11. *Spiker PTsU: Do 24 fevralya priznavali sebya storonnikami RPTs v 15% ukraintsev. a v marte tolko 4% – i eto eshche do Buchi. [Speaker of the OCU: Until February 24, 15% of Ukrainians recognized themselves as supporters of the Russian Orthodox Church, and in March only 4% – and that's even before Bucha].* (2022). URL: <https://infonavigator.com.ua/novosti/spiker-pcu-do-24-fevralya-priznavali-sebya-storonnikami-rpc-v-15-ukraincev-a-v-marte-tolko-4-i-eto-eshhjo-dobuchi/> [In Russian].
12. Portnikov V. *Boyatsya priznat eto. Tri varianta budushchego dlya UPTs MP. [Portnikov V. They are afraid to admit it. Three future options for the UOC MP].* (2022). URL: <https://nv.ua/opinion/chto-zhdet-ukrainskuyu-pravoslavnuyu-cerkov-moskovskogo-patriarhata-portnikov-novosti-ukrainy-50246131.html> [In Russian].
13. *Shchonaimenshe 240 relihiinykh sporud postrazhdaly vid rosiiskoho vtorhnennia v Ukrainu, – IRS. [At least 240 religious buildings were damaged by the Russian invasion of Ukraine, – IRS].* (2022). URL: https://risu.ua/shchonajmenshe-240-religijnih-sporud-postrazhdali-vid-rosijskogo-vtorgnennya-v-ukrayinu--irs_n130589 [In Ukrainian].
14. Chervonenko V. *Patriarkh Kyrylo blahoslovyv viiska RF na viinu proty Ukrainy. Yak tse stalos. [Chervonenko V. Patriarch Kirill blessed the troops of the Russian Federation for the war against Ukraine. How did it happen?].* (2022). URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60720034?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bnv.ua%5D-%5Blink%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D> [In Ukrainian].
15. *UPTs MP – kolaboratsiina struktura, yaka hotova spivpratsiuvaty z bud-yakoiu vladoiu, – o. Heorhii Kovalenko. [UOC MP – a collaborative structure that is ready to cooperate with any power; – Fr. George Kovalenko].* (2022). URL: https://risu.ua/upc-mp---kolaboracijna-struktura-yaka-gotova-spivpracyuvati-z-bud-yakoyu-vladyu---o-georgij-kovalenko_n130635 [In Ukrainian].
16. *Pryishov chas hovoryty ne pro spravedlyvu viinu, pro spravedlyvyi myr, – Hlava UHKTs. [The time has come to talk not about a just war, but about a just peace, – Head of the UGCC].* (2022). URL: https://risu.ua/priyshov-chas-govoriti-ne-pro-spravedlivu-viynu-pro-spravedliviy-mir-glava-ugkc_n78470 [In Ukrainian].
17. *Osnovy sotsialnoy kontseptsii Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi. Glava VIII. Voyna i mir. [Fundamentals of the social concept of the Russian Orthodox Church. Chapter VIII. War and peace].* (2022). URL: https://k-istine.ru/patriotism/patriotism_cc_about_war.htm [In Russian].
18. *Postanova Soboru Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy vid 27 travnia 2022 roku. [Decree of the Council of the Ukrainian Orthodox Church dated May 27, 2022].* (2022). URL: <https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnya-2022-roku/> [In Ukrainian].

Dobrodum Olga Victorivna

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Journalism and Language Communication
National University of Life and Environment Sciences of Ukraine,
Heroes of Defense Street, 15, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7651-4946

Martyniuk Eduard Ivanovych

Candidates of Philosophical Sciences, Associate Professors,
Associate Professors at the Department of Cultural Studies,
Art History and Philosophy of Culture, Faculty of Humanities,
Odesa Polytechnic National University
1, Shevchenko Ave., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5904-2721

Nikitchenko Olena Eduardivna

Candidates of Philosophical Sciences, Associate Professors,
Associate Professors at the Department of Cultural Studies,
Art History and Philosophy of Culture, Faculty of Humanities,
Odesa Polytechnic National University
1, Shevchenko Ave., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9403-9795

UOC (MP) IN WARTIME CONDITIONS

Problem. *With the beginning of Russia's armed aggression against Ukraine on February 24, 2022, public discussions about the place of the Ukrainian Orthodox Church, which is in canonical communication with the Moscow Patriarchate – UOC (MP), became noticeably more active, which, in turn, caused aggravation of relations within Orthodoxy in Ukraine. First of all, it concerned the attitude towards the aggressor from a religious point of view, because the vast majority of Ukrainians absolutely unequivocally condemned Russia's baseless attack on Ukraine, and all religious organizations of the country supported them in this. Only the position of the church mentioned above was received ambiguously, therefore there are a number of points that require scientific evaluation and understanding. **Purpose** is to investigate Ukrainian Orthodoxy during the war with Russia. **Methods:** of concrete-historical analysis and interdisciplinary synthesis, problem-chronological, systemic-structural and critical analysis of philosophical and religious sources. **Results.** The scientific study recorded that the fate of religion largely depends on the war, and the victory of the Ukrainian freedom of conscience depends on the victory in the war. Wherever they appear, the Russians stop the free conduct of religious ceremonies (in Russia they ban the activities of Jehovah's Witnesses, evangelical Christians, Scientologists, etc.). Where the Russian Federation appears, freedom of conscience ceases and almost all churches are closed, except for Orthodox ones near Moscow – so, churches and mosques of the OCU were closed in Crimea and Donbas. The same applies to relations to representatives of other denominations and religions – from Catholics and Protestants to Buddhists and Jews. Many religious buildings in Ukraine suffered significant damage as a result of the Russian invasion of Ukraine. Reflecting on the future of Orthodoxy in Ukraine, it can be assumed that there will be three organizations: some of them will transfer to the OCU, others will remain in the positions of the UOC (MP) and commemorate Patriarch Kirill, and the autocephalous, which will not commemorate the Patriarch, and this obviously can threaten to split Orthodoxy in Ukraine. With the continuation of hostilities, the number of believers who seek to sever communication with the ROC and UOC (MP) will grow. Statistics after Ukraine received the Tomos in 2018 confirm the increase in the number of Ukrainians who consider the OCU their church. The Cathedral of the UOC (MP) became a certain social challenge, resonator and litmus test of religious sentiments in Ukrainian society.*

Key words: *Ukrainian Orthodoxy, wartime, freedom of conscience.*

УДК 100-Философия
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.15>

Исмаилов Гюляга Хады оглу

докторант

Института Рукописей имени Мухаммеда Физули

Национальной Академии Наук Азербайджана

ул. Истиглалият, 8, г. Баку. Азербайджан

orcid.org/0000-0003-2649-4128

ТОЛКОВАНИЕ И КЛАССИФИКАЦИЯ ХАДИСОВ

У статті мова йде про збирання хадисів, написаних у середні віки, а також про їх подальшу класифікацію. Крім цього, у статті докладно описані праці таких знаменитих мусульманських теоретиків, як Кулейні, Асбахі, Багаві тощо.

***Методологія та методи статті,** що використовуються, – певні матеріали, які включають вивчення хадисів, їх класифікацію, процес порівняння творів зазначених століть даного напрямку. Методи дослідження цієї теми включають розвиток процесу як теоретичну та методологічну основу діяльності.*

***Основне наукове нововведення:** із залученням великої кількості робіт зарубіжних та вітчизняних ісламознавців було вивчено становище Сунни у світоглядній системі ісламу, застосовано новий підхід до визначення місця хадисів у навчанні. Простежуються еволюційні параметри розвитку хадисознавства та хадисної літератури, ставиться і вирішується питання визначення характеристик текстів хадисів як рідкісної релігійно-історичної літератури, що зародилася і набула широкого поширення в мусульманському світі. Аналізуються термінологія хадисів та традиційна класифікація хадисів. У науковий обіг включається широке коло текстів хадисів, що відображають еволюцію вчення норм ісламського права, з новими тлумаченнями, що розглядаються в порівняльно-історичному значенні, а також проекцією на сучасні процеси.*

Результати дослідження: в результаті дослідження:

1. Була спроба встановити зв'язок між контекстуальним та порівняльним аналізом матеріалу хадисів, змісту та аятів Корану, що відповідають за змістом та ідеологічним змістом, а також визначити умови для хадисів.

2. Відзначено факт того, що зарубіжні та місцеві ісламознавці зазначають, що література хадисівництва недостатньо вивчена, тому актуальність наукових досліджень у цій галузі не викликає сумнівів.

3. Зробили висновок, що сама проблема науки про релігійні хадиси вимагає проведення теоретичних та прикладних досліджень у галузі хадисоведення, підходу до цього унікального явища в ісламській культурі з суто наукової точки зору.

У роботі представлені результати наукового аналізу різних груп хадисів з урахуванням історико-світоглядного контексту, що базується на граничній точності, що активно впливає на повсякденне життя мусульман.

***Ключові слова:** Хадіс, твір, класифікації, Багаві, Асбахі, Кулейні.*

Введение (постановка задачи). Без сомнений, хадисы, в исламе после Корана являются вторым основным источником религиозной мысли и постановлений. По этой причине во времена сподвижников хадисам придавалось большое значение, и прилагались огромные усилия для их сохранения и передачи будущим поколениям. К сожалению, в начальные периоды хадисы не писались и не собирались официально. Конечно, хотя и неофициально, хадисы записывались и сохраняясь передавались в последующие периоды. Ярким примером этого являются писания, которые некоторые сподвижники записали, услышав от Пророка (мир ему и благословение) и в истории литературы хадисов назвали их «Сахифа». К счастью, в более поздние периоды была реализована работа по официальному написанию и сбору хадисов. Как известно, в период халифата Рашида (632–661) официальное написание хадисов не было начато. В период двух предыдущих халифов даже не то, что официально, вообще запрещалось

писать или пересказывать хадисы. Первый халиф ислама Абу Бакр (632–634) сначала собрал несколько хадисов, а затем сжег их (1.5). Также второй халиф Умар ибн Хаттаб (634–644) принял указ официального сбора хадисов, но позже передумал и запретил даже их повествование. Урва ибн Зубайр передавал: «Халиф Умар ибн Хаттаб узнал мнение сподвижников о написании хадисов. Они присоединились к этой встрече. Халиф Умар сомневался, поэтому для принятия решения потребовался месяц. Наконец, однажды он принял окончательное решение и сказал: «Как вы знаете, я попросил вас записывать хадисы, потом подумал и пришел к такому решению: некоторые до вас писали другие книги не о Книге Аллаха, и считая важным эту книгу, откладывали в сторону Книгу Аллаха. Клянусь Аллахом, что никогда ни с чем не спутаю Его книгу» (2, 50, 64).

Имеются сведения о первых людях в истории хадисов, которые классифицировали хадисы. Рамахурмуз (ум. 360), один из ученых, написавших первую работу по науке о Дириайе, дает следующую информацию о классификации: «Насколько мне известно, первым человеком, который классифицировал и разделил хадисы на главы, был ар-Раби ибн Шубайл (ум. по хиджри в 160 г.) в Басре, Сад ибн Аби Аруба (ум. по хиджри в 156 г.), Халид ибн Джамиль и Мумар ибн Рашид (ум. по хиджри в 153 г.), известные в Йемене как Ахд (Завет), Ибн Джурайдж (ум. по хиджри в 150 г.) в Мекке, Суфьян ас-Саври (ум. по хиджри в 161 г.) в Куфе, Суфьян ибн Уайна (ум. по хиджри в 198 г.), аль-Валид ибн Муслим (ум. по хиджри в 195 г.) в Дамаске, Абдулла ибн Мубарак (ум. по хиджри в 181 г.) в Хорасане и Марве» (7, 430).

Цель статьи – на основе первоисточников – хадисов и соответствующих коранических аятов – а также трудов зарубежных и отечественных исламоведов провести анализ типологии Сунны, исторических условий ее возникновения и становления как теоретического источника ислама, определение места Сунны в догматической системе ислама и ее роли в современной мусульманской мысли.

Используемые методология и методы – определенные материалы, которые включают изучение хадисов, их классификацию, процесс сравнения произведений указанных веков данного направления. Методы исследования данной темы включают развитие процесса как теоретическую и методологическую основу деятельности. Теоретико-методологическую основу работы составляют научно-философские принципы историографии, совокупность общенаучных методов изучения религиозных верований и систем. Важным методологическим положением является принцип конкретно-исторического подхода к анализу хадисного материала и хадисной литературы, рассматриваемого со всех возможных точек зрения.

Основное научное нововведение с привлечением большого количества работ зарубежных и отечественных исламоведов было изучено положение Сунны в мировоззренческой системе ислама, применен новый подход к определению места хадисов в учении. Прослеживаются эволюционные параметры развития хадисоведения и хадисной литературы, ставится и решается вопрос об определении характеристик текстов хадисов как редкой религиозно-исторической литературы, зародившейся и получившей широкое распространение в мусульманском мире. Анализируются терминология хадисов и традиционная классификация хадисов. В научный оборот включается широкий круг текстов хадисов, отражающих эволюцию учения норм исламского права, с новыми толкованиями, рассматриваемыми в сравнительно-историческом смысле, а также проекцией на современные процессы. Зарубежные и местные исламоведы отмечают, что хадисоведческая литература недостаточно изучена, поэтому актуальность научных исследований в этой области не вызывает сомнений. Сама проблема науки о религиозных хадисах требует проведения теоретических и прикладных исследований в области хадисоведения, подхода к этому уникальному явлению в исламской культуре с чисто научной точки зрения.

Степень изученности темы: Сунна пророка Мухаммеда (мир ему и благославление) известна как второй после Корана источник доктрины мусульман. Религиозный опыт Пророка обобщен в хадисах, собранных в соответствующих сборниках, наиболее авторитетными и безупречными из которых являются работы, составленные Кулейни и Шейх Садугом. Существует

широкий спектр мусульманской литературы, в которой хадисы рассматриваются с разных точек зрения. Этому же посвящены многочисленные книги, монографии и научные статьи зарубежных и отечественных авторов.

Основной текст.

Хадисы и процесс их правильного толкования

Что касается толкования хадисов (толкование означает записывание и сбор хадисов, переданных разными сподвижниками, а также соединение страниц, написанных разными сподвижниками. С точки зрения времени толкование и сбор хадисов относятся к концу 1 века и началу 2 века хиджры) следует отметить, что эта работа принадлежит не к периоду сподвижников, а официально к периоду последователей. Как известно, между написанием хадисов (китаб аль-хадис) и их толкованием имеются некоторые различия. В общем, тадвин происходит от глагола «даввана», что в словаре означает «превратить в книгу», «собрать». Его значение в науке о хадисах – «официальное написание и превращение хадисов в книгу». Некоторые ученые описали выражение толкования хадисов следующим образом: «Официальная запись хадисов, проводимая рукой государства, в начале второго века хиджры» (3, 106). Официальное толкование хадисов, то есть их запись в книгу, произошла в начале второго века хиджры (начало восьмого века нашей эры). Начало этой работе было положено известным омейядским халифом Умаром ибн Абдулазизом (пр. 717–719). Согласно всем источникам, деятельность официального и систематического толкования связана с именем халифа Умара ибн Абдулазиза, жившего в конце первого и начале второго веков хиджры. Через определённый период после своего назначения халифом он увидел, что потомки сподвижников, знавших Сунну, исчезли, и таким образом, опасаясь уничтожения Сунны Пророка (мир ему и благословение), издал официальный приказ о написании и сборе хадисов. Халиф разослал письма подчиненным ему правителям и эмирам, и призвал ученых, проживающих в разных регионах к толкованию хадисов. Одно из писем, которое он отправил, было адресовано правителю Медины Абу Бакру ибн Хазме. Текст письма был таков: «Исследуй, собери и запиши любые имеющиеся хадисы Пророка (мир ему и благословение). Я боюсь, истощения науки (хадисов) и ученых. При этой деятельности принимать только хадисы Пророка (мир ему и благословение). Пусть ученые сидят в открытых и доступных для всех местах, и занимаются преподаванием и распространением науки, учат тех, кто не знает. Так как, если знание не скрыто, оно не исчезнет» (4, 33).

После этого официального приказа халифа, правители региона отправили записанные хадисы в виде книг в центр халифата. Ибн Шихаб аз-Зухри рассказывал: Умар ибн Абдулазиз приказал составить Сунну. Мы записывали их в виде книг. Умар ибн Абдулазиз разослал по экземпляру книги во все места, находящиеся под его властью» (5, 109). После упомянутого выше официального указа Омейядского халифа, авторы писали хадисы не только Пророка Мухаммеда (мир ему и благословение), но и сподвижников и их последователей. Также при составлении хадисов собирали все виды хадисов (достоверные – сахих, хорошие – хасан, слабые), не отличая их друг от друга.

Таким образом, слово «классификация» в арабском языке означает «объединение вещей одного пола и отделение их от других полов». Значение этого слова в науке о хадисах состоит в том, чтобы разделить хадисы в соответствии с их темами и собрать их по одной и той же теме в одной главе (6, 429). Из истории хадисов нам известно, что хадисы (Китаб аль-Хадис) были написаны сподвижниками во времена или после смерти Пророка Мухаммеда (мир ему и благословение), а затем по официальному указу халифа Умара ибн Абдулазиза, был составлен в виде тадвинул-хадиса, то есть книги Шихабом Ибн аз-Зухри (Хиджри, 58–124). Сразу после толкования хадисов начался период классификации. Поскольку трудно найти какой-либо хадис в представленных сборниках хадисов, существовала большая потребность в их классификации. Поэтому ученые-хадисоведы классифицировали хадисы в книгах, в которых они собраны и записаны в соответствии с главами тем. Некоторые из хадисов, классифицированных по главам, называются «сунанами», некоторые называются «джами», а некоторые называются «мусаннаф». Кроме того, существуют сборники

хадисов, называемые «муснадами», в которых хадисы этой группы классифицируются не по главам тем, а по именам сподвижников, которые их передали или по рассказам известных шейха. Сборники хадисов, классифицированные под названием Сунаны, включают хадисы по вопросам фикх и поклонения. Джами, как и книги Сунан, содержат темы фикх (знания). Однако, в отличие от Сунан, Джами содержат материалы, не относящиеся к фикх, в том числе хадисы, содержащие достоинства Корана, толкование Корана, жизнь Пророка Мухаммеда (мир ему и благословение) и истории предыдущих пророков. Мусаннафы очень похожи на Сунаны. Однако особенностью, которая отличает их от Сунан и Джами, является то, что темы, которые они охватывают, больше, чем Сунаны, и меньше, чем Джами. То есть, произведения, носящие имя Мусаннаф, содержат больше тем, чем произведения под названием Сунаны, и меньше тем, чем произведения под названием Джами.

Классификация хадисов

Имеются сведения о первых людях в истории хадисов, которые классифицировали хадисы. Один из известных хадисоведов, Тирмизи, отмечая, что первая классификация хадисов произошла во втором веке хиджры (восьмом веке нашей эры) пишет: Мы знаем многих хадисоведов, которые пытались классифицировать хадисы и руководили ими в этом отношении: Хишам ибн Хасан (ум. 147/764), Абдулмалик ибн Абдулазиз ибн Джурайдж (ум. 150/767), Малик ибн Анас (ум. 179/795), Хаммад ибн Салама (ум. 167/783), Абдулла ибн Мубарак (ум. 181/797) и многие другие ученые создали произведения искусства. Таким образом, они взяли на себя инициативу в классификации хадисов» (8, 304–305).

Абу Талиб аль-Макки (ум. 386/986), рассказавший о классификации хадисов, так описывает начало классификационной литературы: «Эти книги искусства мусаннаф появились после 120 или 130 г. х. (738–748 гг. н. э.). Говорят, что первыми мусаннафами в исламе были книга Ибн Джурайджа по хадисам и некоторые книги в Мекке, созданные современниками Муджахида, Аты и Ибн Аббаса. Затем Мумар ибн Рашид красиво собрал сунаны по определенным главам. Малик ибн Анас выявил Мувадду в Медине» (9, 324–325).

Подводя итог, достаточно сказать, что во втором веке хиджры хадисоведы создавали труды под разными названиями. Опубликованные работы были в основном под двумя основными системами. Одна из них классифицируется по именам сподвижников, передавших хадисы (алар-Риджал), а другой по их темам (алал-Абваб).

Хотим отметить, что история литературы хадисов имеет особое значение во II веке хиджры (VIII н. э.). Потому, что в этом веке решены два важных вопроса – толкование и классификация. Таким образом, хадисы, имеющиеся на страницах были собраны заранее, а затем собранные хадисы были классифицированы.

Так, примером самых известных и выдающихся трудов этого периода можно указать произведение хадисоведов второго века хиджры, Малика ибн Анаса ибн Аби Амира аль-Асбахи (х. 93 / м. 709) «Мувадда», труды одного из величайших научных деятелей этого века Мухаммада ибн Идриса аш-Шафей (х. 150 / 767 н. э.) «Ар-Рисала аль-Кадима», «Ихтилаф аль-Хадис», «Муснад», произведение одного из известных хадисоведов того века Суфьяна ибн Уяйна ибн Маймуна аль-Хилала «Мусаннаф» (х. 107 / 722 н. э.), произведение Мумара ибн Рашида «Джами» (х. 152 / 769 н. э.) и труд «Джами» одного из известных хадисовед и правоведов, Абдуллаха ибн Вахб ибн Муслим аль-Кураси (х. 107/813 н. э.) (10, 92).

Следующий период, третий век хиджры, характеризуется как один из самых продуктивных периодов в истории изучения хадисов. Потому, что в этот период литература хадисов вышла на новый этап развития в результате некоторых серьезных событий, произошедших во втором веке хиджры. Так, в третьем веке хиджры литература хадисов преобладала над книгами хадисов, написанными в предыдущем веке. Хадисоведы, жившие в этот период, умело использовали богатое наследие предыдущего периода, добавляя хадисы к своим трудам, более глубоко уточняя их. Действительно, знатоки хадисов справедливо отличали хадисы, написанные в третьем веке хиджры, за их новые качества. Несомненно, самым важным из этих качеств является более глубокая проверка собранных и записанных хадисов.

Роль хадисоведов в развитии науки о хадисах

В этот период великие хадисоведы того времени сыграли важную роль в развитии науки о хадисах и в составлении хадисов. Недаром Ахль ас-Сунна, крупнейшая из современных исламских сект, при изучении шариатских вопросов и усвоении базовых вопросов напрямую ссылаются на книги, написанные в этот период. Когда мы говорим о литературе хадисов, написанной в третьем веке хиджры, несомненно, в первую очередь упоминается Кутубус-Ситта (шесть книг), которая была написана в то время и сегодня считается источником постановлений базовых шариатских знаний среди мусульман. Потому, что по сравнению с другими авторами, жившими и творившими в этом веке, авторы «Кутубус-ситты» считаются более универсальными и их произведения считаются более ценными, чем другие произведения. Авторы сборников хадисов под названием «Кутубус-ситта» перечислены в соответствии с состоянием их книг следующим образом: 1. Бухари и произведение «Аль-Джамиус-сахих», 2. Муслим и произведение «Аль-Джамиус-сахих», 3. Тирмизи и произведение «Сунан», 4. Абу Давуд и произведение «Сунан», 5. Насаи и произведение «Сунан», 6. Ибн Маджа и произведение «Сунан» (10, 93).

IV век хиджры – один из самых ярких периодов в истории исламской науки, особенно в истории литературы хадисов. Потому, что именно в этом веке были написаны самые важные произведения хадисов. Конечно, прекрасные произведения создавались и в предыдущий период до этого века. Однако произведения, созданные в IV веке хиджры, значительно отличаются от других предшествующих произведений своей оригинальностью и другими особенностями. Действительно, если мы посмотрим на самые достоверные исторические и другие книги, то увидим, что некоторые из сподвижников во времена Пророка (мир ему и благославление) записывали и обобщали услышанные от него хадисы. Источники свидетельствуют, что первое произведение в области хадисов было написано имамом Али (а). Великие исламские ученые, в том числе Саид Садр в его труде «Тасисуш-шия» (Основатель-шиит), Мохсун Эмин в «Аянуш-шиит», Наджаши в «Риджал» писали: «Действительно, первым трудом в области хадисов является книга Имама Али (а.). Он написал на странице под диктовку Пророка (мир ему и благославление). Есть информация о халяле и хараме». «Мусхаф» Фатимы (а.) также является одним из важных произведений.

К Фатиме (а) подошёл человек и сказал: «О дочь Пророка (мир ему и благославление)! Есть ли что-нибудь, что дал вам Пророк (мир ему и благословение) и что вы храните сейчас?» Фатима (а) сказала: «О слуга! принеси эту шелковую ткань.» Слуга искала ткань, но не нашла. Фатима (а) сказала: «Горе тебе! Найти её. Потому, что она ценна для меня так же, как Гасан и Гусейн». Слуга искала и наконец вспомнила, что подмела и выбросила. Она нашла ткань там, куда выбрасывала, и на ней было написано: «Пророк Мухаммад (мир ему и благословение) сказал: «Человек, который не защищает своего соседа и человек, которому не доверяет сосед, не считается верующим». Тот, кто верит в Аллаха и в загробную жизнь, не причинит вреда своему соседу. Тот, кто верит в Аллаха и в загробную жизнь, должен говорить либо добро, либо должен молчать. Потому, что Аллах любит добро. Аллах не жесток и далек от гнусности и уродства. Аллах не любит зазнавание, лицемерие, попрошайничество. Действительно, скромность в вере. А вера – это рай. Бесстыдство бывает от подлости. А подлость – это ад (11, предисловие).

Из этого повествования можно прийти к выводу, что хадисы действительно были написаны Пророком Мухаммедом (мир ему и благословение) и что Его последователи чувствовали большую ответственность за сохранение этих хадисов.

Одной из особенностей, которая отличает литературу по хадисам, написанную в 4 веке хиджры, от других книг по хадисам, является то, что хадисы из Ахл аль-Бейт (а) Пророка (мир ему и благословение) также включены в эти работы. С той или иной точки зрения, некоторые произведения, написанные в 4–5 веках хиджры (10–11 века н. э.), отличаются своей оригинальностью, а также тем, что дошли до наших дней, пройдя сложный временной путь. Как известно, секта имамата имеет веру вопросам имамата после Пророка (мир ему и благословение), и по

этой причине хадисы от имамов они тоже считают основой для изучения религии. Об этом писал великий ученый Джафар Субхани: «Хадисы и рассказы, переданные от безгрешных имамов с достоверным документом, считаются источником доказательств и ссылок на постановления Шариата. Должно соблюдаться его содержание, и в соответствии с этим должна быть издана фетва (12, 212).

Значит, ученые секты Имамата, помимо хадисов Пророка (мир ему и благословение), считали главным источником религии также хадисы от его чистого Ахл аль-Бейта (а). Поэтому со времен Пророка (мир ему и благословение) до четвертого века хиджры было создано большое количество хадисов и других трудов в области разных наук. В некоторых источниках количество этих работ отмечается шесть тысяч шестьсот (6600). Наиболее точные сведения об этом дает нам великий исламский ученый Саид Мохсун аль-Эмин. Он писал: «Шииты написали шесть тысяч шестьсот (6600) книг со времен Али (а) до времен имама Гасана Аскари (а)...» (13, 140).

Среди этих работ четыреста книг имеют особые привилегии, которые исламские ученые называют «Усуль арба миа». Известный исламский ученый Шейх Муфид писал: «Секта Имамата классифицировала четыреста книг со времен Имама Али (а) до времен Имама Гасана Аскари (а), и они называются «Усул», так как эти книги считаются «Подлинными» (13, 140).

Однако некоторые авторы, в отличие от шейха Муфида, говорят, что четыреста книг содержат хадисы от только имама Садыка (а). Эту встречу приняли шейх Табари и Мухаггиг аш-Шахид. К сожалению, ни одно из этих произведений не сохранилось до наших дней. Поэтому никому не удалось рассказать и исследовать эти произведения. Возможно, именно поэтому секта имамата получает свои шариатские и религиозные постановления из произведений «Аль-Кафи» и «Ман ла йахзур аль-факих», которые сохранились до наших дней и считаются фундаментальными произведениями. Несомненно, эти произведения пользуются большой популярностью в исламском мире и считаются жемчужинами истории литературы хадисов. Оба произведения являются продуктами IV века хиджры (X век нашей эры). Первое из них написано Шейхом Кулейни (х. 265–879 н. э.) (14, 212), а вторая – Шейхом Садугом (х. 305/915 н. э.) (15, 20).

Несомненно, это произведение Кулейни имеет большое значение в истории литературы хадисов. В этом произведении он собрал рассказы Пророка (мир ему и благословение) и безгрешных Имамов (а) из его чистого семейства и поместил их под определенными заголовками. Кулейни писал это произведение в течение двадцати лет (16, 50). Автор объясняет причину написания произведения аль-Кафи следующим образом: «Ты говоришь: я хочу иметь книгу, которой хватит на все. Эта книга должна охватывать все области религиозных наук. Так, что этой книги должно быть достаточно для всех, кто хочет изучать религию. С этой книгой должен ознакомиться каждый, кто хочет найти истину. Тот, кто хочет изучить религию, жить религией по достоверным повествованиям Садыка (двух Садыков: Имама Бакира (а) и Имама Садыка (а)) должен найти в этой книге то, что он ищет» (17, 25).

Упомянутое произведение Кулейни состоит из трех частей: «Усулу-кафи», «Фуруи-кафи», «Равзатул-кафи». В части произведения «Усулу-кафи» собраны хадисы о вере, в части «Фуруи-кафи» – хадисы про фикх, а в части «Равзатул-кафи» – собраны хадисы на различные темы. Разделы «Усуль» и «Фуру» книги «Кафи» состоят из тридцати пяти основных глав. В этом произведении Кулейни 16 199 хадисов. Этот факт подтверждает и шейх Муфид (18, 137).

Шейх Садуг, считающийся учителем хадисоведов, написал ценные труды практически во всех областях исламских наук, включая фикх, усуль, хадисы, тафсир, акыду и риджал, и обогатил нашу религиозную литературу.

Несомненно, самым известным из произведений, написанных шейхом Садугом, является произведение «Ман ла йахдурухул-факих», являющаяся второй по популярности книгой «Кутубу арбаанин». В этом произведении он собрал слова Пророка (с) и других безгрешных Имамов (а) и составил их на основе глав фикх. О количестве хадисов в этом произведении шейха Садуга ученые дают следующую информацию: Книга «Ман ла йахдурухул-факих»

содержит 3913 хадисов муснад и 2050 хадисов мурсаль» (19, 110), «Аль-Факих» содержит 5963 хадиса, 2050 из которых составляют хадисы мурсаль» (20, 59).

Бахрани писал в своём произведении «Лулуа»: «Некоторые наши шейхи твердят, что Аль-Факих имеет четыре тома и содержит 666 глав».

Заключение. Как известно, пятый век хиджры (11 век н. э.) характеризуется как богатый период исламских наук, особенно науки хадисов. Действительно, написание хадисов, официально начавшихся во втором веке хиджры (VIII век н. э.), но фактически написанные некоторыми сподвижниками во времена Пророка (мир ему и благославление), можно сказать, что развивались почти до пятого века хиджры (11 век н. э.) и в последующие века отличались от написанных произведений своей оригинальностью.

Примером выдающихся ученых этого века можно привести автора «Нахджул-балаги» Сеида Рази (х. 359/968 н. э.), автора «Аль-Иршад» Шейха Муфиди (945 н. э.), автора «Китабуд-дуарар валь-гурер» Саида Муртазу (х. 355/966 н. э.), автора «Тазхибул-ахкам» Шейха Туси (х. 385/995 н. э.), автора произведения «Сунани-Кубра» Бейхаги (х. 384/994 н. э.).

Необходимо отметить Мухаммада ибн Гусейна ибн Масуда аль-Фарра аль-Багави, заслужившего прозвище «Мухйис-Сунна» (ожививший Сунну) за ценные, незаменимые и беспримерные заслуги в области хадисов этого века и особо подчеркнуть произведение «Масабих ас-Сунна», которое сделало его очень известным.

Имам Багави – один из великих знатоков хадисов, выросший в Хорасане. Его полное имя Гусейн ибн Масуд ибн Мухаммед, а звалиего Абу Мухаммед. Его прозвища Мухиссунна и Рукнуддин. Согласно преданиям, записанных в источниках, он занимался изготовлением и продажей меха. Ввиду того, что имам Багави занимался этим искусством, он также был известен как «Аль-Фарра» (производитель и продавец меха). Согласно легенде, его отец также был известен как Ибн Фарра, так как тоже занимался этим искусством. Имам Багави был одним из ученых шафиитской школы. Он родился в 436 г. хиджры (1044 г. н. э.) в Хорасане, между городами Герат и Марва, в деревне Багх. Имам Багави умер в Марве в месяце Шавваль в 516 г. хиджры (1117 г. н. э.). Он был похоронен рядом со своим учителем Гази Гусейном (21, 442).

Известно, что Имам Багави был одним из ученых, написавших множество трудов (произведений). У него есть произведения на тему тафсир «Маалимут-танзиль», «Шархус-Сунна» о толковании хадисов, «Аль-Масабих» и «Аль-Джам бейнас-сахихейн» про хадисы, а также «Ат-Тахзиб» по фикху. Согласно сказаниям Ибн Гази Шухбы, его произведение «ат-Тахзиб» является сокращенной формой рукописи из произведения шейха аль-Гази Гусейна «Ат-Талига». По этому поводу Ибн Гази Шухба пишет: «Это сильная книга, она полностью отредактирована, и по большей части в ней не отмечаются источники» (22, 329).

Кроме этого, существует произведение «Маджму Минал-Фатава», в котором он собрал фетвы шейха аль-Гази Гусейна. По словам Таджуддина ас-Субки, у него также есть произведение, в котором собраны его собственные фетвы. Его произведения стали популярными и приняты учеными. Аз-Захаби говорит: «Из-за красоты сюжета и искренности его намерений его произведения были благословлены и полностью приняты, и ученые соревновались друг с другом для получения этих работ (произведений)». У него также есть сборник из сорока хадисов. Шейх Мухаммед ибн Джафар аль-Катгани также упоминает еще одну его работу «Аль-Анвар фи шамайлин-набийил-мухтар». Известный азербайджанский ученый шейх Валийуллах Абу Абдулла Мухаммед ибн Абдуллах аль-Хатиб ат-Табризи взяв его труд «Масабих ас-Сунна», дополнил хадисами, разделил на главы, упомянул имена сподвижников, вынес решение о хадисах во многих местах и упомянул, в каких произведениях встречаются хадисы, таким образом доработал произведение, и это произведение известно как Мишкатуль-масабих (22).

Несомненно, одним из важнейших произведений имама Багави является «Масабих ас-сунна», состоящая из хадисов, отобранных из достоверных источников. Эта работа имеет большое значение в мире науки, так, что даже Брокельман, известный европейский востоковед, утверждает, что Багави обязан своей известностью в исламском мире своему труду «Масабих ас-сунна» (23, 48).

Багави, об'єднавши хадиси, зібрані ним з різних джерел написав цей твір, подібний в історії хадисів до творів ібн аль-Асир аль-Джазари (х. 606 / 1209 н. э.) «Джамиул-усул» і Нававі (х. 676 / 1277 н. э.) «Риязус-салихін».

Катіб (секретарь) Чалабі (1067/1677): Саме прекрасне з творів, написаних у вигляді збірника, – твір Багави «Масабіх». Тому, що його збір і складання дуже гарне. Хадиси були зібрані доречно. Якщо б хтось намагався змінити місце знаходження якоїсь глави, він би не поставив її в більш підходяще місце, ніж Багхави, – відзначав він, «саме найкраще хвалячи твір» (24, 1701–1702).

В передмові до «Масабіх ас-Сунна» аль-Багави стверджує, що він написав свою роботу, щоб допомогти тим, хто повинен Аллагу, і те, що при написанні документів (в словнику він означає стовп, опору і т. д., а в термінологічному сенсі послідовність мови розповідачів, в результаті виявляється сучасний текст хадиса, називається «документом») полагався на хадисах імамів, і тому не відзначив перших розповідачів хадисів, щоб захистити зміст від розширення. Він заявляє, що посилається на слабкі хадиси в своїй роботі і не пише в своїй роботі темові (вигадані) або хадиси мункар (хадис, розказаний ненадійним розповідачем в протилежність надійному розповідачу, називається «мункар»). Явно, що «Масабіх ас-Сунна» має письмові копії в багатьох частинах світу, в першу чергу в бібліотеці Сулейманіє. Так ще робота була опублікована декілька раз. «Масабіх ас-Сунна» була опублікована в 1877 г. в Стамбулі і в 1900 і 1935 гг. в Каїрі (25, 235).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Sübhi es-Saleh, “Hədis elmləri və Hədis istilahları”, Zəhəbi, “Təzkirətül-hüffaz”, c. I, Beyrut-Lubnan : – Darul-kutub əl-elmiyyə. I çap, -h. 1419 / m. 1998. – 203 s.
2. Xatib Bağdadi, “Təqyidül-elm”, Beyrut : – İhyaus-sünnə nəbəviyyə, – h. 1410 / m. 1990 c. 2, 432 s.
3. İbrahim Canan, “Hədis üsulu və hədis tarixi” Akçağ yayınları, 1998. – 613 s.
4. Səhihü-l-Buxari / Məhəmməd ibn İsmail. əl-Buxari (müxtəsər, tərcümə edən: Əlixan Musayev). – Şərq-Qərb nəşriyatı – 2009, nəşr 2, 942 s.
5. Talat. Koçyigit. Hadis Istilahları / Koçyigit. Talat. – Ankara Universiteti basım evi. – Ankara : – 1980. – 508 s.
6. Tirmizi, Muhəmməd ibni İsa. Sünən [6-cilddə] / Muhəmməd ibni İsa. Tirmizi. Bab : əl-İlm. – Riyad. – Beytul-Əfkarid-Dauliyyə. – 1998. – 576 s.
7. Yardım. Ali. Hədis I-II / Ali. Yardım. – Damla Yayın Evi, – İstanbul : – 1997. – 188 s.
8. Quliyev, İ. “Hədisşünaslığın əsasları” / İ. Quliyev, nəşr: 2, Bakı-2016, 433 s.
9. Məhəmməd ibn Yağub Kuleyni / Üsuli-kafi. c. I Məhəmməd ibn Yağub əl-Kuleyni. – İran : – Darul-Murtəza-, 2005. – 875 s.
10. Sübhani, Cəfər. İslamda əqidə əsasları / C. Sübhani. – Bakı: Mirasnəşr, – 2012 – 304 s.
11. Möhsün, əl-Əmin, Əyanüş-şiə [10 cilddə] / Möhsün. əl-Əmin. – Beyrut : – Darut-təarif – 1403 / 1983, c. I, 475 s.
12. Həsən Cirit, Kuleyni və əl-Kafisi, B. D. U İlahiyyat fak. Elmi məcmuəsi, Mart-2005, 212 s.
13. Şeyx Səduq. Mən la yəhduruhul-fəqih [4 cilddə]. Şeyx Səduq. – Tehran : – h/q 1405. c. I. – 402 s.
14. Seyid Əbdülqasim Xoi, “Möcəmu ricalil-hədis”, Qum, 1410 h/q. (dördüncü nəşri). – 385 s.
15. Məhəmməd ibn Yağub Kuleyni / Üsuli-kafi. Məhəmməd ibn Yağub əl-Kuleyni. – İran : – Darul-Murtəza-, 2005. c. I. – 875 s.
16. Dehxuda, Əli Əkbər / Lüğətnamə [34 cilddə]. Əli Əkbər. Dehxuda. – Tehran : – Sazmanə Müdiriyyət və bərnaməyi rizi keşvər, – h. 1341. c. I. – 165 s.
17. Sübhani, Cəfər / Üsulul-hədis və əhkamuh. Cəfər. Sübhani. – V çap. – Qum : – h/q 1420. – 272 s.
18. əz-Zəhəbi, Şəmsuddin Məhəmməd ibn Əhməd ibn Osman. əs-Siyər liz-zəhəbi [23 cilddə] / Şəmsuddin Məhəmməd ibn Əhməd ibn Osman. əz-Zəhəbi. – Beyrut: – Müəssisətu ər-risalə. – tiraj: 11, – h. 1417 / m. 1996, c. 4. – 646 s.
19. <http://www.favaid.com/index.php/seksiyyetler/islam-alimləri/396-ebu-muhammad-al-huseyn-al-baqavi>

20. Sancaklı, Saffet. Bağavi və Şərhu əs-sünnədəki Şərh Metodu / Saffet. Sancaklı. – Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa: – 1996. – 253 s.

21. Çələbi, Katib. Kəşfuz-zunun an əsamil-kutubi vəl-fünun [2 cilddə] / Katib. Çələbi. – İstanbul : – 1971. c. I – 559 s.

22. Brockelmann K. Bağavi Mad., İslam ensklopediyası / K. Brockelmann. – c. 2. – İstanbul : – 1995. – 738 s.

REFERENCES

1. Sübhi əs-Saleh, (1998) **Subhi as-Saleh**, [“The Science of Hadith and the Terms of Hadith”, **Thahabi**, “Tazkirat al-Huffaz”, **Volume I**], “Hədis elmləri və Hədis istilahları”, Zəhəbi, “Təzkirətül-huffaz”, c. I, Beyrut-Lubnan : – Darul-kutub əl-elmiyyə. I çap, – h. 1419 / m. – 203 s.

2. Xatib Bağdadi (1990), **Khatib Baghdadi**, [“Takidul-elm”, “Kameu bayanil-elm”, **volume I**], “Təqyidül-elm”, Beyrut : – İhyaus-sünnə nəbəviyyə, – h. 1410 / m., c. 2, 432 s.

3. İbrahim Janan (1998), **Ibrahim Janan** [“The Method of Hadith and the History of Hadith”], “Hədis üsulu və hədis tarixi” Akçağ yayımları, 1998, – 613 s.

4. Səhihu-l Buxari, Məhəmməd ibn İsmail (2009). **Sahih-Buxari**, [Volume I], (müxtəsər, tərcümə edən: Əlixan Musayev). – Şərq-Qərb nəşriyyatı, nəşr 2, 942 s.

5. Talat. Koçyigit (1980). **Talat Kochigit**, [Terms of Hadith, – Ankara Universiteti basım evi, – Ankara], Hadis İstilahları / Koçyigit. Talat. – Ankara Universiteti basım evi, – Ankara, – 508 s.

6. Tirmizi, Muhəmməd ibni İsa (1998), **Abu Isa at-Tirmidhi**, [Sunan, **Volume XIII. Muhəmməd ibni İsa. Tirmizi. Bab: əl-İlm. – Riyad. – Beytül-Əfkarid-Dauliyyə**] Sünən [6-cilddə] / Muhəmməd ibni İsa. Tirmizi. Bab: əl-İlm. – Riyad. – Beytül-Əfkarid-Dauliyyə, – 576 s.

7. Yardım. Ali (1997). **Ali Yardim**, [Kutul-Kutub, **volume I, p. 324–325; Hadith I–II**], – Damla Yayın Evi, – İstanbul, – 188 s.

8. Quliyev, İ. (2016), **Guliyev, Ibrahim** [“Fundamentals of Hadith Studies”, **II ed., Baku**], “Hədisşünaslığın əsasları” / İ. Quliyev, nəşr: 2, Bakı, 433 s.

9. Məhəmməd ibn Yaqub Kuleyni (2005), **Muhammad ibn Yaqub Kuleini**, [Usuli-Kafi, **volume I, – İran : – Darul-Murtəza-**], Üsuli-kafi. c. I Məhəmməd ibn Yaqub əl-Kuleyni. – İran : – Darul-Murtəza-, 2005. – 875 s.

10. Sübhani, Cəfər (2012), **Subhani, Jafar** [“Fundamentals of Faith in Islam”], İslamda əqidə əsasları, – Bakı : Mirasnəşr, – 304 s.

11. Möhsün, əl-Əmin (1983), **Mohsun al-Amin** [“Ayanush-Shia»” **Beirut, 1403 x / c, volume 1**], Əyanüş-şia [10 cilddə] / Möhsün. əl-Əmin. – Beyrut : – Darut-təarif – 1403/1983, c. I, 475 s.

12. Həsən Cirit (2005), **Gasan Jirit**, [Kuleini and al-Kafisi, **Faculty of Theology, Belarusian State University Scientific collection**], Kuleyni və əl-Kafisi, B. D. U İlahiyyat fak. Elmi məcmuəsi, Mart, 212 s.

13. Şeyx Səduq (1985), **Sheikh Sadug**, [“Men la yahdurukhul-faqih”, **Tehran, 1405/1985, volume 1**], Mən la yəhduruhul-fəqih [4 cilddə]. Şeyx Səduq. – Tehran : – h/q 1405/1985. c. I, – 402 s.

14. Seyid Əbdülqasim Xoi (1990), **Said Abdulgasim Khoi**, [“Mojamu rijalil-hadith”, **Gum, 1410. (Fourth edition)**], “Möcəmu ricalil-hədis”, Qum, 1410 h/q. (dördüncü nəşri), – 385 s.

15. Məhəmməd ibn Yaqub Kuleyni (2005), **Muhammad ibn Yaqub Kulayni**, [al-Kafi, **volume 1, – İran : – Darul-Murtəza-**], Üsuli-kafi. Məhəmməd ibn Yaqub əl-Kuleyni. – İran : – Darul-Murtəza-, 2005. c. I, – 875 s.

16. Dehxuda, Əli Əkbər (1921), **Degkhuda, Ali Akbar**, [Dictionary, – Tehran: – Sazmane Müdiriyyət və bərnameyi rizi keşvər,], Lüğətnamə [34 cilddə]. – Tehran : – Sazmane Müdiriyyət və bərnameyi rizi keşvər, – h. 1341. c. I, – 165 s.

17. Sübhani, Cəfər (2000), **Subhani, Jafar** [“Usulul-Hadith and Ahkamuhu”, **Fifth Edition, Gum, 1420**], Üsulul-hədis və əhkamuh. – V çap. – Qum : – h/q 1420. – 272 s.

18. əz-Zəhəbi, Şəmsuddin Məhəmməd ibn Əhməd ibn Osman (1996), [Shamsuddin Mohammed **ibn Ahmad ibn Osman al-Dhahabi** “As-siyar liz-Dhahabi” **Muassitu ar-risala, 1417\1996, v. XXIX**], əs-Siyar liz-zəhəbi [23 cilddə], Beyrut : – Müəssisətu ər-risalə. – tiraj: 11, – h. 1417 / m. 1996. c. 4, – 646 s.

19. <http://www.favaid.com/index.php/seksiyyetler/islam-alimləri/396-ebu-muhammad-al-huseyn-al-baqavi>

20. Sancaklı, Saffet (1996), Sanjakli, Saffet [Baghawi and Sharhu method of interpreting as-Sunnah], Bağavi və Şərhu əs-sünnədəki Şərh Metodu. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa: – 253 s.

21. Çələbi, Katib (1971), Katip Chelebi “Kashfuz Zunun”, Istanbul, 1971, Volume 1], Kəşfuz-zunun an əsamil-kutubi vəl-fünun [2 cildə]. İstanbul, c. I – 559 s.

22. Brockelmann, Karl (1995), Brokelman, Karl [“History of al-adabi al-arabi” volume VI], Bəğavi Mad., İslam ensklopediyası / K. Brockelmann. – c. 2. – İstanbul, – 738 s.

Ismayilov Gyulaga Hady oglu

doctoral student

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli

of the Azerbaijan National Academy of Sciences

8, Istiglaliyyat str., Baku, Republic of Azerbaijan

orcid.org/0000-0003-2649-4128

INTERPRETATION AND CLASSIFICATION OF HADITH

The main purpose of the article – This article tells about the collection of hadiths, as well as subsequent classifications of hadiths written in the Middle Ages. In addition, the article describes in detail the works of such famous Muslim theorists as Kuleini, Asbahi, Bagavi, etc.

The methodology and methods used relate to certain materials, which include the study of hadiths, their classification, the process of comparing the works of these centuries of this direction. Research methods of this topic include the development of the process as a theoretical and methodological basis of activity.

The main scientific innovation: with the involvement of a large number of works of foreign and domestic Islamic scholars, the position of the Sunnah in the worldview system of Islam was studied, a new approach was applied to determine the place of hadith in teaching. The evolutionary parameters of the development of hadith studies and hadith literature are traced, the issue of determining the characteristics of hadith texts as a rare religious and historical literature that originated and became widespread in the Muslim world is raised and solved. The terminology of hadiths and the traditional classification of hadiths are analyzed. The scientific circulation includes a wide range of texts of hadiths reflecting the evolution of the teachings of the norms of Islamic law, with new interpretations considered in a comparative historical sense, as well as a projection on modern processes.

Research results: *It is noted that:*

1. *An attempt was made to establish a connection between the contextual and comparative analysis of the material of hadiths, the content and verses of the Qur'an, corresponding in meaning and ideological content, as well as to determine the conditions for hadiths.*

2. *The fact is noted that foreign and local Islamic scholars note that the hadith literature has not been sufficiently studied, therefore the relevance of scientific research in this area is beyond doubt.*

3. *We came to the conclusion that the very problem of the science of religious hadith requires theoretical and applied research in the field of hadith studies, an approach to this unique phenomenon in Islamic culture from a purely scientific point of view.*

The paper presents the results of a scientific analysis of various groups of hadiths, taking into account the historical and ideological context, based on the utmost accuracy, which actively influences the daily life of Muslims.

Key words: *Hadith, interpretation, classification, Baghawi, Asbahi, Kuleini.*

УДК 1(091)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.16>

Соболєвський Ярослав Андрійович

доктор філософських наук,

доцент кафедри історії філософії

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

вул. Володимирська, 60, м. Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-8251-2744**ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ АМЕРИКАНСЬКОГО ПРОСВІТНИКА ІТАНА АЛЛЕНА**

У статті досліджується рання американська філософія, а саме філософські погляди американського Просвітника Ітана Аллена (Ethan Allen, 1738–1789 pp.). У XVIII ст. на зміну пуританській філософії приходять Просвітництво з ідеєю розуму, як інструменту пізнання Бога і світу. Для цієї епохи були характерні деїстичні настрої, вірування в Бога як першодвигуна, який, створивши світ, усунувся від нього. Світ працює за встановленим наперед законами природи, що так само означає можливість пізнання Бога та його задуму з допомогою розуму шляхом аналізу творінь. У статті досліджено соціокультурні та політичні процеси, які сприяли формуванню подібних ідей у суспільстві. Досліджено основні біографічні відомості про І. Аллена, вплив його оточення, продемонстровано, що освічений лікар Томас Янг (Thomas Young, 1731–1777 pp.), не лише сприяв філософським розвиткам І. Аллена, але й був імовірним співавтором найвідомішого трактату, вірогідно першого подібного в Сполучених Штатах Америки, «Розум – єдиний оракул людини» (“Reason, the Only Oracle of Man: Or, A Compendious System of Natural Religion”, 1784 p.). Цей трактат містить раціональну критику релігії, Біблії та інституту церкви, я метою повернення у віру розуму та істини.

На сьогодні Сполучені Штати Америки мають великий вплив на світ своєю політикою, економікою, культурою, філософією тощо. Актуальність теми полягає в тому, що в останні десятиліття відбувається посилення інтересу до ранньої американської культури та переосмислення крізь призму сучасних цінностей світоглядних орієнтирів минулого. Проблема полягає в тому, що мислителі, які в минулому не отримали достатньої уваги, або були неприйнятні суспільством через власні ідеї, потребують перегляду, а їхні погляди – переосмисленню. Філософія релігії І. Аллена шокувала читача XVIII ст. своєю відвертістю та небезпечними ідеями: переосмислення ролі Бога в існуванні світу, докази існування Бога, істинність біблійного тексту, актуальність молитви тощо. Ці погляди свідчать про унікальність філософії релігії І. Аллена та його значення для ранньої американської філософії.

Ключові слова: історія філософії, рання американська філософія, американське Просвітництво, деїзм, Ітан Аллен, «Розум – єдиний оракул людини».

Вступ. У ранній американській філософії в період Просвітництва на зміну пуританізму з його ригоризмом та теократією приходять деїзм із вільнодумством та республіканізмом. Радикальні зміни в суспільно-політичних поглядах були підтримані прозорливими мислителями XVIII ст., серед них були: Семюель Адамс (Samuel Adams, 1722–1803 pp.), Ітан Аллен (Ethan Allen, 1738–1789 pp.), Томас Джефферсон (Thomas Jefferson, 1743–1826 pp.), Кадвалладер Колден (Cadwalader Colden, 1688–1776 p.), Томас Пейн (Thomas Paine, 1737–1809 pp.), Бенджамін Раш (Benjamin Rush, 1745–1746 pp.), Бенджамін Франклін (Benjamin Franklin, 1706–1790 pp.) та ін. Це були мислителі, які працювали в різних галузях – від натурфілософії до права, а оскільки поняття філософії ототожнювалося з освіченістю, то всі вони різною мірою вважали себе філософами. Так, наприклад, Б. Франклін у 1743 році заснував «Американське філософське товариство» (“American Philosophical Society”), воно об’єднувало інтелектуалів енциклопедичних знань. Другим президентом товариства був відомий суспільно-політичний діяч, президент Сполучених Штатів Америки Т. Джефферсон. Сучасні дослідники багатьох отців-засновників вважають не просто видатними суспільно-політичними діячами, але й визнають як філософів. На підтвердження цього варто згадати такі праці: «Філософія Томаса

Джефферсона» (*"The Philosophy of Thomas Jefferson"*, 1943 р.) Адрієнни Кох (*Adrienne Koch*, 1913–1971 рр.) [1], «Політична філософія Бенджаміна Франкліна» (*"The Political Philosophy of Benjamin Franklin"*, 2007 р.) Лоррейн Сміт Пангл (*Lorraine Smith Pangle*) [2], «Філософія Ітана Аллена» (*"The Philosophy of Ethan Allen"*, 1931 р.) Дани Дотен (*Dana Doten*) [3] та ін.

У цій когорті видатних мислителів вирізняється І. Аллен, він був одним із засновників штату Вермонт (*Vermont*), патріотом, учасником Війни за незалежність США. Його авторству належать історії його героїчних подвигів на війні, політичні документи та філософські трактати. Століттями він залишався в тіні інших видатних просвітників, але сьогодні внесок цього американського філософа не лише в політичну, але й у гуманітарну сферу переосмислюється.

Мета та завдання. Завданням статті є дослідження основних філософських ідей та поглядів американського філософа І. Аллена. Для здійснення історико-філософської реконструкції цих поглядів було проаналізовано фактаж біографічних відомостей, досліджено філософські публікації автора, проаналізовано основні ідеї та погляди. Мета полягає в доповненні ранньої американської філософії аналізом філософських поглядів мислителя, що так само збагачує історико-філософську науку.

Результати. Майбутній американський суспільно-політичний діяч народився в родині нащадків англійських пуритан. З біографії І. Аллена під назвою «Ітан Аллен, Робін Гуд із Вермонта» (*"Ethan Allen, The Robin Hood of Vermont"*, 1892 р.) авторства Генрі Голла (*Henry Hall*, 1845–1920 рр.) відомо, що І. Аллен був патріотом та активним борцем із несправедливістю: «Як життя Робін Гуда було англосаксонським протестом проти нормандського деспотизму, так і життя Аллена було протестом проти внутрішнього пограбування та іноземної тиранії» [4, р. 1]. Подібні настрої бути характерні пуританам, які протистояли релігійним гонінням та утискам зі сторони влади. Пуританська філософія панувала в колоніях на території Північної Америки протягом XVII ст. і вплинула на майбутні покоління. Так і родина Алленів прагнула свободи віросповідання, про що пише у своїй книзі «Ітан Аллен: його життя та часи» (*"Ethan Allen: His Life and Times"*, 2011 р.) Віллард Стерн Рендалл (*Willard Sterne Randall*) [5].

У 1771 році поселенці проголосили створення нової колонії Вермонт, з цього часу І. Аллен починає писати політичні памфлети проти територіальних зазіхань сусідніх колоній. В американській історії І. Аллен запам'ятовується як демократ та політичний радикал, в американській історії філософії як просвітник та автор трактату «Розум – єдиний оракул людини» (*"Reason, the Only Oracle of Man: Or, A Compendious System of Natural Religion"*, 1784 р.), який ще відомий як «Біблія Ітана Аллена» (*"Ethan Allen's Bible"*). Окрім цього magnum opus І. Аллен написав: «Розповідь про полон полковника Ітана Аллена» (*"A Narrative of Colonel Ethan Allen's Captivity"*, 1779 р.), «Виправдання опозиції Вермонта перед урядом Нью-Йорка» (*"Vindication of the Opposition of Vermont to the Government of New"*, 1779 р.), «Коротка розповідь про діяльність уряду Нью-Йорка» (*"A brief narrative of the proceedings of the government of New-York"*, 1774 р.).

Відомо, що ще з дитинства І. Аллен цікавився філософією, докази цього зібрав Г. Голл. Дослідник припускає, що І. Аллен мав допитливий розум та захоплювався філософією. У своїй книзі він переказує згадки знайомих І. Аллена про його освіту, стверджує, що той навчався потрохи всьому. Наприклад, він згадує, як одна вдова судді Семюеля Гічкока з Берлінгтона повідомила містеру Томпсону, що І. Аллен навчався в школі сумарно лише кілька місяців. Він також згадує слова Айра Аллена, брата Ітана, який казав, що його брат залишив посаду бригадного генерала в ополченні Вермонта й «повернувся до своїх старих занять філософією» [4, р. 15]. Автор припускає, що вираз «старі дослідження» не може стосуватися періоду життя після військового полону, що він відсилає нас у молоді роки. Сам І. Аллен писав про свої молоді роки та про власну освіту таке: «У юності я був дуже схильний до споглядання, і на початку своєї зрілості я взяв на себе зобов'язання записувати такі почуття або думки, які здавались найбільш відповідними розуму, щоби через слабкість пам'яті мій ріст не був повільним... З того часу, як я досягнув стану зрілості й познайомився із загальною історією людства, я відчув щире пристрась до свободи. Історію народів, приречених на вічне рабство через те,

що вони поступилися тиранам своїми вродженими свободами, я читаю з якимось філософським жахом» [4, р. 16].

Важливо наголосити на релігійній атмосфері, яка панувала в Коннектикуті, де народився І. Аллен. Це була колонія релігійних біженців, які сповідували кальвінізм, близький до англійського пуританізму, але згодом конгрегаціоналізм було визнано церквою колонії [5, р. 258–259]. Про власні релігійні та філософські погляди І. Аллен розповів таке: «...переповім коротку, але дуже доречно розмову, яка в перші дні моєї зрілості в мене була з кальвіністським богословом; але спочатку зауважте, що я був вихований у тому, що зазвичай називають армініанськими принципами; і, серед іншого, відкидав вчення про первородний гріх; це було предметом суперечки між священником та мною. Так само я протиставив вченню про первородний гріх філософські міркування і, як мені здавалося, спростував це вчення» [4, р. 18].

Великий вплив на молодого І. Аллена мав лікар Томас Янг (Thomas Young, 1731–1777 pp.), разом з іншими просвітниками, один із яких був Б. Франклін, вони створили конституцію Пенсильванії. У своїй книзі «Ітан Аллен: Повстанець Зеленої Гори» (*“Ethan Allen: Green Mountain Rebel”*, 2005 p.) Бренда Гауген (*Brenda Haugen*) стверджує: «Одним із цих трьох друзів був Томас Янг. Випускник Єльського коледжу, куди сподівався поступити Ітан. Янг провів багато годин, спілкуючись про науки, релігію та інші теми разом зі своїм другом. Старі друзі Аллена не дуже любили Янга» [7, р. 21]. Французький колоніст Самуель де Шамплен (*Samuel de Champlain*, 1567–1635 pp.) назвав територію навколо нинішнього озера Шамплейн “Vert Mont”, що в перекладі означає Зелена гора. Дані свідчать про те, що це ім’я увійшло в ужиток серед англійських поселенців, перш ніж воно перетворилося на «Вермонт». У 1777 році Т. Янг закріпив назву в тексті «Жителям Вермонта, вільної та незалежної держави» (*“To the Inhabitants of Vermont, a Free and Independent State”*, 1777 p.) [8]. Він же і зберігав рукопис, який І. Аллен згодом доопрацює в трактат «Розум – єдиний оракул людини».

Необхідно наголосити на ситуації, яка склалась у дослідників інтелектуальної спадщини І. Аллена, оскільки досі тривають дискусії щодо авторства цього трактату. Варто згадати статтю Джорджа Помероя Андерсона (*George Pomeroy Anderson*) «Хто написав «Біблію Ітана Аллена»?» (*“Who Wrote ‘Ethan Allen’s Bible’?”*, 1937 p.). Дослідник переконаний, що ця праця є колективною, а ім’я І. Аллена, як автора, з’явилося через те, що Т. Янг пішов із життя ще до публікації: «Історія свідчить, що Аллен і Янг домовилися разом написати книгу, яка мала б зберегти їх ліберальні релігійні переконання... Можливо, план був такий: хто б із чоловіків не загинув першим, інший зобов’язувався опублікувати їхню спільну працю» [9, р. 686]. Подібна співпраця була можлива завдяки тому, що обидва мислителі, не зважаючи на різницю у віці, були допитливими. Ще в ранньому віці І. Аллен вирішив дотримуватися раціональних аргументів у своїх роздумах про релігію. Розум, писав він, змусив його одразу відкинути ідею первородного гріху та інших деяких ідей християнства [10, р. 16].

Докази їхнього знайомства та плідної співпраці наводить дослідниця Дарлін Шапіро (*Darline Shapiro*). Вона пише про їхню кооперацію: «Загальновідомо, що Аллена попросили покинути Нортгемптон, коли в запалі суперечки про кальвінізм колишнього вигнанця Джонатана Едвардса, він просто вибухнув, а своєю лайкою прославився на всю країну. Хоча Аллен не здобув вищої освіти, він провів багато годин своєї юності в компанії доктора Томаса Янга, випускника Єльського університету, який був захопленим послідовником дійств та вивчав роботи Джона Лока, французьких раціоналістів та послідовників Ньютона. Під енергійним керівництвом д-ра Янга Ітан Аллен звернувся до доктрин філософів, теологів та вчених, роботи яких він, ймовірно, ніколи не читав, за винятком, можливо, нотаток д-ра Янга» [11, р. 236].

Книга І. Аллена «Розум – єдиний оракул людини» являє собою філософський трактат, присвячений філософії релігії. У цьому трактаті американський філософ критикує як релігію одкровення, так і забобони, пропонує натомість мати сміливість користуватися власним розумом. Важливо уточнити, що в тексті критикується не Бог, а релігії: іудаїзм, іслам, християнство, проводиться чітка межа між Богом та релігіями, як між нетотожними поняттями. Аргументи І. Аллена раціональні, книга містить багато прикладів логічних міркувань та ідей,

що мають вберегти від потенційно небезпечних переконань. Як зазначив американський теолог Тімоті Дуайт (*Timothy Dwight*, 1752–1817 pp.), цей трактат: «був формально першою публікацією в Сполучених Штатах Америки, яка відкрито виступала проти християнської релігії» [12, р. 283].

У тексті трактату «Розум – єдиний оракул людини» І. Аллен пояснює необхідність переосмислення ролі релігії, особливо в умовах наявних успіхів розуму. На його думку, люди завжди мали спрагу знань, це сприяло поширенню мистецтв та наук. Були значні успіхи в дослідженнях законів природи. Філософія, астрономія, географія, історія та інші науки досягли високого ступеня досконалості: «Доводиться, однак, шкодувати, що більша частина людства, навіть у тих державах, які особливо прославилися своєю вченістю й мудрістю, усе ще перебуває у владі безлічі забобонів і має застарілі поняття про буття, досконалість, творіння і провидіння Бога і свій обов'язок перед ним; а це необхідно накладає на філософів, які вірять у добрі властивості людської природи, обов'язок спробувати спільно, усіма законними, мудрими та розсудливими способами звільнити людство від невігластва та оман, просвітивши розуми, повідомляючи їм великі та піднесені істини щодо Бога, його провидіння та обов'язку людей жити високоморальним життям, яке буде сприяти їхньому щастю та благоденству в нашому світі та в потойбічному» [13, р. 23–24].

І. Аллен пояснює в трактаті власні погляди на історію появи ідей про Бога чи божества. Наприклад, давні люди розуміли, що сонце благотворно діє на природу та людей, очевидно воно сприяє змінам сезонів, спричиняє зростання рослин, дарує їжу тощо. З цього вони робили висновок, що сонце є божеством. Також приписувалися надприродні властивості предметам та явищам. Американський філософ переконаний, що людство майже у всі століття та у всіх частинах світу переважно вірило в тілесні божества, які доступні чуттєвому сприйняттю. Інші вірили в образи, які так далеко відходили від чуттєвого сприйняття, що могли лише мислитись образами незримих і суто духовних істот. Не може людство мати однакові релігійні переконання. Як і не може помислити Бога: «Справді, якби ми могли осягнути ту істоту, яку ми називаємо Богом, вона не була б Богом, а мала б бути скінченною... тому, яким би безсумнівним не було б буття Бога, ми не можемо осягнути його сутність, вічність чи спосіб існування» [13, р. 29–30].

Світ природи складається з атомів. З них складаються стихії землі, води, вогню і повітря. Ці стихії позбавлені рефлексії, розуму чи мети. Філософ стверджує, що не може сліпий випадок створити порядок. Навіть якби світ виник із хаосу, то хаос не міг бути безпричинним та існувати незалежно від творця. Хаос первинних атомів був не ніщо, а щось, і ця логічна необхідність, на думку американського просвітника пояснює існування Бога: «Ніщо з нічого буде ніщо, але щось із нічого суперечливе й неможливе... Саме через божественне провидіння стає нам очевидним буття Бога, бо хоча для доказу існування творця достатньо одного хаосу» [13, р. 34]. Тож, очевидно, що І. Аллен не заперечував існування Бога, а навпаки, доводив його існування через аналіз божих творінь. Він розрізняє поняття творіння (*creation*) та формування (*formation*), так перше дає матеріал для другого. Творіння відбувається з нічого, а формування з чогось. Ця теорія творіння та формування, на думку автора, могла би бути негативно сприйнята читачами, бо це йшло всупереч із теологією Мойсея. Філософ звернув увагу, що в Книзі Буття, небесні світила були створені після творення світла. Тож, філософ дає собі дозвіл критично переосмислювати Біблію, знаходити очевидні йому суперечності, втім, закликає робити подібне з розумінням: «Однак, ймовірно, у його писання вкралося багато помилок через недосконалість знань і особливо через спотворення в перекладах писань Мойсея та інших стародавніх письменників. До того ж треба визнати, що цим стародавнім мислителям було дуже важко писати для нащадків уже через те, що наука і знання в ті часи перебували в зародковому стані; отже, нам не слід виступати суворими критиками їх писань, ми повинні лише перешкоджати нав'язуванню їх світу як непогрішних» [13, р. 74–75]. У другій половині трактату І. Аллен продовжує критичний аналіз релігії та основних феноменів і понять, і варто звернути увагу на сумніви американського філософа в автентичності Біблійного тексту. Тобто не лише основні

події та ідей, які є в Біблії аналізуються, але й сам текст. Він стверджує про неможливість досконалого перекладу безгрішного одкровення іншими мовами, а також про збереження його протягом століть. У результаті власного дослідження І. Аллен приходять до думки: «Коротше кажучи, розум підказує нам, що якби Бог і справді відкрив людям свої помисли і волю як закон обов'язку й дії, який повинен залишатися таким до кінця століть, то він у своєму провидінні влаштував би так, щоби це одкровення зберігалось, перекладалося й залишалось в руках людей із більш бездоганим ім'ям, ніж тих, кого можна назвати святими ошуканцями» [13, р. 456].

Висновки. У добу американського Просвітництва з'явилися унікальні мислителі, які із шаную до розуму, як головного інструменту пізнання, намагалися переосмислити світ, людину в ньому та вищі сили. Американський філософ І. Аллен одним із перших в Америці спробував здійснити критичний аналіз віри, релігії та Бога. Головним завдання цього сміливого проєкту – написання трактату «Розум – єдиний оракул людини» – було повернути релігії розум та істину. На сторінках свого трактату автор наводить докази існування Бога, аналізує біблійну історію, дає дефініції основних понять, такі, наприклад, як «Бог», «релігія», «творення» тощо. За допомогою логіки бореться з забобонами та передсудами. Критикує релігію не як явище, а як інститут. Подібній критиці було піддано Святе Письмо, яке не могло не зазнати змін протягом століть та через чисельні переклади. У філософських поглядах І. Аллена присутні риси філософії релігії та деїзму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Koch A. The Philosophy of Thomas Jefferson: Doctoral dissertation / Columbia University. New York, 1943. 209 p.
2. Pangle L. S. The Political Philosophy of Benjamin Franklin. Baltimore : Johns Hopkins University, 2007. 277 p.
3. Doten D. The Philosophy of Ethan Allen: M. A. dissertation / University of Vermont. Burlington, 1931. 75 p.
4. Hall H. Ethan Allen: the Robin Hood of Vermont. New York : D. Appleton and Co., 1892. 207 p.
5. Randall W. S. Ethan Allen: His Life and Times. New York : W. W. Norton, 2011. 617 p.
6. Barck O. T., Lefler H. T. Colonial America. New York : Macmillan, 1958. 767 p.
7. Haugen B. Ethan Allen: Green Mountain rebel. Minneapolis : Compass Poit Books, 2005. 112 p.
8. Senecal J.-A. The name Vermont. *Journal of the Vermont French Canadian Genealogical Society*. 1996. Vol. 1, No. 1. URL: https://vt-fcgs.org/vermont_by_andre.html
9. Anderson G. P. Who Wrote "Ethan Allen's Bible"? *The New England Quarterly*. 1937. Vol. 10, No. 4. P. 685–696.
10. Pell J. Ethan Allen. Boston, New York: Houghton Mifflin Co., 1929. 331 p.
11. Shapiro D. Ethan Allen: Philosopher-Theologian to a Generation of American Revolutionaries. *The William and Mary Quarterly*. 1964. Vol. 21, No. 2. P. 236–255.
12. Dwight T. Travels in New England and New York. Vol. 2. Cambridge : Harvard University Press, 1969. 413 p.
13. Allen E. Reason, the only oracle of man. Bennington : Printed by Haswell & Russell, 1784. 477 p.

REFERENCES

1. Koch, A. (1943). *The Philosophy of Thomas Jefferson, by Adrienne Koch... [A dissertation]*. New York : Columbia University Press.
2. Pangle, L. S. (2007). *The political philosophy of Benjamin Franklin*. Baltimore : Johns Hopkins University.
3. Doten, D. (1931). *The philosophy of Ethan Allen, by Dana Doten... [A dissertation]*. Burlington : University of Vermont.
4. Hall, H. (1895). *Ethan Allen: the Robin Hood of Vermont*. New York : D. Appleton and Co.
5. Randall, W. S. (2011). *Ethan Allen: His Life and Times*. New York : W. W. Norton.

6. Barck, O. T., & Lefler, H. T. (1958). *Colonial America*. New York : Macmillan.
7. Haugen, B. (2005). *Ethan Allen: Green Mountain rebel*. Minneapolis, Minn : Compass Point Books.
8. Senecal, J.-A. (1966). The name Vermont. *Journal of the Vermont French Canadian Genealogical Society*, 1 (1). URL: https://vt-fcgs.org/vermont_by_andre.html
9. Anderson, G. P. (1937). Who Wrote “Ethan Allen’s Bible”? *The New England Quarterly*, 10 (4), 685–696.
10. Pell, J. (1929). *Ethan Allen*. New York : Houghton Mifflin Co.
11. Shapiro, D. (1964). Ethan Allen: Philosopher-Theologian to a Generation of American Revolutionaries. *The William and Mary Quarterly*, 21 (2), 236–255.
12. Dwight, T. (1969). *Travels in New England and New York*. Vol. 2. Cambridge : Harvard University Press.
13. Allen, E. (1784). *Reason, the only oracle of man*. Bennington : Printed by Haswell & Russell.

Sobolievskiy Yaroslav Andriiovych

Doctor of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of History of Philosophy
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8251-2744

THE PHILOSOPHY OF RELIGION OF THE AMERICAN ENLIGHTENER ETHAN ALLEN

The article examines early American philosophy, namely the philosophical views of the American Enlightenment Ethan Allen (1738–1789). In the 18th century, the Enlightenment with the idea of reason as a tool for knowing God and the world replaced puritan philosophy. This era was characterized by deistic moods, and beliefs in God as the prime mover, who stayed away from the created world. The world works according to predetermined laws of nature, which in turn means the possibility of knowing God and his plan through the analysis of creations. The article examines the socio-cultural and political processes that contributed to the formation of such ideas in society. The main biographical information about Ethan Allen and the influence of his environment are investigated. It is demonstrated that the educated doctor Thomas Young (1731–1777) was not only contributed to the philosophical development of Ethan Allen, but he also was a likely co-author of the treatise “Reason, the Only Oracle of Man: Or, A Compendious System of Natural Religion” (1784). “Oracle” probably was the first in its kind book in the United States of America. This treatise contains a rational critique of religion, the Bible, and the institution of the church, to return reason and truth to the faith.

Today, the United States of America has a great influence on the world with its politics, economy, culture, philosophy, etc. The relevance of the topic lies in the fact that in recent decades there has been an increase in interest in early American culture and a rethinking through the prism of modern values of worldview ideas of the past. The problem is that thinkers who have not received enough attention in the past or have been rejected by society because of their ideas need to be revised, and their views need to be rethought. Ethan Allen’s philosophy of religion shocked the reader of the 18th century with its frankness and dangerous ideas: rethinking the role of God in the existence of the world, proof of the existence of God, the truth of the biblical text, the relevance of prayer, etc. These views testify to the uniqueness of Ethan Allen’s philosophy of religion and its significance for early American philosophy.

Key words: history of philosophy, early American philosophy, American Enlightenment, deism, Ethan Allen, Reason the only oracle of man.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.17>

Лісеєнко Олена Василівна

доктор соціологічних наук,

професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет

імені К. Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна

orcid.org/0000-0002-0408-5203

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ: ЦІННІСНІ ЗРУШЕННЯ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню феномена української національної ментальності, її сутнісних характеристик та вектору ціннісних зрушень в умовах сучасності за допомогою використання аксіологічної методології та на основі даних довготривалих вітчизняних та міжнародних емпіричних досліджень 1991–2021 рр.

Національну ментальність визначено як комплекс індивідуальних чи колективних явлень, цінностей, установок, архетипів, стереотипів, які складаються в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (геополітичних, суспільних, природно-географічних, культурних, етнічних, соціально-економічних, релігійних). Проаналізовано деякі особливості національної ціннісної ментальності громадян України на основі даних соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України 1992–2021 рр. та зроблено висновки про посилення значущості традиційних цінностей, які забезпечують безпеку, виживання та соціальний комфорт, та постійне зростання за своєю важливістю цінностей, які пов'язані із солідаризацією та зміцненням соціальних зв'язків.

Аналіз результатів Міжнародного дослідження World Values Survey (WVS) 2015–2020 років дозволив зробити висновок, що українська національна ментальність за своєю ціннісною складовою є європейською ментальністю, тобто має схожі з ментальністю жителів Європи ментально-духовні орієнтації, високу цінність та усвідомлення важливості свободи та демократії.

Наголошено на необхідності подальшої розробки методологічних та методичних підходів до дослідження феномену української національної ментальності, виявлення стану ціннісних зрушень у ціннісній ментальності, які забезпечують модернізацію духовного життя та ціннісно-нормативних змін у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: ментальність, українська національна ментальність, національна культура, цінності, ціннісні зрушення, свобода.

Актуальність проблеми. Значимість вивчення ціннісних зрушень у структурі української національної ментальності пов'язана з тим, що осмислення змін цінностей, ментально-духовних орієнтацій людей дозволяють розуміти стан та напрямок розвитку українського соціуму. Сьогодні вже немає сумнівів, що успішність глибоких перетворень та важливих суспільних подій суттєво залежить від особливостей національної ментальності, цінностей, які домінують у соціумі, ціннісних пріоритетів людей, які сприяють або перешкоджають «використанню енергії поліпшення» (З. Бауман).

Розуміння та вивчення ціннісно-сислової архітекtonіки національної ментальності дає можливість більш глибокого осмислення духовності народу, динаміки соціокультурних процесів, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, та ролі ментально-культурних факторів в кризових, екстремальних суспільних умовах.

Аналіз останніх наукових досліджень. Серед вітчизняних вчених дослідження української національної ментальності представлено в роботах М. Поповича, С. Кримського, О. Донченко, та ін. В роботі «Проблеми теорії ментальності» (2006) М. Попович, С. Кримський, Н. Вяткіна та ін. розглядають загальні методологічні та гносеологічні проблеми теорії ментальності, історичні витoki, архетипи та буттєві передумови, суб'єктивні і об'єктивні форми, особливості прояву української національної ментальності [1]. Серед сучасних досліджень соціокультурної динаміки, ціннісних змін в реаліях українського суспільства треба відзначити праці В. Бакірова, Є. Головахи, А. Ручки, Л. Сокурянської та ін. У книзі «Мінливості культури: соціологічні проєкції» (2015) А. Ручка, Н. Костенко, Л. Скокова та ін. розглядають сучасні методологічні підходи щодо вивчення соціокультурних процесів сучасності, динаміки культурних трансформацій, змін ціннісних пріоритетів населення України [2].

В роботі «Українська національна ментальність» М. Попович приходять до висновку, що «залишається відкритим питання, чи не виходить за рамки науки у сферу публіцистики сама постановка питання про загальні риси української ментальності для всіх часів» [3, 23]. Тому дослідження змісту, витоків й особливостей української національної ментальності, аналіз співвідношення історичних та «постматеріалістичних» цінностей (Р. Інглеарт) в структурі української ментальності, її архетипів та «ціннісних синдромів» (А. Ручка) безперечно вимагають уваги сучасних вчених.

Мета статті – дослідження української національної ментальності, її сутнісних характеристик та вектору ціннісних зрушень в умовах сучасності на основі результатів вітчизняних та міжнародних емпіричних досліджень 1991–2021 рр.

Результати. Поняття «національний менталітет» є багатозначним, полісемантичним як в онтологічному, так і в гносеологічному сенсі, тому у науковому дискурсі є численні і різноманітні його дефініції. Це пов'язано з багатогранністю феномену національного менталітету як соціокультурного феномену, з складністю застосувати точні методи наукового аналізу до такого складного феномену, як національна ментальність. Тому актуалізується необхідність ще раз звернутися до дослідження сутності поняття «національна ментальність», його відмінності від інших понять, які відображають колективну свідомість в її етнокультурному, національному вимірі, такими як «національний характер», «національна психологія», ін. В загальному вигляді визначення поняття національного менталітету пов'язане з іманентною етнокультурною, національною цілісністю, що включає сукупність історично сформованих установок та рис характеру, цінностей, стереотипів та архетипів народу, що мають специфіку поведінкового прояву [4].

Поділяючи точку зору М. Поповича про сутнісні характеристики ментальності не тільки як «способу мислення», а «певного виміру людського буття», зазначимо, що поняття «національна ментальність» відображає ціннісно-духовний стан народу, яке складається в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (геополітичних, суспільних, природно-географічних, культурних, етнічних, соціально-економічних, релігійних). Всі основні складові національної ментальності представлені в якості кодів національної культури і напрацьованих способів соціокультурної діяльності, тобто типових форм поведінки в соціокультурному полі.

Щоб визначити особливості української національної ментальності необхідно було б проаналізувати історію культури українського суспільства (за методологію історії ментальності школи «Анналів»), але це широкомасштабна робота, яка потребує комплексного міждисциплінарного підходу та спільних зусиль соціологів, істориків, філософів, антропологів та інших науковців. Однак цілком можливо визначити деякі ціннісні особливості сучасної української національної ментальності за допомогою використання аксіологічної методології та на основі даних таких довготривалих досліджень, як дослідження Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство» впродовж 1992–2021 рр., та Міжнародного дослідження World Values Survey (WVS) впродовж 2015–2020 рр.

Можна стверджувати, що своєрідність національної ментальності пов'язана з своєрідністю національної культури, цінностей та ментально-духовних орієнтацій, які виступають як

певна основа цілісного способу життя людей. Однією з найважливіших складових національного менталітету є система цінностей. Оскільки система цінностей виступає як універсальна структура пріоритетів, що визначають бажаний життєвий проект і систему орієнтацій індивіда, саме ціннісно-культурна складова надає ментальності якісну визначеність. Національна ментальність як сукупність цінностей відображає комплекс соціально значущих принципів індивідуального і групового сприйняття, відносини, поведінки і дії в соціальних ситуаціях. У національній ментальності представлена та частина культури, яка дає людині можливість орієнтуватися в економічній, політичній та соціокультурній сферах життя, у сучасних суспільних реаліях, визначається у ціннісно-мотиваційном ставленні до влади, праці та багатства, норм та зразків соціальної взаємодії, та ін. Безсумнівно сучасні суспільні перетворення впливають на закладені в структурі національної ментальності ціннісні уявлення та пріоритети, однак традиційні стереотипи, способи мислення практично залишаються незмінними. Так, в українській національній ментальності такі історичні цінності, як незалежність, самостійність, свобода та ін., які існують на рівні підсвідомості українського народу, передаються від покоління до покоління.

Щоб з'ясувати особливості ціннісної складової та ціннісних змін в сучасній українській національній ментальності можна звернутися до результатів емпіричного дослідження Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство» впродовж 1992–2021 рр. Як свідчать дані репрезентативних загальнонаціональних опитувань, здійснених Інститутом соціології НАН України 1992–2020 рр., в українській національній ментальності ціннісна складова характеризується домінуванням вітальних (традиційних) цінностей, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми та добробутом [5]. За думкою А. Ручки, це домінуючий ціннісний синдром під назвою «Безпека», призначення якого гарантування екзистенційної безпеки особистості, людського життя, цінності міжособистісних відносин. В той же час цінності, які відносяться до ціннісного синдрому під назвою «Соціальний комфорт» («сприятливий морально-психологічний стан суспільства», «створення рівних можливостей для всіх», «соціальна рівність», «національно-культурне відродження», «участь у релігійному житті»), а також самореалізаційні цінності під назвою ціннісний синдром «Самореалізація»: «цікава робота», «суспільне визнання», «освіта», «культурна компетентність», «індивідуальна самостійність» мають для населення України другорядний характер [6]. Проте з 2014 року значимість демократичних, політико-громадянських цінностей, які відносяться до ціннісного синдрому під назвою «Демократія»: «державна незалежність країни», «створення рівних можливостей для всіх», «можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не боячись за особисту свободу», «критика і демократичний контроль рішень владних структур», «демократичний розвиток країни», «підприємницька ініціативність», «участь у діяльності політичних партій і громадських організацій»), постійно зростає. В ціннісній складовій української національної ментальності населення, як свідчать дані моніторингу 2003–2021 рр., почали відбуватися зміни, пов'язані з зростанням важливості цінностей державної незалежності, патріотизму, а також цінності, пов'язані із комунікацією, толерантністю, солідаризацією, зміцненням соціальних зв'язків. Ця тенденція має позитивний потенціал для зміцнення загального солідаризму українського соціуму, особливо під час обставин, пов'язаних з подіями на сході країни з 2014 року та з повномасштабним вторгненням Росії на територію України з 24 лютого 2022 року.

Дослідження особливостей української національної ментальності стає також актуальною у зв'язку з геополітичною стратегією розвитку України – європейським вектором розвитку. Але, щоб наблизити Україну до вступу в Європейський Союз, до декларованих цілей побудови сучасного суспільства масового добробуту з інноваційною економікою і ефективною демократією необхідно проведення модернізаційних реформ. Згідно теорії множинності модернів Ш. Ейзенштадта успішність модернізації суспільства суттєво залежить від факторів позаекономічного кшталту, таких як домінуючі цінності, інші соціокультурні фактори. Це не заперечує, що є й будуть культурні універсалії (наприклад, загальнолюдські цінності), без яких ніяка культурна своєрідність не може забезпечити інтеграції «унікального суспільства»

в сучасний глобальний світ. Тому важливо досліджувати особливості ціннісної складової української національної ментальності, яка співзвучна або відрізняється від ціннісних конструктів ментальності європейців.

Якщо звернутися до результатів Міжнародного дослідження World Values Survey (WVS), що містять відповіді респондентів різних країн світу відносно цінностей та ставлення до політики, економіки та суспільства, то дані показують особливості сучасної ціннісної ментальності українців [7]. Дані цього дослідження у 2020 році свідчать про домінування традиційних цінностей у сучасній українській національній ментальності: 86,3 % визнали її для себе цінність сім'ї дуже важливою та ще 13 % – скоріше важливою; на другому місці за важливістю (по сумі відповідей «дуже важливо» та «скоріше важливо») знаходиться найближче соціальне оточення – друзі та знайомі (34,1 % надали відповідь «дуже важливо» та 56 % – «скоріше важливо»). Порівняльний аналіз результатів різних країн-учасниць опитування свідчить, що цінність сім'ї в житті європейців теж найвища, в більшості перевищує 90% і показник України схожий з показниками Нідерландів, Литви, Фінляндії, Естонії. За важливістю друзів та знайомих Україна має схожі показники із Литвою та Естонією.

Толерантність є однією із важливих цінностей ментальності європейців. В Україні за роки незалежності відбулись потужні зміни у формуванні культури толерантного сприйняття «іншого», хоча рівень нетолерантності досі є відносно високим. Як свідчать дані дослідження, за останні десятиріччя суттєво збільшилась частка українців, які готові сприймати як сусідів людей, які вживають наркотики, алкоголь, гомосексуалів, хворих на ВІЛ.

Однією із найважливіших цінностей в українській ментальності є цінність свободи. У 2020 році українці вважали свободу більшою цінністю навіть за безпеку та рівність: 70 % погодились, що свобода важливіша цінність, а 31 % відповіли, що свобода важливіша за безпеку. Тому в українській ментальності показники високої цінності свободи має схожі показники з цінністю свободи в ментальності населення Європи.

Незважаючи на колізії української демократизації, цінність демократії в українській національній ментальності залишається незмінно високою. Згідно з результатами дослідження, демократичну політичну систему як найкращу для України зазначили 66,9 респондентів. Серед респондентів європейських країн важливість життя в державі з демократичною політичною системою ще вище, ніж для українців: в Польщі – 82,6 %, в Австрії – 94,6 %, в Німеччині – 95,5 % іт.

У процесі дослідження було отримано дуже цікаві дані щодо цінності прав людини та оцінки поваги до прав людини українцями та представниками інших європейських країн. У порівнянні з населенням окремих країн ЄС українці в оцінці важливості прав людини мають думку, схожу з греками – в Греції 47,8 % опитаних вважають, що права людини в їх країні поважаються, а 49,8 % – що не поважаються. У Німеччині упевненість, що в країні поважаються права людини, найвища (91,4 %), а в Румунії – найнижча (29,9 %).

Висновки. Національна ментальність – це багатогранний духовний феномен, дослідження якого допомагає робити наукову рефлексію найважливішої складової генетичного коду народу, яка позначається даним терміном, а з іншого боку, дозволяє розуміти стан та напрямок соціокультурного розвитку українського соціуму. Національну ментальність визначено як комплекс індивідуальних чи колективних уявлень, цінностей, установок, архетипів, стереотипів, які складаються в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (природно-географічних, етнічних, соціально-економічних, релігійних, культурних).

Аналіз деяких особливостей національної ціннісної ментальності громадян України на основі даних соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України 1992–2021 рр. свідчить про посилення значущості вітальних (традиційних) цінностей, які забезпечують безпеку, виживання та соціальний комфорт, та постійне зростання за своєю важливістю цінностей, які пов'язані із солідаризацією та зміцненням соціальних зв'язків.

Порівняльний аналіз результатів Міжнародного дослідження World Values Survey (WVS) 2015–2020 років дозволяє зазначити, що українська національна ментальність за своєю

ціннісною складовою є європейською ментальністю, тобто має схожі з ментальністю жителів Європи ментально-духовні орієнтації, високу цінність та усвідомлення важливості свободи та демократії.

Методологічні аспекти дослідження національної ментальності і розробка сучасних підходів до дослідження української національної ментальності залишаються актуальними і недостатньо розробленими, що пов'язано зі складністю використання точних методів наукового аналізу до концептуального, емпіричного дослідження такого багатозначного феномену, як національна ментальність. Тому необхідна подальша розробка методологічних та методичних підходів до дослідження феномену української національної ментальності, виявлення стану ціннісних зрушень у ціннісній ментальності, які забезпечують модернізацію духовного життя та ціннісно-нормативних змін у сучасному українському суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Проблеми теорії ментальності : монографія. Київ : Наукова думка, 2006. 403 с.
2. Мінливості культури: соціологічні проєкції. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 440 с.
3. Попович М. В. Українська національна ментальність / Проблеми теорії ментальності : монографія. Київ : Наукова думка, 2006. С. 232–272.
4. Лісеєнко О. В. Аксиологічні засади дослідження національної ментальності. Перспективи. Соціально-політичний журнал. 2019. № 4. С. 76–82.
5. Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. К. : Інститут соціології НАН України, 2021. 545 с.; Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. Випуск 1 (15). Том 2. Таблиці і графіки / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. К. : Інститут соціології НАН України, 2016. 410 с.
6. Ручка А. Зміни ціннісних пріоритетів населення України / Мінливості культури: соціологічні проєкції. Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. С. 141–165.
7. World Values Survey URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>

REFERENCES

1. Problemy Teoriyi mental'nosti : monohrafiya [Problems of mentality theory: monograph]. Kyiv : Naukova dumka, 2006. 403 s.
2. Minlyvosti kul'tury: sotsiolohichni proektsiyi [Culture variability: sociological projections]. Kyiv : Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrayiny, 2015. 440 s.
3. Popovych M. V. Ukrayins'ka natsional'na mental'nist' [Ukrainian national mentality] / Problemy teoriyi mental'nosti : monohrafiya. Kyiv : Naukova dumka, 2006. S. 232–272.
4. Liseyenko O. V. Aksiolohichni zasady doslidzhennya natsional'noyi mental'nosti [Axiological foundations of research of national mentality]. Perspektyvy. Sotsial'no-politychnyy zhurnal. 2019. № 4. S. 76–82.
5. Ukrayins'ke suspil'stvo: Monitorynh sotsial'nykh zmin [Ukrainian society: monitoring of social change]. K. : Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrayiny, 2021. 545 s.; Ukrayins'ke suspil'stvo: Monitorynh sotsial'nykh zmin. Vypusk 1 (15). Tom 2. Tablytsi i hrafiky / Za red. d.ek.n. V. Vorony, d.sots.n. M. Shul'hy. K. : Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrayiny, 2016. 410 s.
6. Ruchka A. Zminy tsinnisnykh priorytetiv naseleennya Ukrayiny [Changes in the value priorities of the population of Ukraine] / Minlyvosti kul'tury: sotsiolohichni proektsiyi. Kyiv: Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrayiny, 2015. S. 141–165.
7. World Values Survey. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>

Liseienko Olena Vasylivna

Doctor of Sociological Sciences,
Professor at the Department of Philosophy, Sociology
and Management of Socio-cultural Activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0408-5203

UKRAINIAN NATIONAL MENTALITY: VALUE CHANGES IN MODERN CONDITIONS

The article is devoted to the study of the phenomenon of the Ukrainian national mentality, its essential characteristics and the vector of value shifts in modern conditions using axiological methodology and based on the data of long-term domestic and international empirical studies from 1991 to 2021.

National mentality is defined as a complex of individual or collective ideas, values, attitudes, archetypes, stereotypes, which are formed as a result of the historically long and fairly stable influence of various factors and circumstances (natural-geographical, ethnic, socio-economic, religious, cultural). Some features of the national value mentality of the citizens of Ukraine were analyzed based on the sociological research data of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1992–2021, and conclusions were drawn about the strengthening of the importance of traditional values that ensure safety, survival and social comfort, and the constant growth in importance of values that associated with solidarity and strengthening of social ties.

The analysis of the results of the International World Values Survey (WVS) 2015–2020 made it possible to conclude that the Ukrainian national mentality in terms of its value component is a European mentality, that is, it has similar mental and spiritual orientations to the mentality of the inhabitants of Europe, a high value and awareness of the importance of freedom, democracy.

The need for further development of methodological and methodical approaches to the study of the phenomenon of the Ukrainian national mentality, identifying the state of value shifts in the value mentality, which ensure the modernization of spiritual life and value-normative changes in modern Ukrainian society, is emphasized.

Key words: *mentality, Ukrainian national mentality, national culture, values, value changes, freedom.*

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА, СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 316.43.304

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.18>**Ладик Валерія Євгенівна**

аспірант 3 року навчання

за спеціальністю «Соціальна робота»

Київського національного педагогічного університету

імені М. П. Драгоманова

практичний психолог, педагог-організатор

Середньої загальноосвітньої школи I–III ступенів № 103 м. Києва

вул. Алматинська, 89, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-4991-0940

МОБІНГ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ: ЯК ПРОТИДІЯТИ НАСИЛЬСТВУ НА РОБОТІ

Актуальність дослідження. Однією з наймасштабніших проблем суспільства можна вважати боротьбу з дискримінацією у будь-яких її проявах. Бажання самоствердитися, жага помсти, нездорова конкуренція за принципом «хто кращий» призводять до того, що люди втрачають навички соціально прийнятнього способу вирішення конфліктів. І, як наслідок, дана тенденція призводить до виникнення насильства у міжособистісних стосунках. Найбільше ця проблема розповсюджена на робочому місці в жіночих колективах, найперший з яких – педагогічний колектив навчального закладу.

Відповідно даним особистого дослідження: 70 % опитаних педагогів були свідками мобінгу, у той час, як приблизно 53 % учителів відчували на собі гіркоту педагогічного булінгу.

У такому разі можна зробити висновок, що проблема «булінгу в учительській» носить глобальний характер та потребує негайного вирішення.

Мета статті: навчити педагогів відрізняти цькування від звичайного конфлікту; розглянути види, причини та наслідки мобінгу; надати рекомендації учителям щодо запобігання та протидії явищу корпоративного знуцання.

Відповідно стаття має наступні завдання: розкрити сутність явища мобінгу в педагогічному колективі та його відмінність від конфлікту; розглянути види, причини та наслідки, до яких призводить корпоративне знуцання; надати рекомендації педагогам щодо запобігання та боротьби з проблемою «дорослого булінгу».

Методи, які використовувалися під час дослідження проблеми мобінгу та написання цієї статті: 1) спостереження; 2) збір інформації; 3) аналіз; 4) синтез; 5) дедуція; 6) індукція.

Результати дослідження. Мобінг – це різновид психологічного насильства на робочому місці, у ході якого відбувається приниження, цькування та знецінювання по відношенню до певного колеги з боку інших колег.

Ознаки мобінгу є наступними: постійна неконструктивна критика з боку педагогів до певного учителя; насмішки, образи та приниження; постійне донесення директорові школи про допущення професійних помилок педагогом-жертвою; ігнорування постраждалого вчителя; псування його особистих речей; систематичне звинувачення; розповсюдження пліток.

Якщо ви або хтось із ваших колег-педагогів опинилися в ситуації шкільного мобінгу, діяти треба наступним чином: поговорити з лідером колективу з метою виявлення мотивів негативних дій з боку учителів-агресорів; проаналізувати власну поведінку під час виконання робочих обов'язків; встановити добрі взаєностосунки з педагогами, які не беруть участь у корпоративному приниженні та доброзичливо до вас налаштовані; сумлінно ставитися до виконання своїх професійних обов'язків; уникати конфліктів з учителями-агресорами; вивести одного з кривдників на відверту розмову з метою з'ясування причин негативного ставлення з боку

колег до власної персони; звернутися по допомогу до директора школи; за відсутності результату від застосування вищеописаних способів з подолання явища мобінгу, найкращим рішенням для вас буде звільнення з теперішнього місця роботи та пошук нового, яке принесе вам більше задоволення, поваги з боку колег та фінансового достатку.

Ключові слова: мобінг, педагогічний колектив, директор, жіночий колектив, педагоги-агресори, педагог-жертва, міжособистісні стосунки, конфлікт, професійні обов'язки, внутрішні правила колективу, навчальний заклад, школа.

Вступ. Міжособистісне спілкування людей є невід'ємною частиною життя. Кожен із нас має індивідуальний набір якостей характеру, певні інтереси, цінності та погляди на життя. У ході міжособистісних взаємовідносин людей один між одним часто виникають конфлікти, як результат зіткнення протилежних поглядів на ту чи іншу ситуацію. І, як правило, під час виникнення конфлікту всі сторони мають однакові права у певних взаємостосунках. Якщо одна зі сторін відчуває на собі пригнічення з боку інших співбесідників, відчуття нерівноправності у взаємостосунках, постійну неконструктивну критику та ігнорування, то в такому випадку можна говорити про насильство. Однією із найскладніших проблемних ситуацій, які потребують вирішення, є цькування, приниження на робочому місці [1].

Сучасні українські роботодавці все частіше жаліються на низьку ефективність виконання роботи з боку своїх співробітників, але не звертають уваги на свої недоліки в організації робочої дисципліни [2].

Ми звикли говорити про шкільний булінг та значну частину своєї уваги звертати на знущання у шкільному колективі. Але скоєння насильства характерно не лише дітям та підліткам. Серед дорослих ця проблема також набула високого ступеню поширення й отримала назву «мобінг» [3].

Дане негативне явище є найбільш характерним для педагогічного колективу, де переважна більшість працюючих – жінки.

Відповідно до опитування, яке проводилося порталом hh.ua, приблизно 80 % опитаних педагогів були свідками мобінгу, у той час, як майже 50 % відсотків з них – це жертви корпоративного знущання [11].

Відповідно даним особистого дослідження: 70 % опитаних педагогів були свідками мобінгу, у той час, як приблизно 53 % учителів відчули на собі гіркоту педагогічного булінгу.

У такому разі можна зробити висновок, що проблема «булінгу в учительській» носить глобальний характер та потребує негайного вирішення.

Вивченням проблеми мобінгу займалися такі сучасні науковці, як А. Колот [5], О. Качмар [4], О. Сердюк [8], Л. Гаращенко [3], О. Трюхан [10], Н. Мицкевич [6], В. Толстоног [9] та ін. У їх працях увага приділялася переважно причинам мобінгу та досвіду зарубіжних країн щодо особливостей застосування норм у боротьбі з психологічним тиском. Але не було запропоновано конкретних дій та поправок саме до українського законодавства з метою запобігання та безпосередньої боротьби з мобінгом [8].

Мета статті: навчити педагогів відрізнити цькування від звичайного конфлікту; розглянути види, причини та наслідки мобінгу; надати рекомендації учителям щодо запобігання та протидії явищу корпоративного знущання.

Відповідно до мети, стаття має наступні **завдання:**

1) розглянути поняття «мобінг» та особливості його прояву у шкільному педагогічному колективі;

2) навчити педагогічних працівників відрізнити явище мобінгу від звичайної сварки;

3) розглянути види мобінгу та особливості їх проявів у взаємостосунках між учителями певної школи;

4) з'ясувати причини, які викликають «дорослий булінг» та наслідки, до яких він призводить;

5) надати рекомендації педагогам щодо дотримання таких правил поведінки в трудовому колективі, які допоможуть запобігти виникненню явища мобінгу по відношенню до себе;

б) надати поради педагогам, які стали жертвами корпоративного знуцання, щодо дотримання такої стратегії поведінки, яка допоможе подолати цю негативну тенденцію по відношенню до власної персони.

Методи, які використовувалися під час дослідження проблеми мобінгу та написання цієї статті:

1) *спостереження*, яке відбувалося протягом моєї професійної діяльності;

2) *збір інформації*, який відбувався у вигляді опитування педагогів;

3) *аналіз*, під час якого розглядалося, що таке мобінг, особливості його прояву та які його види існують;

4) *синтез*, під час якого вдалося узагальнити відсоток педагогів, що ставали жертвами мобінгу та найрозповсюдженіші особливості прояву педагогічного мобінгу, його причини та наслідки;

5) *дедукція*, яка використовувалась стосовно дослідження окремих категорій педагогів, які є «групами ризику» (педагогів, які найчастіше стають жертвами та агресорами);

б) *індукція*, на основі якої робився висновок стосовно педагогічних колективів, які є «групою ризику» у виникненні явища мобінгу та розробка рекомендацій щодо запобігання та протидії цьому негативному явищу.

Результати дослідження. Мобінг – це різновид психологічного насильства на робочому місці, у ході якого відбувається приниження, цькування та знецінювання по відношенню до певного колеги з боку інших колег.

Мобінг та звичайна сварка мають певні відмінності: 1) мобінг – це негативна поведінка, яка весь час повторюється та застосовується до одного й того самого вчителя, у той час, як конфлікт – це одиничний випадок і його учасниками можуть стати будь-які педагоги, що працюють у школі; 2) насильство характеризується дисбалансом сил (агресори завжди вважають себе кращими за жертву), у той час, як у конфлікті всі сторони мають однакове соціально-психологічне положення; 3) корпоративне знуцання має на меті зашкодити постраждалому вчителю та підкорити його волю агресорам, у той час, як сварка – це звичайний, але імпульсивний спосіб знайти спільне рішення певної проблеми. При цьому опоненти не мають на меті принизити один одного; 4) якщо у процесі «невинних» жартів колег над певними вашими якостями характеру вам стає сумно, то це сміливо можна вважати приниженням. При звичайній жартівливій розмові веселий настрій зберігається у всіх її учасників.

За видами мобінг можна поділити на: *горизонтальний* (вияв агресії з боку колег до одного колеги); *вертикальний* (приниження з боку директора по відношенню до працівника і навпаки); *сендвіч-мобінг* (найважча форма мобінгу, коли нападки здійснюються і з боку колег, і з боку директора) [4].

Щоб розпізнати наявність по відношенню до себе або до когось із колег-педагогів мобінгу, потрібно звернути увагу на наступні ознаки: 1) постійне донесення директорові школи про допущення професійних помилок педагогом-жертвою; 2) звинувачення; 3) систематична критика, зауваження; 4) розповсюдження пліток; 5) ігнорування; 6) псування особистих речей (зі столу зникають важливі документи, з комп'ютеру зникають файли, поламані робочі інструменти тощо). При наявності вищеперерахованих ознак, можна сміливо стверджувати, що ви або ваш знайомий учитель став жертвою мобінгу [6].

Серед основних причин, через які виникає явище педагогічного цькування, є наступні:

- 1) заздрість стосовно педагога-жертви;
- 2) бажання самоствердитись (спроба підняти самооцінку за рахунок іншої людини);
- 3) прагнення довести до звільнення того, хто не подобається;
- 4) страх конкуренції з боку учителів-агресорів по відношенню до педагога-жертви [5].

Тривалий процес корпоративного знуцання призводить до згубних наслідків для постраждалого:

- 1) занижена самооцінка, комплекс неповноцінності;
- 2) невпевненість у собі, підвищена тривожність;

- 3) зниження здатності продуктивно виконувати свої робочі обов'язки;
- 4) психосоматичні захворювання (погіршення апетиту та сну, головні болі, мігрені, аритмія, нервовий тик тощо);
- 5) невмотивована агресія;
- 6) нервові зриви;
- 7) зниження рівня концентрації пам'яті та уваги;
- 8) депресія;
- 9) наявність панічних атак;
- 10) суїцидальні нахили [7].

Жертвою мобінгу може опинитися будь-хто, незалежно від рівня професіоналізму, стажу та віку. Достатньо того, щоб жертва перейшла кому-небудь дорогу та виявила високу конкурентоспроможність. Тому я надаю рекомендації щодо того, як не потрапити у ситуацію корпоративного знуцання:

- 1) доброзичливо ставтеся до всіх колег;
- 2) не демонструйте інтелектуальні чи інші переваги над колегами: відшукайте «золоту середину» між тим, щоб залишитися самим собою та тим, щоб не виділятися з колективу;
- 3) якщо ви новачок у навчальному закладі, дізнайтеся у колег про те, які правила та традиції заведені в колективі та дотримуйтесь їх. Не дарма кажуть «У чужий монастир зі своїм уставом не заходять»;
- 4) беріть участь у корпоративних вечірках – це надасть вам можливість проявити свої якості серед колег, як співбесідника, та ближче познайомитися з ними;
- 5) уникайте розповсюдження пліток, адже в найближчому майбутньому це може обернутися про ти вас самих;
- 6) сумлінно ставтеся до виконання своїх робочих обов'язків (у такому разі директор не захоче втрачати цінний кадр, щоб не сталося);
- 7) не дозволяйте себе принижувати та ображати. Якщо того вимагає ситуація, то можна «показати характер»;
- 8) не ображайте та не принижуйте нікого самі;
- 9) уникайте хвастощів, не провокуйте заздрість (зменшіть кількість розповідей про власні досягнення, уникайте розповіді про ваші плани та мрії на майбутнє);
- 10) уникайте «службових романів», щоб не нажити ворогів серед учителів протилежної статі;
- 11) при спробі колег «дістати» вас ведіть себе спокійно та впевнено: запитайте в них, що їм від вас треба, що вони хочуть від вас почути або побачити. Не демонструйте хвилювання та не підлабузнюються. Інакше, у протилежному випадку, ви продемонструєте їм свою слабкість та невпевненість, що спровокує посилення знуцання [9].

Але «від тюрми та від суми не зарікайся»... Не дарма кажуть... Тому якщо ви, все ж таки, відчули на собі всю гіркоту корпоративного цькування, рекомендуємо вдатися до дій:

- 1) у першу чергу, проаналізуйте свою поведінку на роботі. Можливо, ви самі спровокували мобінг по відношенню до себе певними вчинками або словами;
- 2) знайдіть лідера колективу та поговоріть із ним. Можливо, таким чином, не вдасться зупинити насильство, але ви хоча б будете знати мотиви його дій. А це вже є основою для боротьби із мобінгом;
- 3) зверніть увагу на педагогів, які не беруть участь у знуцанні та налагодіть із ними хороші взаємостосунки. Своєю допомогою та підтримкою вони допоможуть вам пережити цей складний момент. А кривдники, побачивши поряд із вами союзників, можуть послабити агресію по відношенню до вас;
- 4) сумлінно підходьте до виконання своїх робочих обов'язків. Директор школи оцінить високий рівень вашого професіоналізму, а це, в свою чергу, може стати початком кінця колективних цькувань. У протилежному випадку, педагоги-мобери матимуть можливість принизити вас перед колегами та керівництвом;

5) уникайте підвищення голосу у відповідь на знуцання педагога-агресора. У такому випадку він переверне ситуацію на свою користь: кривдник опиниться жертвою, а ви – злісним невротиком. Я думаю, ви здогадуєтесь, на чий бік стануть інші колеги...;

6) на початку розвитку мобінгу дозволяється виявити агресію. У такому разі колеги-булери зрозуміють, що перед ними не слабак, а сильна та впевнена в собі людина;

7) можна спробувати звернутися до агресора по допомогу, адже їм лестить така ваша поведінка. Якщо мобер погодиться вам допомогти, можна спробувати вивести його на відверту розмову. Існує висока ймовірність того, що, в ході виконання сумісного завдання, кривдник буде налаштований до вас менш агресивно;

8) звернутися до директора школи. Але тут також є нюанси: по-перше, керівник закладу може бути зацікавленим у вашому звільненні; по-друге, він може бути байдужим до взаємостосунків між колегами; по-третє, є ризик прославитися серед колег «стукачем», через що налагодити з ними стосунки буде вкрай важким завданням. Але, якщо ви сумлінний працівник та професіонал своєї справи, то звернення до директора може бути корисним, адже ваше звільнення негативно може відбитися на результативності педагогічної роботи у школі;

9) якщо ніякий із вищеперерахованих способів не допоміг побороти знуцання, єдиним виходом для вирішення проблеми є звільнення. Адже фізичне та психічне здоров'я дорожче робочого місця, яке ви відвідуєте кожного дня як каторгу. Краще знайти інше робоче місце, ДЕ ВАС БУДУТЬ ПОВАЖАТИ ТА ЦІНУВАТИ ВАШ ПРОФЕСІОНАЛІЗМ!!! БАЖАЮ УСПІХІВ, ЛЮБОВІ ТА МИРНОГО НЕБА!!!! [10]

Висновки. Міжособистісне спілкування є невід'ємною частиною повсякденного життя людей: обмін новинами та важливою інформацією, надання та отримання дружньої підтримки у будь-яких питаннях, надання та отримання порад у вирішенні життєвих проблем – це те, завдяки чому людина стає ЛЮДИНОЮ у біологічному та соціальному сенсі. Людина – це соціальна істота, яка співіснує з іншими людьми, але разом із тим кожен із нас має унікальний набір рис свого характеру: стиль розмови та спосіб мислення, поведінка в тих чи інших ситуаціях, погляди на життя, бажання, принципи, амбіції і т. д. Це те, що відрізняє одну людину від іншої та робить її індивідуальністю. Але іноді на фоні даних відмінностей між декількома людьми виникають гострі зіткнення протилежних бажань, поглядів та інтересів, що називається *конфліктом*, під час якого вони сваряться один з одним. І це є нормальним до тих пір, поки конфлікт не переростає в затяжну фазу та не набуває рис нерівноправності в міжособистісних стосунках, що вже є насильством з боку однієї людини по відношенню до іншої. Гірше за все, коли така токсична тенденція набуває свого розвитку в тих місцях, де людина проводить більшу частину свого життя... Тобто, на робочому місці...

Вивченням проблеми мобінгу займалися такі сучасні науковці, як А. Колот, О. Качмар, О. Сердюк, Л. Гаращенко, О. Трюхан, Н. Мицкевич, В. Толстоног, Ханц Лейман та ін.

Згідно з даними досліджень: приблизно 50 % педагогів були жертвами корпоративного мобінгу, а інші – 70–80 % – є свідками цього негативного явища.

Мобінг – це різновид психологічного насильства на робочому місці, у ході якого відбувається приниження, цькування та знецінювання по відношенню до певного колеги з боку інших колег.

Найбільшого поширення мобінг набув серед представників педагогічної професії у навчальних закладах, де переважна більшість працюючих – це жінки.

Мобінг існує у наступних видах: вертикальний (агресія з боку директора до працівника й навпаки), горизонтальний (агресія направлена на певного колегу з боку інших колег) та сендвіч-мобінг (агресія відбувається як з боку директора школи, так і з боку інших учителів по відношенню до певного учителя).

Розпізнати наявність у педагогічному колективі мобінгу по відношенню до себе або когось із ваших колег вам допоможуть такі ознаки: 1) ігнорування педагога; 2) його постійне звинувачення, неконструктивна критика; 3) розповсюдження пліток про учителя-жертву;

4) про будь-яку його професійну помилку у педагогічній роботі завжди дізнається директор від інших колег.

Найрозповсюдженішими причинами педагогічного булінгу є: заздрість; бажання самоствердитися; бажання усунути конкурента; бажання «вижити» з колективу того, хто не подобається.

Тривалий процес «булінгу в учительській» призводить до сумних наслідків для постраждалого, серед яких: занижена самооцінка; невпевненість у собі; підвищена тривожність; зниження рівня продуктивності виконання професійних обов'язків; психосоматичні розлади; неврози; суїцидальні нахили.

Для того, щоб не стати жертвою мобінгу на робочому місці, необхідно дотримуватися наступних правил: поважати інших колег; не виявляти свої інтелектуальні переваги над іншими учителями, а знайти «золоту середину» між виявленням свого інтелектуального рівня та демонструванням нестачі певних педагогічних знань; відвідувати корпоративні вечірки; у «чужий монастир зі своїм уставом не заходити»; не принижувати колег; сумлінно виконувати свої професійні обов'язки; уникати надмірних розповідей про свої досягнення та плани на майбутнє, щоб не викликати заздрість у колег; уникати участі у розповсюдженні пліток; уміти відстоювати свою професійну та особистісну честь.

Якщо ви або хтось із ваших колег-педагогів опинилися в ситуації шкільного мобінгу, діяти треба наступним чином: поговорити з лідером колективу з метою виявлення мотивів негативних дій з боку учителів-агресорів; проаналізувати власну поведінку під час виконання робочих обов'язків; встановити добрі взаємовідносини з педагогами, які не беруть участь у корпоративному приниженні та доброзичливо до вас налаштовані; сумлінно ставитися до виконання своїх професійних обов'язків; уникати конфліктів з учителями-агресорами; вивести одного з кривдників на відверту розмову з метою з'ясування причин негативного ставлення з боку колег до власної персони; звернутися по допомогу до директора школи; за відсутності результату від застосування вищеписаних способів з подолання явища мобінгу, найкращим рішенням для вас буде звільнення з теперішнього місця роботи та пошук нового, яке принесе вам більше задоволення, поваги з боку колег та фінансового достатку.

Отже, при вирішенні проблеми шкільного булінгу серед учнів загальноосвітнього навчального закладу, ви, любі педагоги, повинні не лише проводити діагностичну, профілактичну, корекційну та просвітницьку роботу з дітьми та їх батьками. У першу чергу, звертайте увагу на якість ваших взаємовідносин один з одним у педагогічному колективі, тому що діти, у першу чергу, беруть приклад із поведінки дорослих і навчаються тому, що ви самі їм демонструєте. Тому, будьте уважні до себе!!!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо подолання мобінгу : текст законопроекту від 320 Проблеми економіки № 1 (35), 2018. Соціальна економіка, політика та демографія 25.07.2017 № 7005. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62371
3. Гаращенко Л. П. Правове регулювання заборони мобінгу в законодавстві зарубіжних країн. Юридичний вісник. 2016. № 3 (40). С. 95–98.
4. Качмар О. В. Мобінг як різновид психологічного насильства в трудовому колективі. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 14. С. 58–61.
5. Колот А. М. Соціально-трудова відносина: теорія і практика регулювання : монографія. Київ : КНЕУ, 2004. 230 с.
6. Мобінг: поняття, види, причини, наслідки, профілактика, як боротися. URL: <http://mykniga.com.ua/biograph/mobingponyattya-vidi-prichini-naslidki-profilaktika-yak-borotisya.html>
7. Сердюк О. І. Мобінг як деструктивне явище в креативному колективі, що гальмує інноваційний розвиток підприємства. URL: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/6.2/269.pdf>

8. Трюхан О. А. Захист працівників від мобінгу на робочому місці: теоретико-правовий аспект. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 4. С. 42–46.
9. Academic Journals and Conferences, 2020. URL: <http://science.lpnu.ua/node/17954>
10. Grundlagen zu Gewalt in der Familie / [G. Buchner, B. Cizek, V. Gossweiner et al.] / München, 2007. 74 p. URL: <https://www.fachportal/paedagogik.de/literatur/vollanzeige.html?Fid=601624#vollanzeige>
11. Meaning of “bully” in the English Dictionery. 1988. URL: <https://dictionari.cambridge.org/dictionary/english/bully?q=buling#translations>

REFERENCES

1. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR // Baza danykh “Zakonodavstvo Ukrainy” / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of 28.06.1996 № 254k / 96-VR // Database “Legislation of Ukraine” / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>] [in Ukrainian]
2. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy (shchodo podolannia mobinhu : tekst zakonoproektu vid 320 Problemy ekonomiky № 1 (35), 2018. Sotsialna ekonomika, polityka ta demohrafiia 25.07.2017 № 7005. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62371 [Draft Law on Amendments to Some Laws of Ukraine: Procedure for Mobility: Text of the Bill Type 320 Economic Problems № 1 (35), 2018. Social Economy, Politics and Demography 25.07.2017 № 7005. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62371] [in Ukrainian]
3. Harashchenko, L. P. Pravove rehuliuвання zaborony mobinhu v zakonodavstvi zarubizhnykh krain. Yurydychnyi visnyk. 2016. № 3 (40). S. 95–98. [Legal regulation of the prohibition of mobbing in the legislation of foreign countries]. Legal Bulletin. 2016. № 3 (40). S. 95–98. [in Ukrainian]
4. Kachmar, O. V. Mobinh yak riznovyd psykholohichnoho nasylstva v trudovomu kolektyvi. Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii. 2016. Vyp. 14. S. 58–61. [Mobbing as a kind of psychological violence in the workforce. Current issues of philosophy and sociology]. 2016. Vip. 14. Pp. 58–61. [in Ukrainian]
5. Kolot, A. M. Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia i praktyka rehuliuвання : monohrafiia. Kyiv : KNEU, 2004. 230 s. [Socio-labor relations: theory and practice of regulation: a monograph]. Kyiv : KNEU, 2004. 230 p. [in Ukrainian]
6. Mobinh: poniattia, vydy, prychny, naslidky, profilaktyka, yak borotysia. URL: <http://mykniga.com.ua/biograph/mobingponyattya-vidi-prichini-naslidki-profilaktika-yak-borotysia.html> [Mobbing: concepts, types, causes, consequences, prevention, how to fight]. URL: <http://mykniga.com.ua/biograph/mobingponyattya-vidi-prichini-naslidki-profilaktika-yak-borotysia.html> [in Ukrainian]
7. Serdiuk, O. I. Mobinh yak destruktivne yavyshe v kreatyvnomu kolektyvi, shcho halmuie innovatsiyni rozvytok pidpriemstva. URL: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/6.2/269.pdf> [Mobbing as a destructive phenomenon in the creative team that inhibits the innovative development of the enterprise]. URL: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/6.2/269.pdf> [in Ukrainian]
8. Triukhan, O. A. Zakhyst pratsivnykiv vid mobinhu na robochomu mistsi: teoretyko-pravovyi aspekt. Aktualni problemy vitchyznianoj yurysprudentsii. 2017. № 4. S. 42–46. [Protection of workers from mobbing in the workplace: theoretical and legal aspect. Current issues of domestic jurisprudence]. 2017. № 4. S. 42–46. [in Ukrainian]
9. Academic Journals and Conferences, 2020. URL: <http://science.lpnu.ua/node/17954>
10. Grundlagen zu Gewalt in der Familie / [G. Buchner, B. Cizek, V. Gossweiner et al.] / München, 2007. 74 r. URL: <https://www.fachportal/paedagogik.de/literatur/vollanzeige.html?Fid=601624#vollanzeige>
11. Meaning of “bully” in the English Dictionery. 1988. URL: <https://dictionari.cambridge.org/dictionary/english/bully?q=buling#translations>

Ladyk Valeria Yevgenivna

Postgraduate student 3rd year of study
in the specialty “Social Work”

National Pedagogical Dragomanov University

Practical psychologist, teacher-organizer

Secondary school of I–III degrees № 103 of Kyiv

89, Almatynska, str., Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-4991-0940

WORKPLACE MOBBING: HOW TO COMBAT VIOLENCE AT WORK

Relevance of research. *One of the biggest problems of society can be considered the fight against discrimination in all its forms. The desire to assert oneself, the thirst for revenge, unhealthy competition on the principle of “who is the best” lead to the fact that people lose the skills of socially acceptable ways of resolving conflicts. As a result, this trend leads to interpersonal violence. This problem is most common in the workplace in women’s teams, the first of which is the teaching staff of the school.*

According to a personal survey: 70 % of teachers surveyed witnessed mobbing, while approximately 53 % of teachers experienced the bitterness of pedagogical bullying.

In this case, we can conclude that the problem of “bullying in the teacher’s room” is global in nature and needs to be addressed immediately.

The purpose of the article: *to teach teachers to distinguish harassment from ordinary conflict; consider the types, causes and consequences of mobbing; provide guidance to teachers on preventing and combating corporate bullying.*

Accordingly, the article has the following tasks: to reveal the essence of the phenomenon of mobbing in the teaching staff and its difference from the conflict; consider the types, causes and consequences of corporate bullying; provide recommendations to teachers on preventing and combating the problem of “adult bullying”.

Methods used in researching the problem of mobbing and writing this article: 1) Observation; 2) Collection of information; 3) Analysis; 4) Synthesis; 5) Deduction; 6) Induction.

Research results. *Mobbing is a type of psychological violence in the workplace, in the course of which humiliation, harassment and devaluation of a certain colleague by other colleagues occurs.*

Signs of mobbing are as follows: constant unconstructive criticism from teachers to a particular teacher; ridicule, insults and humiliation; constant reporting to the school principal about professional mistakes made by the victim teacher; ignoring the injured teacher; damage to his personal belongings; systematic accusations; gossip spread.

If you or one of your fellow teachers find yourself in a situation of school mobbing, you should do the following: talk to the team leader to identify the motives for the negative actions of teachers-aggressors; analyze their own behavior while performing work responsibilities; establish good relationships with teachers who do not participate in corporate humiliation and are friendly to you; be conscientious in the performance of their professional duties; avoid conflicts with teachers-aggressors; bring one of the offenders into an open conversation in order to find out the reasons for the negative attitude of colleagues to their own person; ask for help from the school principal; If you do not get the results of the above-mentioned methods of overcoming the phenomenon of mobbing, the best solution for you will be dismissal from your current job and finding a new one that will bring you more satisfaction, respect from colleagues and financial well-being.

Key words: *mobbing, teaching staff, director, women’s team, teachers-aggressors, teacher-victim, interpersonal relationships, conflict, professional responsibilities, internal rules of the team, school, school.*

УДК 31.316.32

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.19>**Щербина Надія Федорівна**

кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії, історії та політології
Одеського національного економічного університету
вул. Преображенська, 8, м. Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-9399-1418

Балута Тетяна Павлівна

кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри філософії, історії та політології
Одеського національного економічного університету
вул. Преображенська, 8, м. Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-3278-6426

ІНФОРМАЦІЙНА КОМУНІКАЦІЯ В ОСВІТІ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Актуальність проблеми. Інформатизація суспільства – це перспективний шлях до економічного, соціального та освітнього розвитку. Інформатизація освіти спрямовується на формування та розвиток інтелектуального потенціалу нації, удосконалення форм і змісту навчального процесу, впровадження комп'ютерних методів навчання та тестування, що надає можливість вирішувати проблеми освіти на вищому рівні з урахуванням світових вимог. У сучасному суспільстві за тиждень людина отримує стільки інформації, скільки у часи середньовіччя отримувала за все життя. На жаль, інформаційний вибух сучасності не супроводжується відповідним збільшенням знань.

Традиційні методи і засоби навчання не встигають за вимогам сучасної освіти та слабо піддаються тенденціям стрімкого розвитку науково-технічного прогресу. Такі обставини змушують до впровадження нових інноваційних методів навчання та адаптації сучасних інформаційних технологій у навчальному процесі.

Метою статті є соціально-освітнє дослідження сутності та ролі Інформаційної комунікації як основного чинника розвитку освіти та особистості. **Методологічна основа дослідження** обумовлена метою і завданнями роботи та характеризується застосуванням теоретичної викладки, аналізу і синтезу поставленої проблеми, прикладів розвинутих країн Європи, досвід та аналогії, а також моделі розвитку суспільства згідно специфіки та проблем сьогодення. **Результати дослідження.** Було зроблено висновок, що інформаційно-комунікаційні технології поступово, активно і невпинно вкрапляються та інтегруються в усі сфери діяльності людини і суспільства, стають могутнім каталізатором і визначальним джерелом їх об'єктивного розвитку. Основними комунікативними факторами його є різке зростання ролі знань та інформації, які стають важливим стратегічним ресурсом освіти і суспільства, забезпечують адекватний сьогоденню розвиток особистості, прискорений розвиток високотехнологічних галузей. Сам розвиток суспільства дедалі більше залежить нової соціальної ролі знань. Вони є сьогодні прерогативою лише науки, а стають основою практичного використання. У суспільстві змінюється статус науки, знання, інформації. Потреба у яких зростає. Для їхнього функціонування необхідна інша організація інформаційної інфраструктури. Вирішення цієї проблеми вимагає конкретного знання про стан справ з поінформованістю особи у суспільстві. Отже, використання інформаційно-комунікативних технологій значно підвищує результативність освітнього процесу, сприяє формуванню таких умінь і навичок, які можуть реалізуватися в пошуковій, комунікативній роботі, стимулює виявлення інтересу для розв'язання поставлених завдань.

Ключові слова: інформаційний простір, сучасна освіта, суспільство, інформаційна комунікація, інформація, інформаційна людина, сучасна українська економіка, професійні компетенції.

Вступ. Інформаційна комунікація в сучасному світі розвивається прискореними темпами і починає визначати способи діяльності у переважній більшості людських практик. Не стала винятком і освіта. Значною мірою цьому сприяв і той факт, що активне поширення пандемії коронавірусу COVID-19 змусило широко запровадити дистанційні форми навчання в вищих навчальних закладах та багатьох організаціях, що стало потужним поштовхом для використання інформаційних технологій в освітній сфері.

Впровадження ІКТ в освітній процес сприяє становленню принципово нової форми безперервної освіти, фундаментальною основою якої виступає самоосвітня діяльність, підтримувана сучасними засобами ІКТ. На сучасному етапі розвитку суспільства в цілому і освіти зокрема інформаційні технології – це не просто допоміжний інструмент координування освітнього процесу, а невід’ємна частина процесу навчання з великим потенціалом. Інформатизація і комунікація у системі освіти є безперервним процесом і неминучою тенденцією розвитку сучасної освіти, суспільства і особистості. Сьогодні використання ІКТ в освіті постає одним із базових напрямів розвитку.

У сучасному суспільстві за тиждень людина отримує стільки інформації, скільки у часи середньовіччя отримувала за все життя. Цілодобовий доступ в Інтернет, постійні потоки новин по радіо і телебаченню, мільйони рекламних матеріалів у місці та на руках промютерів... На жаль, інформаційний вибух сучасності не супроводжується відповідним збільшенням знань.

В багатьох розвинутих країнах світу наголос у процесі реформування систем освіти переноситься на навчання вмінню самостійно здобувати потрібну інформацію, виділяти проблеми і знаходити шляхи їх раціонального вирішення, вміти критично аналізувати набуті знання і застосовувати їх для розв’язання нових завдань.

Більшість розвинених країн світу усвідомили необхідність особистісно-орієнтованої освіти, в якій ученя дійсно є центральною фігурою навчального процесу.

Мета та завдання. Метою даної статті є соціально-освітнє дослідження сутності та ролі інформаційної комунікації як фактору розвитку сучасного суспільства і окремо особистості. Найголовнішими завданнями виступають: аналіз інформатизації освіти розвинутих країн світу; можливість самостійно здобувати потрібну інформацію; виділяти проблеми і знаходити шляхи подолання їх з урахуванням сучасної української економіки; критично аналізувати набуті знання; комуніциувати і конкурувати на національному ринку; застосовувати знань для розв’язання сучасних викликів.

Методологічна основа дослідження обумовлена метою і завданнями роботи та характеризується застосуванням теоретичної викладки, аналізу і синтезу поставленої проблеми, прикладів розвинутих країн Європи, досвід та аналогії, а також моделі інформативної комунікації згідно специфіки сучасної української економіки і розвитку суспільства.

Результати. Нечуваним тріумфом людства в минулому столітті стало те, що в процесі розвитку науки і техніки найбільш вразливо «вибухнули» інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), і ми на новому світоглядному рівні досягнули значення інформації та фахової обізнаності громадян в якості ресурсу модернізації й розвитку країн. Під впливом ІКТ в ХХ столітті бурхливо почала розвиватися комунікація в науці, освіті, промисловості, економіці, медичній та військовій справі тощо. Масиви і якість змістовної інформації, які було накопичено століттями, і в різних країнах це робилося по-різному, в ХХ столітті вперше почали інтенсивно інтегруватися в систему світових знань, закладаючи підґрунтя для формування глобальної системи обміну інформацією та людської комунікації. Координати можливостей сучасних технічних засобів, які утворюють інформаційну комунікацію мережі та системи, за останні тридцять років суттєво розширили світ, радикально змінили уявлення про інформаційну комунікацію, а її цифрові технології взагалі, підвищуючи вимоги до неї, інтернаціоналізувала й уніфікувала стандарти, переводячи людський розвиток на новий щабель.

Людство ХХІ ст. постало перед фактом, що знання оновлюються швидше, ніж змінюються покоління. За умов сучасного так званого інформаційного вибуху обсяг лише наукової

інформації у світі подвоюється кожні 8–10 років, а загальна кількість друкованих праць перевищує 100 млн назв. Щорічно 80 тис. наукових часописів оприлюднюють 3 млн статей. Половину всіх даних, якими володіє наука, отримано протягом останніх 15 років. За останні 25 років видано майже стільки книг, скільки за попередні 500. За повідомленням М. Гілберта (Університет Південної Каліфорнії. UCLA), який здійснив спробу дослідити явище інформаційної революції в епоху цифрових технологій, сьогодні людство накопичило близько 295 ексабайт інформації. Її надалі обсяги цифрової інформації щорічно зростатимуть на 60 %¹ [1, с. 169].

Особистісно-орієнтоване навчання досить важко забезпечити в умовах традиційного навчання в школі чи університеті, яке називається «закритим», оскільки поведінка учня контролюється у просторі і в часі. Планування навчального процесу повністю здійснюється викладачами. Закрита форма навчання спрямована в основному на формування знань, умінь та навичок.

Так сьогодні передбачено, що на зміну традиційним «закритим» системам навчання приходять нові «відкриті» системи, до яких належить дистанційна освіта [2, с. 83].

Радикально змінилися й вимоги до освіти та фахової підготовки людей, які працюють в інформаційно-комунікаційній сфері. Все це ми бачимо на прикладах інтеграції новітніх ІКТ у сукупність всіх інформаційно-комунікаційних, політико-правових, науково-освітніх і фінансово-економічних процесів, які, в свою чергу, стрімко змінюють людське суспільство в гармонічній єдності всіх їх елементів, інтегруючи потенціал людства та підсилюючи могутність впливу на нашу свідомість глобального інформаційно-комунікаційного простору (ІКП). Світова спільнота ставить перед кожною державою виключно складні питання щодо проведення відповідної інформаційно-комунікаційної політики з метою адаптації своїх громадян до умов життя в новій інформаційно-комунікаційній реальності, вимагаючи законодавчо формувати нове бачення прав та обов'язків людини щодо задоволення інформаційно-комунікаційних потреб у суспільстві і, таким чином, готувати своїх громадян до життя в нових реаліях світу, життєдіяльність якого засновано на використанні інформації в якості головного ресурсу розвитку.

Дистанційна освіта – це багатоаспектне явище. Тому в режимі дистанційної освіти слухачі можуть отримати підготовку в будь-яких сферах наукових знань. Не є винятком економічна освіта. У дистанційному режимі може бути надано вищу економічну освіту, здійснено перепідготовку економістів та підвищення кваліфікації.

У сучасний період розвитку суспільства, що характеризується корінними змінами соціально-економічної, політичної та інших сфер, метою освіти стає формування творчо мислячих фахівців, які мають високу інформаційну культуру, здатних швидко адаптуватися в світі, що стрімко змінюється. Необхідність розробки нових підходів до навчання диктується незадоволеністю суспільства якістю. Зміна умов життя суспільства неминуче спричиняє вдосконалення освітніх концепцій.

Освіта здобувачів – це соціальне замовлення суспільства, яке обумовлено соціально-психологічними потребами суспільства, рівнем його розвитку, моральними та моральними цінностями цього суспільства. На жаль, процес модернізації у системі освіти проходить важко.

Основна мета використання інформаційних технологій у навчальному процесі як інноваційного підходу в освіті полягає у розвитку здібностей здобувачів на основі саморегуляції та самоосвіти; формування наукового фундаменту для успішного прогнозування власної професійної діяльності, творчого розвитку особистості та правильного вибору індивідуальної програми людини.

Як відзначає Л. Н. Кечиев, на сьогодні необхідна концепція побудови інформаційно-освітнього середовища, яке повною мірою враховує нові можливості створення, розповсюдження і застосування багатокомпонентних розподілених та інтегрованих баз даних і знань, орієнтованих на освіту, що враховує національні вимоги до системи освіти і гармонізована зі світовими тенденціями [3].

Важливим моментом є той факт, що сприйняття середовища не є пасивним спогляданням. Середовище сприймається в процесі постійної взаємодії з нею. Людина діє завжди як невід'ємна

складова частина ситуації, в якій вона перебуває. У середовищі як цілому людиною завжди управляє система зворотних зв'язків; дії індивіда допомагають йому переконатися в адекватності свого сприйняття, у відповідності або невідповідності середовища виконуваним діям по відношенню до цілого і цілі дії.

Таким чином, середовище відіграє двояку роль: по-перше, виступає інформації, яка дає змогу індивідові передбачити можливі наслідки альтернативних способів дії; по-друге, є свого роду «ареною», на якій здійснюється діяльність людини. Сприйняття середовища обов'язкове і пов'язане з дією в цьому середовищі. Середовище може справляти на людину приємну або депресивну дію, спонукати до дії або налаштовувати на відпочинок. Таким чином, можна сказати, що середовище впливає на дії людини і визначає її активність [4].

Основні цілі побудови єдиного інформаційного простору в освіті пов'язані з наданням принципово нових можливостей для пізнавальної творчої діяльності людини. Це може бути досягнуто завдяки сучасному інформаційному і технічному оснащенню основних видів діяльності в освіті: навчальної, педагогічної, науково-дослідної, організаційно-управлінської, експертної та ін.

Інформаційно-освітній простір визначається В. А. Ізвозчиковим як «простір здійснення особових змін людей в освітніх цілях на основі використання сучасних інформаційних технологій, зростаюча роль яких в організації освітньої діяльності визначає актуальність завдання конструювання і структуризації інформаційно-освітнього простору як окремо узятого навчального закладу, так і регіону і галузі в цілому». Інформаційно-освітній простір виступає як простір формування особистості інформаційної цивілізації, що освоїла інформаційну картину миру – багатовимірну інформаційну просторово-часову модель, представлену символами, сигналами, інформаційними потоками і середовищами в їх взаємозв'язку і спільності. Цей простір виконує інформативну, інтеграційну, комунікаційну, координуючу, розвивальну, професійно-орієнтуючу, загальнокультурну, гуманістичну й інші функції [5].

Інформація завжди супроводжувала людину в комунікації й використовувалася на всіх етапах розвитку людства – від первісних суспільств до сучасної цифрової цивілізації. Комунікація або взаємодія людей між собою в кожний період розвитку людства відбувалася по-різному, залежно від технологій, які постійно вдосконалювалися під тиском розвитку науково-технічного прогресу. Під її впливом інформаційно-комунікаційна взаємодія людини розширювалася й вдосконалювалася, і постійною умовою розвитку було забезпечення людей зростаючим обсягом інформації на тлі постійного вдосконалення технічних засобів комунікації й вивчення психології поведінки людини. Інформація як носій будь-яких нових знань, таким чином, потрапляла до споживачів, передаючи енергію творчості тим, хто створював і поширював новітні технології заради прогресу. Цей процес завжди мав пряме відношення до всіх соціально-політичних та фінансово-економічних проблем, які виникали в суспільстві із появою та впровадженням все нових і досконаліших інженерно-технічних рішень. Суспільство завжди розглядало їх в якості однієї з найважливіших проблем розвитку науково-освітньої сфери і в суспільно-політичних відносинах. Це, скажімо, ми бачимо й сьогодні в процесах діджиталізації, коли інформація про будь-які знання заради вимог технологій комп'ютерного «мислення» електронних засобів її обробки набуває ознак державної політики.

На розвиток особистості в даний час істотно впливає впровадження ІТ-технологій, яке характеризується значним становленням нової освітньої моделі, що ґрунтується на зміні основних уявлень про розвиток особистості через освіту. Формування і розвиток людини як особистості вимагає від суспільства постійного, свідомого, організованого удосконалювання системи суспільного виховання, подолання застійних, традиційних, стихійно сформованих форм.

Інформаційні технології роблять сучасних студентів мобільнішими і комунікабельними, швидко реагують на зміни, що відбуваються в навколишньому середовищі, а головне здатними сприймати велику кількість інформації, одночасно виконуючи супутні дії. Інформаційні технології – це лише інструмент, який сприяє становленню особистості. Але все залежить від початкових параметрів особистості. Інформаційні технології підсилюють диференціацію

в молодіжному середовищі, коли активні, використовуючи позитивні параметри інформаційних технологій, стають активнішими, а пасивні беруть мінімум і стають пасивними.

ІТ-технології є активним засобом розвитку особистості студента, з їх допомогою легше здійснюється переробка і засвоєння різного виду інформації, як на підсвідомому, так і на свідомому рівнях, вони здатні суттєво підвищити рівень оволодіння знаннями учнів з будь-якої навчальної дисципліни і сприяти їх становленню в конкурентоспроможних і високопрофесійних фахівців. Крім того, інформаційні технології створюють умови для ефективного прояви фундаментальних закономірностей мислення, уяви, сприйняття і оптимізують пізнавальний процес [2, с. 6].

Висновки. Організація освітнього процесу повинна враховувати глибину і розмах технологічних і соціальних наслідків комп'ютеризації та інформатизації. Розвиток інформаційних технологій сьогодні стає домінуючим фактором, який впливає на прискорення соціальних трансформацій сучасного суспільства. Нові технології створюють нові можливості, нові горизонти для розвитку особистості, розширюють діапазон вибору окремої людини.

Інформаційні технології, в сучасних умовах, ще й той інструмент, який забезпечить перехід на нові педагогічні стандарти відповідно до нових вимог і замовленням суспільства на особистість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білоус В. В. Про запровадження інформаційних і комунікаційних технологій у навчальний процес з криміналістики. Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. Вип. 118. С. 166–175.
2. Бисага Ю. М. Роль і місце дистанційного навчання серед інноваційних моделей організації навчального процесу. Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2002. С. 83–85.
3. Кечиев Л. Н. Информационно-образовательная среда технического вуза. URL: http://cnews.ru/edu/it_russia/institute.shtml
4. Макаренко Л. Л. Роль інформаційно-освітнього середовища в процесі формування інформаційної культури. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwixtCkh8b2AhXOtYsKHcIgb7g4FBAWegQIDRAB&url=http%3A%2F%2Fenpuir.npu.edu.ua%2Fbitstream%2F123456789%2F8923%2F1%2FMAKARENKO.pdf&usg=AOvVaw2LUS3NOdRrgQ5qD-QIbFAc>
5. Шрейдер Ю. А. Информационные процессы и информационная сред. НТИ. Сер. 2. 1976. № 1. С. 3–6.
6. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество: Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта. К. : Рефл-бук, 1999. – 403 с.

REFERENCES

1. Bilous, V. V. (2012) *Pro zaprovadzhenia informatsiinykh i komunikatsiinykh tekhnolohii u navchalnyi protses z kryminalistyky*. [About introduction of information and communication technologies in educational process on criminology] H. : Nats. un-t "Yuryd. akad. Ukrayiny im. Yaroslava Mudroho", Vyp. 118. S. 166–175.
2. Bysaha, Yu. M. (2002) *Rol i mistse dystantsiinoho navchannia sered innovatsiinykh modelei orhanizatsii navchalnoho protsesu*. [The role and place of distance learning among innovative models of educational process organization]. H. : Nats. yuryd. akad. Ukrayiny im. Yaroslava Mudroho. S. 83–85.
3. Kechyev, L. N. *Ynformatsyonno-obrazovatel'naya sreda tekhnicheskoho vuza*. [Information and educational environment of a technical university]. URL: http://cnews.ru/edu/it_russia/institute.shtml
4. Makarenko, L. L. *Rol informatsiino-osvitnoho seredovyshcha v protsesi v protsesi formuvannia informatsiinoi kultury*. [The role of information and educational environment in the process of forming information culture]. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwixtCkh8b2AhXOtYsKHcIgb7g4FBAWegQIDRAB&url=http%3A%2F%2Fenpuir.npu.edu.ua%2Fbitstream%2F123456789%2F8923%2F1%2FMAKARENKO.pdf&usg=AOvVaw2LUS3NOdRrgQ5qD-QIbFAc>

5. Shreyder, Yu. A. (1976) *Ynformatsyonnye protsessy y ynformatsyonnaya sred. [Information processes and information environment]*. NTY. Ser. № 1. – S. 3–6.

6. Tapskott, D.(1999) *Elektronno-tsyfrovoe obshchestvo : Plyusy y mynusy epokhy setevoho yntellekta. [Electronic-Digital Society: The Pros and Cons of the Age of Networked Intelligence]*. – K. : Refl-buk. – 403 s.

Shcherbyna Nadiya Fedorivna

Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the department of philosophy, history and political science
Odessa National University of Economics
8, Preobrazhenska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9399-1418

Baluta Tetyana Pavlivna

Candidate of Political Sciences,
Senior Lecturer at the department of philosophy, history and political science
Odessa National University of Economics
8, Preobrazhenska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0003-3278-6426

INFORMATIONAL COMMUNICATION IN UNDERSTANDING THE DEVELOPMENT OF SPECIALTY AS A FACTOR

The urgency of the problem. *Informatization of society is a promising way of economic, social and educational development. Informatization of education is aimed at the formation and development of the intellectual potential of the nation, the improvement of the forms and content of the educational process, the introduction of computer methods of teaching and testing, which allows solving the problems of education at the highest level, taking into account world requirements. In modern society, a person receives as much information in a week as he received in his entire life during the Middle Ages. Unfortunately, the information explosion of modernity is not accompanied by a corresponding increase in knowledge. Traditional teaching methods and means do not meet the requirements of modern development and are weakly amenable to the trends of the rapid development of scientific and technological progress. Such circumstances force teachers to introduce innovative teaching methods and adapt these technologies in the educational process.*

The purpose of the article is a socio-educational study of the nature and role of information communication as a major factor in the development of modern personality. **The methodological basis of the study** is determined by the goals and objectives of the work and is characterized by the application of theoretical calculations, analysis and synthesis of the problem, examples of developed European countries, experience and analogies, and models of society according to the specifics and problems of the present.

The results of the study. *It was concluded that information and communication technologies are gradually, actively and constantly intertwined and integrated into all spheres of human activity and society, becoming a powerful catalyst and determining source of their objective development. Its main communicative factors are the sharp growth of the role of knowledge and information, which become an important strategic resource of society, ensure adequate personal development, accelerated development of high-tech industries. The very development of society increasingly depends on the new social role of knowledge. Today, they are the prerogative of science only, and become the basis of practical use. In modern society, the status of science, knowledge, information is changing. The need for them is growing. Their work requires a different organization of information infrastructure. Solving this problem requires specific knowledge of the state of awareness of the individual in society. Therefore, the use of information and communication technologies significantly increases the effectiveness of the educational process, promotes the formation of such skills and abilities that can be implemented in search, communication work, stimulates the identification of interest in solving problems.*

Key words: *information space, modern education, society, information communication, information, information person, modern economy, professional competencies.*

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.774::321

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.20>**Бондаренко Микола Миколайович**

аспірант факультету соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

просп. Академіка Глушкова, 4-Д, м. Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-6043-6357

**ПОЛЕ ЧИ СИСТЕМА: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ФРЕЙМУ
СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНИХ МАНІПУЛЯЦІЙ**

Актуальність проблеми. Політична сфера повниться маніпулятивними технологіями, які, заради досягнення власних цілей щодо отримання чи утримання влади, використовуються суб'єктами політики – власне політиками та політичними партіями – задля впливу на громадську думку та електоральний вибір людей. Це розуміння є загальнодоступним і наявним у наочному, практичному сенсі, однак у академічному розрізі існує декілька традицій до визначення того, чим самим є ця «політика» як простір, де маніпуляції мають місце. Відповідно, постає питання про те, яким з підходів соціологам, політологам та іншим науковцям буде найзручніше користуватися при дослідженні застосування саме політичних маніпулятивних технологій.

Мета дослідження полягає у визначенні найбільш доцільного підґрунтя у категорії політичного простору (політична система чи поле політики) задля подальшого аналізу політичних маніпулятивних технологій.

Методи дослідження. Дана робота базується на загальнонаукових методах аналізу (в тому числі системного), синтезу, аналогії, абстрагування, конкретизації, з подальшим виходом на можливість застосування конкретно-соціологічних емпіричних методів та застосування моделей (як модель комунікації Г. Лассвела) задля подальшої розробки теми.

Результати дослідження. В ході дослідження проаналізовано підходи до визначення сутності та змісту категорій «політична система» (Д. Істон, Т. Парсонс, Г. Алмонд, К. Дойч) та «поле політики» (П. Бурд'є). Виділено місце «політики» в структурі інших суспільних просторів – соціального, економічного, культурного. В статті визначено ключові особливості та елементи «політичної системи» та «поля політики». Подано розрізнення вищевказаних категорій на основі їхніх структурно-функціональних та цільових характеристик, виділено авторські відмінності бачення категорій з ухилом на акціонізм чи комунікативність. Аргументовано доцільність вибору аналітичного фрейму «поле політики» як категорії простору для дослідження політичних маніпулятивних технологій.

Ключові слова: політична система, поле політики, соціальні ролі, інформація, комунікація, маніпуляції, маніпулятивні технології.

Вступ. Маніпуляції не є новинкою для політичного процесу – скільки політика існує, стільки ж в ній наявні намагання політичних сил здійснити прихований вплив на свідомість людей, щоб змінити напрям громадської думки чи електорального вибору на користь тих чи інших інтересів суб'єктів політики. Розуміння цього факту вже є буденним, однак на академічному рівні розгляд маніпуляцій, зокрема політичних, ще не досяг рівня цілісного розуміння, навіть враховуючи міждисциплінарний та мультипарадигмальний характер можливостей дослідження даного питання.

Говорячи про політичні маніпуляції в науковому розрізі, важливо звертати увагу не лише на аспекти рівня їхнього впливу (наприклад чи маніпуляція є міжособистісною, чи націлена на деку групу людей) або характерні ознаки, притаманні їм, а й на те, що ці маніпуляції, в першу

чергу, є саме політичними, а отже відносяться до сфери політики. Саме тому, для того щоб розпочати аналітичний процес, націлений на подальше вивчення характеристик таких маніпуляцій, варто визначитися з трактуванням політики як певного простору, де маніпуляції мають місце. В такому фокусі соціологія має дві ключові традиції, які зумовлюють постановку питання, що і стає основним у цій статті: при розгляді політичних маніпуляцій слід звертатися до фрейму «політичної системи» чи «поля політики»?

Мета та завдання. З огляду на вищевказане дослідницьке питання, *мета* даної статті полягає у визначенні найбільш доцільного академічного підґрунтя в категорії політичного простору (вибір між «полем політики» та «політичною системою») задля подальшого аналізу політичних маніпулятивних технологій. Постановка даної мети передбачає виконання наступних завдань:

- визначення соціально-політичної сутності та специфіки категорії «політична система»;
- визначення соціально-політичної сутності та специфіки категорії «поле політики»;
- порівняння вищезазначених категорій та обґрунтування вибору найбільш доцільної в якості підґрунтя для подальшого соціологічного дослідження політичних маніпулятивних технологій.

Методи дослідження. В основі дослідження лежать загальнонаукові методи аналізу (зокрема, системного аналізу), синтезу, проведення аналогій, абстрагування, конкретизації. Будучи умовним першим етапом в серії розробки даної теми, використання цих методів дає можливість подальшого обґрунтування застосування аналітичного моделювання (наприклад, комунікаційної моделі передавання Г. Лассвела) та конкретно-соціологічних емпіричних методів для аналізу політичних маніпуляцій.

Результати дослідження. Простір політики в соціологічній традиції найчастіше описується через одну з двох «рамок». Першою є «політична система», котру досліджували такі імениті автори як Д. Істон, Т. Парсонс, Г. Алмонд, К. Дойч; другою ж – «поле політики», автором якої є французький соціолог П. Бурдьє.

Ідучи по порядку, варто зазначити, що Д. Істон є одним з перших дослідників «політичної системи». Системність як підхід до розгляду явищ він запозичує з біології, а в самій же «політичній системі» він вбачає систему суспільних взаємодій, через яку авторитетним, обов'язково-примусовим чином відбувається розподіл ресурсів та цінностей [1, р. 862]. Д. Істон фокусується на зв'язку політичної системи з іншими системами суспільства, який він описав за формулою: «вхід – конверсія – вихід» [2, р. 384] за участі «навколишнього середовища». «Вхід» відповідає за «вимоги» суспільства та «підтримку» дій влади, «конверсія» і є самою політичною системою, що ці отримані дані оброблює та передає свою «реакцію» на «вихід», де вони стають «рішеннями» і «законами». Крім того ця схема передбачає наявність «зворотного зв'язку» як відповіді «зовнішнього середовища» на рішення політичної системи, що знайдуть свій відгук на «вході» [3], запускаючи цикл знову.

Т. Парсонс продовжив розгляд політичного простору як системи, водночас деталізуючи «навколишнє середовище» – інші (під)системи суспільства (соціетальну, культурну, економічну) – кожна з яких, разом з політичною системою, має свій фокус та функціонал. Згідно його думки, політична підсистема «працює» в розрізі особистісного потенціалу людей через колективи та спільноти, і так вона ініціює диференціацію індивідів та виконує функцію ціледосягнення як соціальної дії [4, р. 8–17].

Г. Алмонд трактує політичну систему як систему взаємодій, що організовує процес соціальної інтеграції, але через інструменти сили й примусу (або загрози їх застосування) [5]. Його підхід також базується на схемі з «входом» і «виходом», але фокус зосереджений на їхньому функціоналі. Так, за Г. Алмондом, «вхід» забезпечує політичну соціалізацію, агрегацію та артикуляцію політичних інтересів і вподобань та безпосередньо політичну комунікацію. «Вихід», в свою чергу, орієнтований на створення, імплементацію та контроль за нормами [5].

Можна зробити висновок, що Д. Істон, Т. Парсонс та Г. Алмонд, хоч і в окремих випадках зачіпають комунікативну складову, все ж означають систему політичного простору як систему

актів, дій. Натомість дослідник К. Дойч описує політичну систему саме через призму комунікації, додаючи інфопотоки та комунікаційні зв'язки до її структури [6, с. 21–22].

Тут варто зазначити, що саме по собі політичне маніпулювання є комплексом дій, який має на меті приховану зміну масової свідомості, щоб стимулювати активність маніпульованої аудиторії у напрямі, доцільному для маніпулятора, в боротьбі за політичну владу [7]. В. Набруско зазначає, що маніпуляції є підвидом комунікативних технологій, адже останні функціонують у трьох площинах: імперативно-індоктринальній (це пропаганда), діалогічній (це конструктивна дискусія на рівні влада-суспільство) та, власне, маніпулятивній (це прихований вплив на «жертву» маніпуляції, що скеровує її поведінку у потрібний вектор) площині [8, с. 11]. Такі тлумачення демонструють важливість комунікативного аспекту при розгляді маніпуляцій.

Структура політичної системи за К. Дойчем схожа на презентовані раніше схеми Д. Істона та Г. Алмонда, однак «конверсія» стає більш поглибленою. Відтак, на «вході» інформація відбирається через «рецептори» (внутрішні та зовнішні у сенсі державного утворення). Уже всередині самої політичної системи (тобто «конверсії») дані обробляються, порівнюються з попередніми відомостями та оцінюються за існуючим порядком, нормами й цінностями. Далі центр прийняття рішень видає «результат», який виконавчі органи («ефектори») втілюють в реальність. Фідбек від цього втілення стає новою інформацією для «рецепторів» входу, що і продовжує цикл [9, р. 258–261]. У своєму аналізі К. Дойч додатково вказує на рівні комунікацій політичної системи: особистий (неформальний), організаційний (посередницький, партійний тощо) та рівень ЗМІ [6, с. 23].

Узагальнюючи вищезазначені підходи, можна зазначити, що, за формулюванням авторів, політична система є доволі лінійною (бо інформація рухається із «входу» на «вихід»), а всередині системи завжди присутній «центр» – керуючий елемент обробки й прийняття рішень. Обидва ці положення відкидає французький дослідник П. Бурдьє, пропонуючи бачення політичного простору як «поля».

Поле, за П. Бурдьє, це певний «простір гри» (практик) у певній доволі самостійній сфері суспільного життя: економіці, культурі, релігії, політиці. Подібно шахам і настільним іграм, поле – це дошка, на якій відбувається гра. Гра йде за правилами та заради призів – ставок. Ставки дають «гравцеві» силу, владу, ресурс, котрі зумовлюють його можливість займати певну позицію. Саме за ці позиції йде боротьба між, як їх називає соціолог, «агентами». Ними можуть бути як окремі люди, так і цілі інститути (організації, колективи).

Однак поле – це не тільки простір, а і множина зв'язків між позиціями, (наявно чи потенційно) розміщеними в просторі. Ці позиції означені завдяки системі уявлень, намірів, інтересів та розподілу капіталів, котрі дають доступ до особливих «прибутків», що поле може надати. Так поле і створює «простір можливостей» для агентів і їхньої боротьби, націленої «на збереження або на зміну структури силових відносин, що відтворюють це поле» [10, с. 11–12]. Окрім того, боротьба та взаємодія може відбуватися і між акторами з різних полів, що означає комунікацію між полями.

Поле політики для П. Бурдьє – це «політичний мікрокосм», певний автономний світ, що є частиною соціального. Тому значущості тут набувають два параметри: важливість розуміти те, що відбувається в полі політики згідно зовнішнього контексту, і, водночас, усвідомлення його автономності як внутрішнього підпростору, що має свої якості та правила. Цитуючи К. Маркса, П. Бурдьє зазначає, що політичний мікрокосм є «чимось на кшталт театру» – не повністю реалістичним, бо справжня боротьба і ставки знаходяться поза театральною сценою [10, с. 113–117].

Автор вказує, що поле політики прагне до «нав'язування легітимного бачення соціального світу» і є місцем боротьби за це нав'язування та поділ позицій (а з ними і ресурсів). Політика подається аргументовано, ніби об'єктивно, оскільки вона визнається і легітимується сторонами самого політичного процесу. Політична ідея постає мобілізуючою, бо надає аудиторії такий спосіб світосприйняття, який вони приймають або ж не приймають, мобілізуючись як «суперники». Через нав'язування вагомим елементом поля політики стає капіталізація авторитету,

що забезпечує певний рівень довіри [10, с. 118–128], він же і диференціює позиції на тих, «хто керує» та «ким керують».

Дійсно, за П. Бурдье люди довіряють політикам (авторитетам) повноваження приймати рішення за себе з допомогою мандату довіри. Таким чином «представники громадськості» стають обраними «голосами» від певної спільноти [11], і комунікують як із нею, так і за неї. Відповідно, боротьба відбувається також і за право говорити та діяти від імені аудиторії.

Важливо зазначити, що у полі політики істинність не є головним виміром комунікації. Натомість, як було підкреслено, вона вимірюється в термінах мобілізаційної сили, ефективності (щодо збору людей на мітинг або безпосередньо кількості голосів на виборах тощо). У полі політики слово дорівнює дії: воно переконує про здатність робити, ділить аудиторії на «своїх» та «чужих», і декларує намір, що може бути здійснений певною групою послідовників. Достовірність комунікації лежить не в площині істинності, а у авторитеті передавача повідомлення [11], що виводить комунікацію в полі політики на імовірну маніпулятивність.

Висновки. Підводячи підсумок, можна зазначити, що політична система постає більш лінійною структурою, котра має «центральний керівний орган», який здійснює прийняття рішень. Відповідно у «політичній системі» інформація рухається із «входу» на «вихід» та контролюється централізовано. Такий підхід є, скоріше, акціоністським, тобто, попри наявність у структурі комунікативних елементів, все ж опирається на хід дії, а не на «розмову».

Натомість, фрейм «поля політики» – це «простір гри», дещо театралізований, зі своїми правилами і особливостями боротьби за «ставки». На цьому полі слово і є дією, адже комунікація вимірюється не істинністю, а ефективністю (мобілізаційною силою) у досягненні цілей.

Враховуючи те, що маніпуляції є підвидом комунікативних технологій, які здатні відбуватися на різних рівнях взаємодії і націлені на досягнення певної мети, та можуть застосовуватися різнорівневими акторами задля – в разі політичних маніпуляцій – успіху в боротьбі за владні позиції, доцільнішим для їхнього аналізу постає використання категорії «поле політики». Окрім того, розріз авторитетності, цільової спрямованості та стратегічності комунікацій, і, безпосередньо, розподілу ролей і позицій у «театралізованій грі», відкриває можливість для подальшого аналізу політичних маніпулятивних технологій через призму комунікативних моделей (як модель передавання Г. Лассвела) та «драматургічної соціології» у рамках парадигми символічного інтеракціонізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Anderson W. Review [on *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science* by David Easton] // *The American Political Science Review*. 1953. Vol. 47. No. 3. P. 862–865. URL: <https://doi.org/10.2307/1952911> (дата звернення: 27.05.2022).
2. Easton D. An Approach to the Analysis of Political Systems // *World Politics*. 1957. Vol. 9. No. 3. P. 383–400. URL: <https://content-calpoly-edu.s3.amazonaws.com/politicalscience/1/documents/faculty/mike-latner/POLS-112/POLS-112-Easton-Analysis-Political-Systems.pdf> (дата звернення: 27.05.2022).
3. Готун А. Основні концепції дослідження комунікації в політичній системі суспільства // *Політичний менеджмент*. 2011. № 1. С. 75–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2011_1_11 (дата звернення: 27.05.2022).
4. Parsons T. *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1971. 152 p. URL: https://biblsrc.btk.ppke.hu/Szociologia/15ParsonsTalcott_The_System_of_Modern_Societies.pdf (дата звернення: 27.05.2022).
5. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : навч. посіб. Київ : Либідь, 2005. 576 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-52.html> (дата звернення: 27.05.2022).
6. Політична система сучасного суспільства : навчальний посібник / Мадіссон В. В., Кадлубович Т. І., Черняк Д. С., Пархоменко Н. В. Київ : КНУТД, 2015. 229 с. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/2647/3/20150223_Maddison_NP.pdf (дата звернення: 27.05.2022).
7. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2010. 432 с. URL: <https://academia-pc.com.ua/product/198> (дата звернення: 27.05.2022).

8. Набруско В. І. Формування громадської думки в умовах легітимації політичної влади (масовокомунікативний вимір) : автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.03. Київ : Ін-т журналістики КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. 20 с.

9. Deutsch K. W. *The nerves of government: models of political communication and control*. New York : Free Press, 1965. 316 p. URL: https://archive.org/details/nervesofgovernme0000deut_m6a8 (дата звернення: 27.05.2022).

10. Бурдые П. О телевидении и журналистике / пер. с фр. Т. Анисимовой, Ю. Марковой; отв. ред., предисл. Н. Шматко. М. : Фонд научных исследований «Прагматика культуры», Институт экспериментальной социологии, 2002. 160 с.

11. Бурдые П. Политическое представление. Элементы теории политического поля. Социология политики / пер. с фр.; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. М. : Socio-Logos, 1993. 336 с. URL: <http://bourdieu.name/content/politicheskoe-predstavlenie-elementy-teorii-politicheskogo-polja> (дата звернення: 25.05.2022).

REFERENCES

1. Anderson, W. (1953, September). Review [on *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science* by David Easton]. *The American Political Science Review*, 47 (3), 862–865. doi: 10.2307/1952911

2. Easton, D. (1957, April). An Approach to the Analysis of Political Systems. *World Politics*, 9 (3), 383–400.

3. Hotun, A. (2011). Osnovni kontseptsii doslidzhennia komunikatsii v politychnii systemi suspilstva [Key conceptions for researching the communication in the political system of society]. *Political Management*, 1, 75–86. [in Ukrainian]

4. Parsons, T. (1971). *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, New Jersey : Prentice-Hall, Inc.

5. Shliakhtun, P. P. (2005). *Politologiya (teoriia ta istoriia politychnoi nauky)* [Political science (theory and history of political science)]. Kyiv : Lybid. [in Ukrainian]

6. Madisson, V. V., Kadlubovych, T. I, Chernyak, D. S., & Parkhomenko, N. V. (2015). *Politychna systema suchasnogo suspilstva* [Political system of modern society]. Kyiv : KNUTD. [in Ukrainian]

7. Boyko, O. D. (2010). *Politychne manipuliuvannia* [Political manipulating]. Kyiv : Akademydav. [in Ukrainian]

8. Nabrusko, V. I. (2006). *Formuvannia gromadskoi dumky v umovakh legitymatsii politychnoi vlady (masovokomunikatyvnyi vymir)* [Forming of public opinion in terms of legitimation of political power (mass communication dimension)]. (Dissertation abstract). Kyiv : Institute of Journalism, Taras Shevchenko National University of Kyiv. [in Ukrainian]

9. Deutsch, K. W. (1965). *The nerves of government: models of political communication and control*. New York : Free Press.

10. Bourdieu, P. (2002). *O televidenii i zhurnalistike* [On television and journalism]. N. Shmatko (Ed.). Moscow: “Pragmatics of the Culture” Research Foundation, Institute of Experimental Sociology [in Russian].

11. Bourdieu, P. (1993). *Politicheskoe predstavlenie. Elementy teorii politicheskogo polya* [Political presentation. Elements of the theory of political field]. N. A. Shmatko (Ed.). Moscow : Socio-Logos. [in Russian]

Bondarenko Mykola Mykolaiovych

Postgraduate (PhD) student at the Department of Sociology

Taras Shevchenko National University of Kyiv

4-D, Akademika Hlushkova Ave, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0001-6043-6357

**FIELD OR SYSTEM: DETERMINING THE FRAME
FOR SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF POLITICAL MANIPULATIONS**

Relevance of the topic. *Political sphere is filled with manipulative technologies, which, in order to achieve their own goals of gaining or retaining power, are used by political actors (politicians and political parties) that want to influence public opinion and people's electoral choice. This understanding is available publicly, and perceivable in a practical sense, yet in the academic context there are several traditions of defining what this category of "politics" actually is, whilst we speak about the space for manipulations. Thus, the question regarding the choice of the most convenient approaches for sociologists, political scientists and other researchers to use in studying the applications of political manipulative technologies, arises.*

The aim of the research is to determine the most appropriate basis for further analysis of political manipulative technologies within the category of political space (political system or the field of politics).

Research methods. This article is based on general scientific methods of analysis (including system analysis), synthesis, analogies, abstraction, concretization, with subsequent availability to apply specific sociological empirical methods and modeling (such as H. Lasswell's model of communication) for further development of the topic.

Results of the research. In the course of the research, approaches to determination of the essence and contents of such categories as "political system" (D. Easton, T. Parsons, G. Almond, K. Deutsch) and "field of politics" (P. Bourdieu) were analyzed. The place of "politics" in the structure of other social spaces (societal, economic and cultural) was highlighted. The article identified key features and elements of the "political system" and the "field of politics". The distinction on the basis of structural, functional and target characteristics of the categories listed above, was given. The authors' differences in perception of those categories (with a tendency to actionism or communicativeness) were highlighted. The expediency of choosing the "field of politics" analytical frame as a category of space for studying political manipulative technologies was argued.

Key words: political system, field of politics, social roles, information, communication, manipulations, manipulative technologies.

УДК 316.776.23

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.21>**Климанська Лариса Дмитрівна**

доктор політичних наук, професор,
професор кафедри соціології та соціальної роботи
Національного університету «Львівська політехніка»
вул. Степана Бандери, 12, Львів, Україна
orcid.org/0000-0002-3693-7503

Луцишин Галина Іванівна

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»
вул. Митрополита Андрея, 5, м. Львів, Україна
orcid.org/0000-0002-8434-071X

ПРАКТИКИ СПОЖИВАННЯ КОНТЕНТУ МЕДІА В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ І ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Актуальність проблеми. *Проблемна ситуація, яка актуалізує обрану тему, пов'язана із практиками споживанням медіаконтенту в сучасному суспільстві, і характеризується двома моментами. По-перше, величезний потік інформації, який потрапляє до споживача медіаконтенту, ускладнює процес «переварювання» і пошуки потрібної інформації. По-друге, закорінення медіа у повсякденному житті сучасної людини, створюють загрозу для інформаційної безпеки. В умовах інформаційного суспільства медіа може бути як джерелом, так й засобом психотравматизації особистості. Некритичне використання медіаконтенту, що характеризує низьку громадянську культуру, являє собою загрозу для демократичного розвитку країни.*

Мета – з'ясувати наскільки практики споживання медіаконтенту в сучасній Україні відповідають високому рівню громадянської культури, якого потребують умови інформаційного суспільства і російської агресії.

Методи дослідження. *В процесі дослідження використовувались загальнонаукові методи (аналіз, синтез, порівняння) та емпіричні методи (якісне соціологічне дослідження). Отриману первинну соціологічну інформацію упорядковано та класифіковано за допомогою тематичного аналізу.*

Результати дослідження. *Проаналізовано поняття і види медіапрактик в сучасному інформаційному суспільстві. Зважаючи на прив'язку мети дослідження і статті до інформаційної культури і активізації громадянського суспільства в Україні визначено основні типи медіапрактик за рівнем медійної активності особистості: пасивні, реактивні та активні медіа практики. серед великої кількості інформації розміщеної в інтернеті. Виявлено, типи сприйняття медіаконтенту в чотирьох версіях: наївна довіра, інформаційний скептицизм, рефлексивна довіра, інформаційний нігілізм. Всі чотири версії медіапрактик охарактеризовані з точки зору довіри/недовіри до інформації і довіри/недовіри до джерела інформації.*

Ключові слова: *інформаційне суспільство, громадянська культура, медіапрактики, інформаційний нігілізм, інформаційний скептицизм, наївна довіра, рефлексивна довіра.*

Вступ. Сучасне медіатизоване середовище інтенсивно впливає на менталітет людини, внаслідок чого одні медіаспоживачі більшою чи меншою мірою дезорієнтуються, губляться в інформаційних потоках, а інші, навпаки, набувають навичок споживати інформацію компетентно. Те, що відбувається з останніми, пояснюється новітніми змінами в медіалітеті, які можна визначити поняттям «медіапросьюмеризм». Проблемна ситуація, яка актуалізує обрану тему, пов'язана із практиками споживанням інформації в сучасному суспільстві, і характеризується двома моментами.

Перше, в загальному величезному потоці інформації, з яким людина стикається кожен день, повідомлення, які виходять від держави і політичних акторів, від організацій, компаній і брендів, не сприймаються свідомістю споживача як актуальна і корисна інформація та виявляються нездатними привернути увагу людини і мотивувати її на цільові дії. Це ситуація, яку свого часу Альберт Гор назвав «ексформацією». Ексформація – передумова інформаційної кризи. До проявів ексформації і, відповідно, інформаційної кризи відносять: а) стрімке зростання загальної кількості документованої інформації; б) зростання обсягів інформації, яка не друкується: звітів, доповідей, статистичних матеріалів тощо; в) відтак, ускладнення процесу віднайдення потрібної інформації.

Другий проблемний момент, пов'язаний із споживанням інформації, напряму виходить на роль медіа та того, що називається практиками медіаспоживання “homo informaticus”. Технологічний рівень сучасних медіа змінює не лише способи інформування аудиторії, а й сам процес сприйняття людини: медіа стали необхідною умовою існування сучасної людини та створили нове середовище в житті сучасної людини, де індивід не просто регулярно споживає медіа, а також постійно виробляє контент та транслює його. Для опису такого явища британський дослідник Роджер Сілверстоун використовує термін «медіаполіс» [1, с. 5–6], що позначає, з одного боку, деякий стан суспільства та його членів, який формується розвитком медіа-технологій та зростанням споживання матеріалів ЗМІ, а з іншого – своєрідне «надматеріальне середовище проживання людини і соціуму, яке створюється медійною комунікацією та позбавлене просторової визначеності». «Ми потрапили у залежність від медіа у своєму повсякденному житті...» [1, с. 5–6]. Сьогодні в умовах інформаційного суспільства медіа може бути як джерелом, так й засобом психотравматизації особистості. Медіатравматизація перетворилась на реальність сьогодення, одну з найгостріших проблем інформаційної безпеки.

В цих обставинах, на нашу думку, актуальним і важливим буде дослідження практик медіаспоживання як «соціальних практик використання медіа для отримання та освоєння певного символічного змісту та здійснення соціальних зв'язків та взаємодій» [2, с. 209].

Разом з тим важливим питанням у розвитку сучасного інформаційного суспільства є формування громадянської культури, яка має, перш за все системоутворюючий характер, і визначає умови розвитку громадянського суспільства загалом, ефективність перебігу соціально-культурних процесів. Особливо важливим є це питання у перехідних суспільствах, де люди потребують підготовки до громадського життя, розуміння ролі та функцій громадських інститутів, до яких відносимо інститут засобів масової інформації. Громадянська освіта, частиною якої є навчання медіа грамотності, є важливим знаряддям демократизації суспільства.

Мета і завдання. Мета, яку ми ставимо перед собою – з'ясувати наскільки практики споживання медіаконтенту в сучасній Україні відповідають високому рівню громадянської культури, якого потребують умови інформаційного суспільства і російської агресії. Серед завдань – розглянути поняття медіаспоживання та спробувати дати типологію практик споживання контенту медіа; на основі аналізу проведених глибинних інтерв'ю дослідити моделі споживання інформації, визначити сигнали довіри до інформації та / або джерел інформації.

Методи дослідження. Дослідження типів споживання медіаконтенту (медіапрактик) проводилось методом напівструктурованого інтерв'ю з відкритими запитаннями. Емпіричною базою дослідження були тарнскрипти напівструктурованих інтерв'ю, які піддавались тематичному аналізу. В опитуванні взяли участь 16 представників західних областей України (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька) віком від 21 до 64 років (з них 6 чоловіків та 10 жінок), представників міста і села (Таблиця 1 в додатках дає інформацію про учасників дослідження). Саме опитування проводилось з 14 по 25 липня 2021 року. Для глибшого вивчення процесів споживання інформації/дезінформації було обрано дві індикативні теми: газ та коронавірус актуальні на той час в Україні.

Для здійснення аналізу текстів глибинних інтерв'ю було використано тематичний аналіз як якісний метод аналізу даних, методологія якого дозволяє виокремити всі можливі аспекти досліджуваної проблеми і ситуації [3; 4].

Транскрипти аналізувалися за стандартним комплексним методом якісного аналізу, який включав ступеневий процес кодування. На етапі структурного кодування головний аналітик кодував текстові елементи в кожному транскрипті глибинного інтерв'ю, що відповідало способам, яким наші інформанти сприймали інформацію пов'язану з індикативними темами, обирали критерії щодо довіри/недовіри вказаним медіаматеріалам.

Друга хвиля аналізу йшла за методом занурення / кристалізації [5], тобто процесу, що включає глибоке занурення у ключові частини закодованих даних – з регулярним відходом від них з метою рефлексії та виходу на другий рівень формулювання теми. Усі автори розглянули результати такого аналізу кодування. Регулярні зустрічі дослідницької команди, всебічне обговорення тем, субтем і типів сприяли формулюванню висновків з якісного аналізу. Врегулювання розбіжностей було досягнуто шляхом обговорення.

Результати. Медіапрактики – це узвичаєні, стереотипізовані способи взаємодії суб'єктів з медіаджерелами, які формують медіасередовище існування. Медіапрактики це ряд повторюваних дій, спрямованих на створення і споживання інформації (пошук, сприймання, інтерпретація інформації, диференціація правдивої і фейкової інформації, обмін інформацією, використання). Медіапрактики включають суб'єкта у взаємодію з інформаційними ресурсами і користування медіаконтентом. Водночас медіа практики несуть у собі певні ризики, які пов'язані з використанням медіаконтенту, і включають суб'єкта у громадську активність чи виключають його з мережі громадської активності. Класифікувати медіапрактики можна за різними критеріями: за суб'єктністю (індивідуальні, групові; практики громад); за динамікою розгортання у часовому вимірі (короткотривалі, довготривалі); за якістю впливу на особистість та соціальне середовище (конструктивні, деструктивні); за функціональністю (поліфункціональні, монофункціональні); за видом діяльності (гра, навчання, діяльність, творчість); за типом медіа, в комунікативному просторі якого вони реалізуються; за типом технічного засобу, завдяки якому реалізується контакт з медійним простором; за каналом сприймання контенту (аудіальне, текстове, візуально-статичне, візуально-динамічне, комбіноване сприймання); за рівнем медійної активності особистості (активність, реактивність, пасивність).

Зважаючи на прив'язку мети нашого дослідження і статті до інформаційної культури і активізації громадянського суспільства в Україні найбільший інтерес для дослідників являв собою останній критерій, оскільки він передбачає існування критичного ставлення до інформації в рамках формування громадянської культури. В науковій літературі виокремлюють пасивні, реактивні та активні медіапрактики [6].

Пасивні медіапрактики, як правило, слугують інформаційному насиченню, яке дозволяє реконструювати картину світу (статистика, фактаж, відстеження актуальних подій). Для них властиве одноосібне споживання медійного контенту (читання, перегляд, прослуховування) без подальшого оперування з ним у медійному просторі

Реактивні медіапрактики характеризуються реагуванням на медійну продукцію, створену іншими (коментування, лайки-вподобання, перепост, обговорення тощо). Реактивним медіапрактикам притаманне реагування на контент (активність у відповідь), створений іншими (поширення інформації; перепост, обговорення і коментування; спростування недостовірної інформації тощо). Тобто, при реалізації реактивних медіапрактик користувач радше прагне до певної міри впливати на медійний простор шляхом презентації власної позиції щодо досліджуваної теми.

Найвищим ступенем медіаактивності можна вважати створення медіа-продукції з подальшим її розміщенням, просуванням в інформаційному просторі. Активним медіапрактикам властиве створення контенту або активний вплив на зміст медійного простору (медіазвернення; групи координації; «стьюбінг»; поширення соціально-значущої інформації; гра в комп'ютерні ігри, в яких розгортається певний контекст; написання та публікації експертних блогів, інформаційні атаки на віртуальних опонентів). Отже, при реалізації активних медіапрактик користувач медіа є активним творцем медійного простору та завдяки своїй творчості здійснює вплив на свідомість споживачів контенту. Часом до таких активних медіапрактиків використовують термін «просьюмеризм».

Однак тільки ступінь медійної активності індивіда не завжди повно відображає те, що відбувається в межах медіапрактики. Для розуміння рівня громадянської культури, яка через сприйняття інформації включає суб'єкта в взаємодію з іншими суб'єктами, визначає ставлення його до різноманітних подій і процесів, які відбуваються в суспільстві, слід усвідомити, як саме індивід відокремлює правдиву інформацію від неправдивої, за якими ознаками він оцінює те, що бачить і чує через різноманітні засоби масової інформації.

Медіапрактика включає в себе декілька елементів. Після неодноразового перечитування і кодування текстів проведених інтерв'ю, було прийнято рішення, що критичними для медіапрактики є довіра до джерела інформації і довіра до самої інформації. Кінцева мета – визначити, що у сприйнятті наших інформантів виявляється гідним довіри – виявити „сигнали” довіри.

Було прийнято рішення типологізувати типи сприйняття медіаконтенту в чотирьох версіях. Наші коментарі обмежуються в цій статті довірою до інформації

Таблиця

Версії/типи споживання медіаконтенту/медіапрактики

	Довіра до інформації	Недовіра до інформації
Довіра до джерела:	I. Наївна довіра	III. Рефлексивна довіра
Недовіра до джерела	II. Інформаційний скептицизм	IV. Інформаційний нігілізм

I квадрант – наївна довіра – це така практика медіаспоживання, яка включає і довіру до інформації, і довіру до джерела інформації. Для цієї практики властиве поверхнєве сприймання інформації. Поверхневість у сприйнятті полягає в тому, що повідомлення може не дочитуватись до кінця, неможливість ідентифікувати джерело інформації – «джерело там пише, ... не знаю звідки воно»¹ (Наталя). Як правило, такі інформанти звертаються до інтерв'юера за підтвердженням своєї думки – «Я фактично сама не знаю, що то, як то, звідки то джерело. А якщо то правда, то правда точно. А Ви як думаєте? що правдива?» (Наталя). В межах такої медіапрактики людині важко прийняти якесь визначене рішення, вона займає позицію «не знаю». На будь-яке питання, яке потребує не підтвердження, а пояснення, наприклад – «як пояснити ситуацію з пандемією і з коронавірусом і хто то в тому винен?», вони відповідають «Я не знаю навіть. Не знаю, чому таке виникло. Трудно сказати. Хто в тому винен? – Ну, я знаю. Може трошки й влада, наші керуючі ...» (Леся). Абсолютно логічно, що в межах такої медіапрактики з'являється бажання покладатись на одне, єдине джерело, але точно правдивої інформації «може повинно бути якесь одно джерело таке, ... щоб вони сказали правду... І тоді би було так правильно (Леся). Контроль над інформацією у повідомленні і відповідальність за неї повинна нести якась конкретна людина, з якої пізніше можна спитати і яку можна зробити винною в неправдивості цієї інформації – «повинна бути якась людина, яка за це відповідає, наприклад, як той лікар Ляшко, він би сказав, знаєте, що правильно так має бути і так, так. Ну, я так, я так рахую, я би йому довіряла. Якби я знала, що то все так правда, що то так має бути і це правильно, то я би й довіряла. Я так рахую, що так би повинно бути. Не повинно би бути стільки думок, стільки» (Леся).

Диференціація інформаційного поля за сигналами довіри відбувається за декількома параметрами:

- **за критерієм існування.** Найперший параметр, який визначає довіру до інформації – це саме її існування. Вони вважають, що якщо інформація існує, це автоматично викликає довіру до неї: «Я погоджуюся з усіма статтям... Бо якщо інформація є, значить то перевірено, значить, воно і правильно.... (Наталя) «Та я погоджуюсь, хай буде. Він (мається на увазі журналіст) ж десь узяв інформацію (Наталя)... хтось інформацію цю поширив, значить, може, вона і правильна» (Наталя);

¹ Тут і далі йдеться про посилання на ім'я учасника у таблиці 1. Стиль висловлювань інформанта збережено.

- **за критерієм бажаності.** Якщо інформація для мене бажана, я би цього хотіла, то вона і є правильною, правдивою, вона викликає мою довіру: «Ну погоджуюся. Хочу вірити так, що так буде» – (йдеться про оцінку статті) (Сильвія);

- **за критерієм прийнятної форми.** Форма, якій надається перевага – це картинка. Основний канал сприймання інформації – телебачення («Я лиш телевізор. Всі канали, що там є, всі дивлюся. Більше в мене інформації .... нізвідки нема» (Наталя);

- **за критерієм «близькості» інформації до особистих потреб і інтересів,** тобто наскільки інформація зачіпає проблеми самої людини. Оцінюючи матеріали статті про перебіг Covid-19 у людей з другою групою крові інформантка зауважує, що оскільки в неї саме друга група крові, тому така інформація була би для неї цікавою. (Наталя)

- **за критерієм неможливості вплинути на події.** Усвідомлення неможливості впливати на події сприяє дистанціюванню від інформації про них. Газова тема, попри визнання, що вона є достатньо гострою, не сильно їх цікавить: «А за газ мене не дуже сильно цікавлять – як є, так є. То від нас не залежить, від народу» (Наталя) і додає щодо плати за газ «Я в політику воше не лізу, воше не вмішуюся...я плачу все дуже справно, я така дуже совєцької закалки – що вони дають, я то плачу» (Наталя).

II квадрант – інформаційний скептицизм – передбачає такий тип сприйняття медіаконтенту, який включає довіру до інформації, і можливу недовіру до джерела інформації. Скептик – це тип особистості, схильний ставити під сумнів як чужі умовиводи, так і свої власні, здатний побачити слабкість в будь-якому аргументі і прагне перевіряти і підтверджувати кожен деталь в картині світу. На думку скептика складно вплинути необґрунтованими твердженнями без незаперечних доказів. Вони все ретельно перевіряють, шукають аргументи і докази, і тільки після детального власноруч проведеного розслідування висловлюють власну думку. Зрозуміло, одній людині складно вивчити всю необхідну інформацію. Скептик розуміє це, тому не бачить проблеми в тому, щоб поміняти точку зору після отримання нових значущих фактів. Люди зі скептичним мисленням не особливо емоційні. Вони пригнічують емоції, щоб ті не заважали раціонально аналізувати інформацію.

Для цього типу медіапрактики характерним є пошук потрібної інформації. Людина з таким типом медіа практики споживає не тільки через стрічку новин, а ще вишукує те, що найбільше відповідає її інтересам на сьогодні: «...я в Вайбері підписана на групу «Коронавірус» ... дивилася весь час кілька випадків, деталі там по районах ... я щоранку прокидалася і заглядала». Ці люди чутливі до змін у характері подання інформації (зокрема, про вірус COVID-19): «...на початку пандемії все телебачення була тільки одна тема – Коронавірус. А зараз уже трошки ... відійшли від цієї теми, показують свої успіхи у боротьбі з Коронавірусом» (Лариса). Як правило, вони оцінюють інформацію не як однозначно прийнятну або неприйнятну, правдиву чи неправдиву. Їх оцінка формулюється фразою «скоріше так, ніж ні» (у відповідь на запитання, чи довіряєте їй, чи вважаєте її правдивою), або у відсотках 50/50, або навіть з поясненнями – «на сімдесят відсотків вважаю (інформацію), правдивою, ну, а тридцять ні, я просто думаю сімдесят відсотків – це думка медиків, а тридцять відсотків може бути це згенеровано журналістами, які писали цю статтю...» (Лариса). Скептики ознайомлюються з інформацією не поверхнево. Вони оцінюють її не тільки за заголовками, а дочитують до кінця і оцінюють сам зміст, наповненість статті. В манері скептиків задавати багато запитань при тому не на підтвердження своєї думки, як це відбувалось у представників «наївної довіри», це запитання, які ставлять під сумнів тези самої статті.

Диференціація інформаційного поля **за сигналами довіри** відбувається за параметрами:

- **за критерієм «близькості/далекості»,** і найбільше їх цікавить те, «що наболіло» – «хотять знизити ціну на газ на шістдесят відсотків. Тому що це наболіло для людей» (Лариса), те, що торкається безпосередньо їхніх проблем – «якщо хтось стає на захист споживачів, то вже цікавить. Якщо хтось намагається знизити тарифи і так далі – це завжди люди ставлять на захист таких політиків» (Лариса);

- **за критерієм прийнятної форми.** Найбільшу перевагу в очах такого роду інформантів має статистична форма подання інформації. Практично всі «скептики» називають групу у Вайбері, де *«Саме на цьому сайті, на якому підписана я у Вайбері, показують статистику щодня скільки захворіло, скільки летальних випадків, скільки одужало, скільки вже вакциновано сказано»* (Лариса). Інформація, яка подається про «дратівливі», проблемні теми у суспільстві має бути *«стислою, конкретно і без лишніх там прикрас»* (Надія). Вони погоджуються з тією інформацією, яка подається «сухою» статистикою;

- **за критерієм аргументованості.** Зазвичай, оцінка інформаційних скептиків не є огульною, вона аргументована. Вони оцінюють (і навіть без додаткових питань) відповідність змісту статті її заголовку. Наприклад, оцінюючи статтю «Бо гімно привезли» [7] одна з інформанток зазначила, що заголовок не відповідає змісту – *«Ну, заголовок такий досить абсурдний я би сказала, можна було би заголовок і замінити на якоесь нормальне для сприйняття»*. Оцінюючи статтю «За майбутнє» запропонувала президенту і прем'єру...», де йдеться нібито про механізм зниження тарифів на газ, інформантка зауважує *«Ну, в цій статті реальних механізмів... не наведено. От беремо перше, друге, третє, так, так і так сказано, загальними фразами»* (Лариса). *«...не говорити загальними фразами – “маємо зробити”, а показати – як це зробити? Не просто говорити, що мало б воно знизити, а показати свій план, ... який дійсно механізм має бути зниження цих тарифів. Чи за рахунок державних компенсацій, чи тобто, або шукати якихось інших цих постачальників газу і так далі, заключати якісь нові договори. Тобто показувати ті механізми»* (Лариса).

Інформаційні скептики зазвичай звертаються до декількох джерел інформації.

ІІІ квадрант – рефлексивна довіра – позначає такий тип медіапрактики, який включає недовіру до інформації, і довіру до джерела інформації. Рефлексія це спроможність людської свідомості перетворитись на предмет осмислення. Мислення є рефлексивним тоді, коли, по-перше, крім отримання предметного знання, присутнє чітке уявлення про способи його отримання; по-друге, коли виникає проблема обґрунтування знання і постає питання про його істинність; по-третє, рефлексія полягає у можливості мислення контролювати само себе.

Як гасло для такої медіапрактики можна взяти вислів однієї з наших інформанток *«Джерелам довіряю, інформації не завжди»* (Вікторія). В межах цієї медіапрактики йдеться про споживання інформації з багатьох джерел – *«Я звикла критично відноситися до будь-якої інформації. Я слухаю один варіант, другий варіант, третій і роблю якісь висновки для себе... я слухаю, беру до уваги, але ще десь. Ну і, звичайно, колеги також діляться досвідом. Це практичний досвід і їм також довіряю»* (Вікторія). Інформація сприймається не гамузом, а фрагментами. У інформанта з таким типом сприйняття в межах медіапрактики є прагнення з чимось погодитись, а з чимось не погодитись – *«ну, по заголовку я тільки визначаю про що йдеться, так, тему. Я не надаю жодного значення заголовку з одної простої причини, що є ціла спеціалізація майстрів заголовків»* (Андрій). Часом вони препарують невеличкий текст по абзацах, щоб визначити правдивість чи неправдивість: *«В тих чотирьох абзацах є один абзац з лайф правди, далі є нагадування про те, що до групи ризику Covid-19 належить, перелік якихось людей, що взагалі не стосується даної новини, тому цих два абзаци ми викидаємо. І бачимо перший абзац з посиланням на те, що було і припущення. Тобто, ну, в принципі, як викинути тих два абзаци, то це є коротке сухе новинне повідомлення. З ним не можна не погодитись, це інформація. Далі ми повинні її критично осмислити. І наші висновки – ось тоді буде погодження/не погодження»* (Андрій). В оцінках інформації відображено бажання аналізувати, не погодитись з інформацією, яка йде від знайомого і навіть визнаного авторитетним джерела. Вони не оцінюють прикметниками (хороша або інформація), а пояснюють, аргументують за схемою : по-перше, по-друге, по-третє...

Інформанти з практикою рефлексивної довіри сприймають медіаспоживання як певний вид діяльності, а не як сприймання інформації у фоновому режимі. Якщо дійсно хочеш вникнути в інформацію *«треба мати певний рівень освіченості, щоб щось таке вміти прочитати і ще й час мати на то, і зацікавитись. Але якщо ти справді хочеш розуміти про Covid-19,*

ну то читати «Українську правду» навряд чи треба» (Андрій). Крім того, вони, як висловився один з наших інформантів, «стерилізують свій інформаційний простір, щоби не слухати бредні... (мається на увазі фейкові новини)» (Андрій). Вони здійснюють цільовий пошук інформації, і здійснюють його за певним алгоритмом, в основі якого лежить диференційована довіра до самого змісту інформації. За **критерієм інформативності** споживачі диференціюють інформацію на декілька категорій, кожна з яких має різний ступінь довіри: вступна інформація – «...сталася подія. І я розумію, що скоро прийде аналітика, від експертів. Чи доцільно їх з'єднувати? І я вирішую, чи цікава ця тема для мене, що би почитала більше» (Тетяна); формат простого факту – «Є якийсь простий факт інформаційний, ти його просто сприймаєш», а не схвалюєш) (Тетяна); картинка, яка привертає увагу – за висловом однієї інформантки фейсбучний варіант («це більше фейсбучний варіант, коли ти читаєш якісь такі назви, хочеться натиснути» (Роксолана), інші називають це «варіант із заголовком» – «Звертаю увагу на заголовок» (Тетяна); «ну тому що заголовок, ну ти уже прочитав заголовок і інтересно вже стало, що в ітоге» (Юля); провокативна інформація – «вона настільки вже, як то, забарвлена, тобто, померти від голоду чи холоду. Тобто, вмерти чи жити? Ну, якісь такі, що воно видно, що там щось дуже радикальне таке написано і не хочеться читати» (Тетяна); оціночна інформація без даних – «оцінка просто. Ну, просто як є оцінки політиків. От і все» (Роксолана); політичний піар – «...ну це ж не новина. Це політична агітація. Що партія «Голос» там політичний піар робить, що оцей «За майбутнє», що Гордон когось там іншого рекламує, що там Юлія Тимошенко десь була, чи то вже наступна стаття» (Андрій); «просто бздур» – «Це бздур – секретні біолабораторії. Як може бути якась секретна біолабораторія в іншій державі, однієї держави в іншій? Це нереально» (Антон). Індивід, який підходить до проблеми довіри до інформації саме з таким критерієм, ймовірно має високий рівень громадянської культури.

До критерію інформативності, в цих медіапрактиках додається ще **критерій аргументованості** позиції автора. Якщо подається інформація без аргументації, до такої інформації немає довіри – «Аргументи? По-моєму, нема. Ну, вона тут казала, що/ – не, я би не назвала це аргументами, я би назвала це всьо просто словами» (про статтю, де Ю. Тимошенко порадила як зменшити тариф [8]) (Юля). Самі аргументи оцінюються по-різному залежно від ситуації і від власних уподобань. Наприклад, аргументація про вакцини їде у форматі «китайські vs європейські або американські стандарти» – «Ті джерела, з яких я читала інформацію, дуже по-різному до цього відносяться і є такий варіант, знаєте, є товари китайські, кажуть, в нас однозначно кажуть, що то дрантя – так, аби сказати трохи делікатніше. Але те, що вони везуть, що вони продають в Європу, в Америку, в Англію – це ж весь ринок вони, всюди є їхні товари, то вони є якісними» (Максим), аргументація щодо недовіри до Ю. Тимошенко йде в руслі політичного популізму і піару – «Нам багато чого обіцяли і не лише вона одна. Сказати легше, ніж зробити. Язык без кісток і так само як папір, все зносить. Можна написати, можна сказати. Вона дуже гарно вміє. ... вона хорошиий демагог, вона знає, що треба сказати. А потім виявляється – ну, хотіли, но не могли. Тому, я вважаю, що це популізм, як підготовка до передвиборчої кампанії» (Максим).

Крім того, така медіапрактика завжди прагматична. Інформанти з медіапрактикою рефлексивної довіри оцінюють інформацію за критерієм корисності: інформація має бути такою, щоб спрямовувати читача до певної дії, особливо якщо йдеться про небезпечну ситуацію, це має бути відповідь на запитання «що я з цим маю зробити?» – «якщо не спрямовувати, то це є сухий факт, який мало ну, не розкриває деякі аспекти просто. Тобто, для мене є певна подія і кожен спеціаліст може в ній щось своє побачити. Медик – своє, правоохоронні органи – своє. А звичайний споживач ну, йому стає цікаво, а що в цьому такого. Ну, тобто, я просто розумію: так, передаються дані. А для мене, наприклад, я не знаю, а чи це може добре. Тому, що, можливо, все-таки якимось контролюється цей процес, як виробляються певні віруси. Можливо, в нас вони не до кінця захищаються. Тобто, знаєте, якийсь певний аспект недовіри. Можливо, в певній мірі контролюється. А якщо він є небезпечний, може якимось там ще більше

досліджують. Водночас тут якась певна небезпека. Тобто, в мене дуже багато запитань, які не вирішені і я розумію, що це не є можливо настільки актуальна і проблематична тема, яку би я хотіла більше гуглити, дізнаватися» (Юля).

У інформантів з медіапрактикою рефлексивної довіри є чітке уявлення про те, **яким має бути ідеальне повідомлення, ідеальний контент**. У них існує розуміння того, що кожному подію можна подати «під різним соусом» – «кожному подію можна подати як з негативної, так з позитивної сторони» (Юля). Ідеальний контент – це там, де більше конкретики. Ідеальна правдива інформація – це інформація, яку збирають за правильним алгоритмом. Ідеальний контент не повинен бути популістичним. В інформації мають бути присутні факти, новини, але не емоції «Інформація має бути... просто фактичною» (Юля); «Ви запитуєте мене про емоції, а в мене немає емоційної складової від читання новин» (Андрій), «суть інформаційного повідомлення – це сказати, що ось є детальна інформація, ознайомлюйтеся і робіть висновки» (Андрій). Справжній контент, який заслуговує на довіру, має складатися з трьох елементів «статистика + аналітика + прогноз» (Роксолана). У представників позиції «рефлексивна довіра» присутнє не просто усвідомлення того, що за допомогою інформації можна маніпулювати (оцінюючи інформацію, яка йде через ЗМІ про коронавірус, вони демонструють розуміння того, як і для чого прикрашають інформацію: «Можливо... я думаю, що в деякій мірі роздують проблему... тому що, знаєте, людям же нашим що інтересно? – ...І вони показують це в такому якому і не дуже позитивному світлі...це не те, що інформація неправдива. Вона є правдива, просто для цікавості можуть добавляти якісь, знаєте... ну, показувати її якось більш насичено» (Юля), а ще і розуміння технологій маніпулювання інформацією.

ІМ квадрант – інформаційний нігілізм – позначає такий тип медіапрактики, який включає і недовіру до інформації, і недовіру до джерела інформації. Нігіліст відмітає все принципи, не визнає апіорі авторитетів. Нігілісти схильні до критичного мислення і скептицизму. Може бути декілька версій такого інформаційного нігілізму. Одна з них – серед ідей, які поширюються в інформаційному полі, індивід вибирає собі ті, які є альтернативою загальноприйнятим, причому, часто йому ці ідеї подобаються просто тому, що вони не такі, як традиційні. Самостійно тверезо оцінювати нові ідеї йому не хочеться тому, що є радісне відчуття власної правоти. Тобто, не тільки йому одному старі підвалини здавалися неправильними, значить він тепер може сміливо зарахувати себе до нової, прогресивної тенденції, яка змете старі ідеали і побудує новий світ. Саме такі люди є соціальною базою для революційних рухів, переворотів, бунтів. Головна якість таких людей – небажання думати самостійно. Можливий інший варіант. Неприйняття традицій суспільства, в якому живе індивід, призводить до замикання в собі. Він відгороджується від світу невидимим бар'єром. Цей бар'єр проходить зазвичай по кордону його домівки, інтереси обмежуються власною сім'єю, близьким колом. Всі явища, які відбуваються навколо набувають негативного забарвлення. Людина повністю відсторонюється від процесів, що торкаються проблем суспільства. Вона абсолютно байдужа до того, що відбувається, не ставить питань, не шукає відповідей. І якщо щось трапляється, нігіліст стверджує: «Я тут ні до чого, мене це не стосується, нехай за це відповідають інші!» При цьому він не розуміє, що процес в будь-якому випадку торкнеться і його. Для таких людей будь-які зміни – на гірше. Вони не ходять на вибори, не беруть участі в суспільному житті. Під час воєн такі люди намагаються уникнути призову, їм все одно, яка влада, аби не чіпали.

Інформаційний нігілізм виявляється у дотриманні гасла: «Я нікому не вірю і стою сам за себе» – «Так я би сказав, що я не довіряю жодній інформації» (Іван); «недовіра – це у нас генетично, напевно з поколінь до системи, до влади, до лікарів, до освіти, до будь-чого, що породжується людиною крім позитивно яскравих, поетичних та мистецьких проявів» (Євген), «А, коли ти вже дорослішаєш і ти переконаєшся, що дійсно довіряти не можна нікому: ні системі, ні органам, владі, ні. На жаль, ми є заручниками такого... суспільного пекла», «недовіра – вона присутня завжди» (Євген); «я не довіряю жодним джерелам.. таких джерел, в яких я, наприклад, впевнений, там, чи довіряю, ну їх практично немає» (Антон) Такі люди критикують всіх і все. Під час коронавірусу було прийнято неправильну і неадекватну політику.

Всі люди навколо поводять себе так само неправильно і неадекватно. Інформація, яку подають у медіа, неправдива: «...зараз ми вже тверезо оцінюємо ситуацію, бачимо, що ті цифри, що колись говорили шалені щодо смертності від корона вірусу, вони були штучно створені, ... вони застарілу інформацію півторарічної давності ще й дотепер додають, мовляв там: «В нашому населеному пункту, яке хворіло на коронавірус там протягом півтора року». Тобто це вже неправильна подача інформації» (Іван). Оцінка такими інформаційними нігілістами «високих» авторитетів скоріше іронічна, ніж з повагою. Вони не завжди хочуть і готові озвучувати і власну точку зору. На запитання про версії походження вірусу COVID-19 один з інформантів – «...ніхто не може сказати... А чи варто висловлювати і озвучувати власну думку, щоби робити узагальнення, і якщо один дурень скаже дурницю і можуть подумати про ціле суспільство, що вони всі – дурні» (Євген).

В межах медіапрактики «інформаційний нігілізм» диференціація інформаційного поля відбувається, перш за все, **за критерієм бажаності**. Одну інформацію хочу знати, іншу – не хочу. Інформаційні нігілісти демонструють стійке небажання знати погану інформацію, допускати себе до сприйняття негативної інформації, створити навколо себе інформаційну кульку, в яку допускати тільки те, що хочеться. «Я просто негативно, ну стараюсь не читати, хто там, куди, коли і як. Останнім часом інформацію про COVID-19 намагаюсь взагалі не чіпати», «ту інформацію, яку я бачу, мені доносять на роботі» (Тетяна); «не використовую, навпаки – блокую у Viber-і державну групу про коронавірус. Я її відкладаю постійно, я не знаю навіть, чому її не видалив досі. Я її просто відкладаю на тридцять днів постійно» (Євген), «ми знову-таки заплутані суспільством. Ми не маємо надії та сподівання на краще. І постійно це перебування, що тебе можуть обманути чи не дати достовірну інформацію – воно змушує відмовлятися від будь-яких новин. (Євген).

На додаток до вже описаних критеріїв довіри чи недовіри до інформації у інформаційному нігілізмі з'являється ще один – **критерієм можливості чи неможливості вплинути на події у повідомленні**. Інформанти з типом сприйняття «інформаційний нігілізм» доволі часто пояснюють своє небажання оцінювати інформацію позицією «це все одно нічого не змінить» – «це врешті-решт воно нічого не змінить. Знаєш ти там тарифи на газ – піднімуться чи опустяться, чи там хтось у владі щось пропонує зробити. Це велика маніпуляція або якийсь піар» (Євген). І через це усвідомлення неможливості втрутитися і вплинути на події виникає небажання знайомитись детально з цією інформацією: «Тобто я не буду вникати як, які схеми, але вони є і є в величезних масштабах. Тобто я бачу як нас обманюють, обманюють просто по жорсткому» (Іван).

Найбільшу довіру ці інформаційні нігілісти виявляють до повідомлень, які перевірені власним досвідом і у власному спілкуванні (бачив, мав можливість спостерігати, дотичний до події): «Я стараюсь дев'яносто вісім відсотків інформації пропускати крізь себе, залишати тут в собі» (Іван), «любє джерело інформації, я ставлюсь до нього скептично, тому що аналізую через власну, там, призму, досвід, там, і розуміння певної ситуації, співставляю значну частину фактів, джерел. Тобто, ніколи майже не користуюся одним джерелом і ніколи не довіряю» (Антон).

Висновки. Отже, після опису медіапрактик можемо зробити висновок, що представників різних квадрантів можна віднести до вже відомих з наукової літератури типів. Тип споживача медіаконтенту «наївна довіра» – до представника пасивних медіапрактик, інформаційного скептика і представника «рефлексивної довіри» до активних практик споживання медіа контенту, інформаційного нігіліста – до реактивної медіапрактики. До категорії медіапросьюмерів можемо віднести представників рефлексивної довіри. Саме позиція цих людей, які по ходу оцінюючи правдивість/неправдивість інформації, поданої у повідомленнях, створюють свої схеми, свої категорії і, не виключено, свій контент, який презентують у соціальних мережах. Безперечно, що формування громадської думки за допомогою мас-медіа відбувається цілеспрямовано і впливає на громадянську культуру, в основі якої є громадянська освіченість, громадянська активність, а також досвід громадської

діяльності. Описи медіапрактик споживання інформації, безумовно потребують перевірки на масивах кількісних досліджень в соціології.

Додаток 1.

Таблиця. Опис учасників дослідження (імена вигадані)

№ з/п	Імя інформанта	Вік	Місце проживання	Представник типу сприйняття медіаконтенту
1	Роксолана	21 рік	Обласний центр, Львівська область	Тип «рефлексивна довіра»
2	Тетяна	35 років	Обласний центр, Чернівецька область	Тип «інформаційний нігілізм»
3	Лариса	33 роки	Село, Закарпатська область	Тип «інформаційний скептицизм»
4	Іван	34 роки	Село, Івано-Франківська область	Тип «інформаційний нігілізм»
5	Надія	36 років	Адміністр.центр, Івано-Франківська область	Тип «інформаційний скептицизм»
6	Юля	33 роки	Місто, Закарпатська область	Тип «рефлексивна довіра»
7	Андрій	35 років	Місто, Львівська область	Тип «рефлексивна довіра» + Тип «інформаційний нігілізм»
8	Наталя	57 років	Село, Закарпатська область	Тип «наївна довіра»
9	Євген	38 років	Село, Чернівецька область	Тип «інформаційний нігілізм»
10	Андрій	38 років	Адміністр.центр, Львівська область	Тип «рефлексивна довіра»
11	Леся	49 років	Село, Львівська область	Тип «наївна довіра»
12	Наталя	58 років	Обласний центр, Чернівецька область	Тип «рефлексивна довіра»
13	Максим	32 роки	Місто, Чернівецька область	Тип «наївна довіра»
14	Сильвія	64 роки	Обласний центр, Закарпатська область	Тип «наївна довіра»
15	Ольга	40 років	Місто, Івано-Франківська область	Тип «наївна довіра»
16	Степан	59 років	Обласний центр, Івано-Франківська область	Тип «інформаційний скептицизм»

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Silverstone R. *Media and Morality: on the Rise of the Mediapolis*. Cambridge : 2007. 215 p.
2. Троянская С. Л., Петрова М. А. Проблемы формирования культуры и стиля медиапотребления у студентов в процессе обучения / *Вестник Челябинского государственного университета*. № 22 (313). Филология. Искусствоведение. Вып. 81. 2013. С. 205–209.
3. Braun V., & Clarke V. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*. 2006. 3 (2). P. 77–101.
4. Braun, Virginia, and Victoria Clarke. “What can “thematic analysis” offer health and wellbeing researchers?” *International journal of qualitative studies on health and well-being*. Vol. 9 26152. 16 Oct. 2014, doi: 10.3402/qhw.v9.26152
5. Borkan J. Immersion/Crystallisation. In: B. F. Crabtree & W. L. Miller (Eds.) *Doing qualitative research 1999*. Thousand Oaks, CA : Sage Publications. Pp. 179–194.
6. Никоненко Л. В. Медіапрактики як засіб адаптації до надзвичайних ситуацій. У Ю. С. Чаплінська (Уклад.), & Н. Л. Дятел (Ред.), *Медіаторчість в сучасних реаліях: протистояння медіатравмі, Матеріали Всеукраїнської наукової інтернет-конференції з міжнародною участю* (м. Київ, 19 червня 2020 р.). 2020. Вип. 3. URL: <http://mediaosvita.org.ua/wp-content/uploads/2020/06/niconenko.pdf>
7. «Бо гімно привезли», – Порошенко заявив, що українские медики массово отказываются вакцинироваться от COVID-19. 21 березня 2021. URL: <https://nikvesti.com/news/politics/213478>
8. Юлія Тимошенко пояснила, як знизити тарифи на газ для громадян. 12 вересня 2018 р. URL: <https://kamin.rayon.in.ua/news/92355-iuliia-timoshenko-poiasnila-iak-zniziti-tarifi-na-gaz-dlia-gromadian>

REFERENCES

1. Silverstone, R. (2007). *Media and Morality: on the Rise of the Mediapolis*. Cambridge, 215 p.
2. Troyanskaya, S. L., Petrova, M. A. (2013). Problemyi formirovaniya kulturyi i stilya mediapotrebleniya u studentov v protsesse obucheniya [Problems of formation of culture and style of media consumption among students in the learning process]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. No. 22 (313). Filologiya. Iskusstvovedenie. Vip. 81. Pp. 205–209. [in Russian]
3. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2), pp. 77–101.
4. Braun, V., & Clarke, V. (2014). What can “thematic analysis” offer health and wellbeing researchers? *International 2006 journal of qualitative studies on health and well-being*. Vol. 9.
5. Borkan, J. (1999). Immersion/Crystallisation. In: B. F. Crabtree & W. L. Miller (Eds.) *Doing qualitative research*. Thousand Oaks, CA : Sage Publications. 179–194.
6. Nykonenko, L. V. (2020). Mediapraktyky yak zasib adaptatsii do nadzvychainykh sytuatsii [Media practices as a means of adapting to emergencies]. U Yu. S. Chaplinska (Uklad.), & N. L. Diatel (Red.), *Mediatvorchist v suchasnykh realiiakh: protystoiannia mediatravmi, Materialy Vseukrainskoi naukovoï internet-konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu* (m. Kyiv, 19 chervnia 2020 r.). 2020. Vyp. 3. Retrieved from: <http://mediaosvita.org.ua/wp-content/uploads/2020/06/niconenko.pdf> [in Ukrainian]
7. “Bo glmno privezli”, – Poroshenko zayavil, chto ukrainskie mediki massovo otkazyivayutsya vaktynirovatsya ot COVID-19. (2021). [Because the shit was brought, – Poroshenko said that Ukrainian doctors massively refuse to be vaccinated against COVID-19]. 21 bereznya 2021. URL: <https://nikvesti.com/news/politics/213478> [in Russian]
8. Yuliia Tymoshenko poiasnyla, yak znyztytaryfy na haz dlia hromadian.(2018). [Yulia Tymoshenko explained how to reduce gas tariffs for citizens]. 12 veresnia 2018 r. Retrieved from: <https://kamin.rayon.in.ua/news/92355-iuliia-tymoshenko-poiasnyla-iak-znizyti-tarifi-na-gaz-dlia-gromadian> [in Ukrainian]

Klymanska Larysa Dmitrivna

Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor at the Department of Sociology and Social Work
Lviv Polytechnic National University
12, Stepana Bandera str., Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3693-7503

Lutsyshyn Halyna Ivanivna

Doctor of Political Sciences, Professor,
Head of the Department of Political Science and International Relations
Lviv Polytechnic National University
5, Mytropolyta Andreia str., Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-8434-071X

**PRACTICES OF CONSUMING MEDIA CONTENT
IN THE MODERN INFORMATION SOCIETY AND THE FORMATION
OF CIVIC CULTURE**

Problem. *The problematic situation, which actualizes the chosen topic, is related to the practices of media content consumption in modern society, and is characterized by two points. First, the huge flow of information that reaches the consumer of media content complicates the process of “digestion” and finding the right information. Second, the rooting of the media in the daily lives of modern man poses a threat to information security. In the information society, the media can be both a source and a means of psycho-traumatic personality. Uncritical use of media content, which characterizes low civic culture, is a threat to the democratic development of the country.*

Purpose. Find out to what extent the practices of consuming media content in modern Ukraine correspond to the high level of civic culture required by the conditions of the information society and russian aggression.

Methods. In the process of research general scientific methods (analysis, synthesis, comparison) and empirical methods (qualitative sociological research) were used. The obtained primary sociological information is organized and classified by means of thematic analysis.

Results. The concepts and types of media practices in the modern information society are analyzed. Given the link between the purpose of the study and the article to the information culture and the activation of civil society in Ukraine, the main types of media practices are identified by the level of media activity of the individual: passive, reactive and active media practices. The types of perception of media content in four versions are revealed: naive trust, information skepticism, reflexive trust, information nihilism. All four versions of media practices are characterized in terms of trust / distrust of information and trust / distrust of the source of information

Key words: information society, civic culture, media practices, information nihilism, information skepticism, naive trust, reflective trust.

УДК 316.4:355

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.22>**Криворучко Максим Геннадійович**

аспірант кафедри соціології і публічного управління

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

вул. Кирпичова, 2, Харків, Україна

orcid.org/0000-0002-3067-3244

ДИНАМІКА ГІБРИДНОГО КОНФЛІКТУ НА ДОСВІДІ ПОДІЙ 2013–2014 РОКІВ У РЕГІОНАХ ПІВДНЯ ТА СХОДУ УКРАЇНИ

У статті розглядаються події російсько-української війни періоду 2013–2014 років, яка поєднала в собі як традиційне збройне протистояння так і багато інших, немілітарних методів, у тому числі штучне розпалення громадянського конфлікту з метою подальшого його використання для реалізації своїх політичних чи військових задач. Протягом багатьох років цей метод був основою воєнної доктрини РФ та використовувався по всьому світу. Паразитуючи на внутрішніх протиріччях, спецслужби Росії займалися дестабілізацією ситуації під час протестів «жовтих жилетів» у Франції, BLM протестів, активно сприяли антивакс рухам по всьому світу та втрутилися майже у всі більш-менш значимі громадянські конфлікти у західному світі за останні десятиріччя. Але найбільш повною мірою цей метод був розкритий у рамках технології створення «народних республік» в Україні у 2014 році. Цей досвід доцільно вивчати задля укріплення національної безпеки та інформування союзників щодо можливих спроб російських спецслужб втрутитися у громадянські конфлікти на їх території. **Метою статті** є – на основі емпіричного матеріалу довести існування деструктивної соціальної технології, яка спрямована на загострення конфлікту по методу ведення гібридної війни. Для вирішення цього завдання використано метод діахронічного структурування подій на основі використання вторинної обробки медійної інформації, для чого було зібрано емпіричний матеріал по 8 областях Півдня та Сходу України. Результати описані у рамках власної специфічної моделі динаміки громадянського конфлікту, яка відповідає подіям, що досліджуються, та включає в себе 8 фаз: зародження конфлікту в латентній формі, несистемне загострення, мобілізація сторін, ініціація, відкритий конфлікт, який може мати декілька етапів загострення, ініціація збройного конфлікту, пік збройного конфлікту та стан плато, який притаманний більшості антагоністичних конфліктів на міжетнічному та міжнародному рівнях.

Ключові слова: війна, гібридна війна, громадянський конфлікт, негативне управління громадянським конфліктом, методи ведення гібридної війни.

Вступ. Актуальність теми обумовлена чисельними прикладами систематичного втручання РФ у громадянські конфлікти інших держав. Сучасна воєнна доктрина Росії передбачає використання у своїх цілях будь-яких внутрішніх протиріч, які виникають на території держав Західного світу або будь-якому іншому регіоні. Існуючі конфлікти штучно радикалізуються, та використовуються як зброя для послаблення економіки, дискредитації урядів, дестабілізації країн в цілому, усі ці дії мають чіткі ознаки єдиної технології.

Прикладами її використання є паразитування на русі «жовтих жилетів» у Франції, навмисна радикалізація руху BLM у США, втручання у протести в Каталонії, стимуляція антивакс рухів у різних країнах, та багато інших випадків громадянських конфліктів, які не оминула увага Кремля. Але найбільш повною мірою потенціал цього методу спецслужбам РФ вдалося розкрили у рамках технології створення «народних республік» в Україні у 2014 році, коли наша держава мала ризик втратити половину своєї території. У регіонах Півдня та Сходу події відбувалися за одним сценарієм, який передбачав використання штучно створеного та скерованого громадянського конфлікту.

В ідеальній моделі, сили сепаратистів, отримавши достатню підтримку, повинні були у кожному регіоні брати під контроль органи місцевої влади, засоби масової інформації, ключові

об'єкти інфраструктури, проводити референдуми про від'єднання від України і створювати окремі «народні республіки». Програмою максимум було відокремлення від України 8 областей, на території яких мало бути створено нове, повністю підконтрольне об'єднання – «Новоросія», з перспективою його подальшого приєднання до РФ.

Метою статті є – на основі емпіричного матеріалу довести існування деструктивної соціальної технології, яка спрямована на загострення конфлікту по методу ведення гібридної війни. Постійна загроза використання подібного сценарію зовнішнього втручання або його елементів у точках напруги, які будуть з'являтися у подальшому, що обумовлює доцільність аналізу досвіду 2014 року.

Дослідженням різних аспектів феномену гібридної війни в цілому і гібридної війни проти України зокрема присвячені роботи низки зарубіжних і українських вчених. Концептуальним обґрунтуванням концепції гібридної війни у 21 столітті активно почали займатися американські військові теоретики: автор концепції Ф. Хоффман [3], а згодом Д. Кілгаллен [15], Маттіс [5], Д. Ласіка [4]. Серед українських науковців цей напрямок став активно розвиватись у 2014 році, з початком активної фази гібридної агресії Російської Федерації, і тому переважно вивчається саме у цьому контексті. Першими фундаментальними роботами, присвяченими російсько-українській гібридній війні стали І. П. Руценка [24] та Є. В. Магди [17], за останні 7 років у рамках цієї теми плідно працювали Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська [19], М. П. Требін [16], В. П. Горбулін [36] та багато інших науковців.

Виклад основного матеріалу. Конфлікти у науковій літературі мають більш менш сталу структуру, але для подальшого розгляду теми, доречним є використання власної, більш специфічної моделі динаміки конфлікту, яка буде відповідати подіям, що досліджуються:

1. Зародження конфлікту в латентній формі. Часто навіть непомітна для зовнішнього спостерігача стадія, сторін вже є усвідомлення конфліктної ситуації, але поки-що, дії розвиваються лише на соціально-психологічному рівні – розмови на кухні, в курилках, обговорення в соціальних мережах. Ніяких конкретних дій сторони не роблять.

2. Несистемне загострення, коли з'являються перші випадки конфліктної взаємодії, вислови, поодинокі зіткнення та інше. Конфлікт ще не є тотальним і участь в ньому приймають лише окремі сторони час від часу.

3. Мобілізація сторін – з усвідомленням необхідності переходу до більш жорстких, системних дій, учасники оцінюють свої ресурси, сили, шукають можливих союзників, консолідується в протиборчі групи, створюють рухи. На цій же стадії кожна зі сторін формує свою стратегію поведінки і вибирає спосіб впливу на супротивника. В залежності від рівня конфлікту, ця фаза може зайняти значний час, у деяких випадках навіть роки.

4. Ініціація – це стадія, на якій відбувається подія, що відіграє роль спускового гачка. Вона змушує сторони перейти до активних дій. Ініціювати конфлікт може як випадкова подія, так і спланована однією з сторін акція. Коли одна із сторін відчуває, що зараз вона має більш вигідні, ніж суперник, умови, або якщо зволікання може призвести до негативних наслідків, вона може штучно створити ситуацію, яка запустить активну фазу конфлікту і представить цю сторону у вигідному світлі оточуючим. Наприклад, «вони першими на нас напали, і тепер ми маємо дати відсіч».

5. Відкритий конфлікт – може протікати у різних формах, має системний характер, сторони використовують доступні їм ресурси для подолання суперника та нав'язання йому своєї волі.

Відкритий конфлікт може мати декілька фаз загострення, які можуть бути пов'язані як з діями учасників, так і з втручанням у конфлікт інших сторін.

6. Ініціація збройного конфлікту – випадок використання зброї, після якого всі учасники вимушено переходять до збройного протистояння.

7. Окремо також слід виділити пік збройного конфлікту, вирішальний момент у протистоянні, після якого конфлікт вирішується або сильно збавляє інтенсивність.

8. Окрім цих фаз також слід виділити можливість виникнення стану плато, коли конфлікт завмирає на певній фазі. При цьому активні дії не ведуться, але конфлікт не є вирішеним,

і напруження зберігається. З часом, конфлікт може як радикалізуватися, так і стихати або навіть вирішитися. Більшість антагоністичних конфліктів на міжетнічному та міжнародному рівні знаходяться у такому замороженому стані, на різних фазах розвитку конфлікту і час від часу радикалізуються.

Те, що у 2014 році була використана саме деструктивна соціальна технологія, яка була спрямована на загострення конфлікту може бути доведено за допомогою методу діахронічного структурування подій на основі використання вторинної обробки медійної інформації. Медіа того часу фіксували усі більш-менш значущі події, які відбувалися у регіонах, інформація майже у тому самому вигляді дублюється у багатьох незалежних джерелах і тому може бути використана, як джерело для відтворення хронології подій та їх аналізу. У рамках дослідження було зібрано емпіричний матеріал по 8 областях Півдня та Сходу України. Отримані результати проаналізовані з використанням власної моделі перебігу громадянського конфлікту, яка включає в себе 8 фаз.

Отже, у контексті російсько-української війни, яка почалася 2014 року, подією, що запустила першу фазу конфлікту, стало від'єднання України від радянського союзу, та отримання нею незалежності. Формування двох незалежних сторін та наявність значної кількості невдоволених такими змінами зародило поки що латентний конфлікт. У різних формах його наявність усвідомлювалася як керівництвом так і населенням обох держав, але незважаючи на конфліктні ситуації пов'язані з розподілом радянської спадщини, у глобальному контексті конфлікт деякий час залишався на соціально-психологічному рівні.

До другої фази – несистемного загострення, конфлікт перейшов з приходом до влади Путіна, та остаточним формуванням у керівництві РФ імперських амбіцій щодо повернення територій України та решти колишніх радянських територій, що й визначило загальний предмет конфлікту. Поступово відбулася зміна риторики щодо України як на державному рівні, у висловах окремих посадовців, так і у публікаціях ЗМІ. Саме у цей період відбувається офіційний перехід на використання прийменника «на» замість «в», що має на меті підкреслити імперські амбіції РФ щодо територій України.

До третьої фази, мобілізації, конфлікт переходить майже одразу із завершенням війни у Чечні. Увага Кремля переключається на Україну, і у 2003 році відбувається перший конфлікт відносно територій і кордонів на острові Тузла у керченській протоці [10], який фактично стає початком латентної фази російсько-української гібридної війни. РФ влаштовує відверту провокацію і оцінює реакцію з боку керівництва України та світової спільноти. Відбувається мобілізація ресурсів для подальшого розвитку конфлікту, створюються громадянські організації та рухи проросійської спрямованості, беруться під контроль існуючі. Досить складно виділити конкретний момент, у який почалася підготовка саме до сценарію зі створенням республік, адже окремі передумови до того, що відбувалося у 2014 році можна помітити ще з часів розвалу СРСР, чи навіть самого СРСР. Впродовж років агресор вкладав ресурси у поступову деконструкцію української державності та ідентичності, заміщення української культури, та культивування проросійських наративів, систематично підтримував проросійські організації та політичні сили, що призвело до повного домінування Партії Регіонів на Сході та Півдні України.

Ініціацією активної фази конфлікту, що є четвертим етапом розвитку конфлікту, можна назвати відмову Януковича від асоціації з ЄС, слід за чим люди почали виходити на протести і розпочався київський Євромайдан [13]. Поява активно діючої сторони актуалізувала громадянський конфлікт одночасно у декількох напрямках, створивши конкретного ворога, який зачіпає у проросійськи налаштованій частини суспільства цілу низку завчасно створених тригерів. З цього моменту спецслужби РФ починають значно активніше втручатися та штучно розпалювати конфлікт, паралельно починаючи реалізацію поставлених керівництвом цілей по захопленню Півдня та Сходу України.

Перехід до відкритої фази конфлікту а разом з ним і перше контрольоване підвищення градусу конфлікту відбулося у ніч 30 грудня [1], коли був відданий приказ щодо силового розгону

Євромайдану у Києві, який був виконаний з особливим цинізмом та жорстокістю. Ця подія обурила громадськість, привернувши увагу великої кількості людей до Євромайдану та значно збільшивши масштаби конфлікту [9].

Другою фазою загострення конфлікту стало досить штучне створення руху антимайдану, який спочатку складався переважно з звезених регіоналами бюджетників на протигагу Євромайданам [2]. Завчасно створенні організації, перш за все спортивної спрямованості, на цьому етапі використовувалися переважно як тітушки, але згодом стали повноцінними учасниками антимайданів у регіонах, разом з рештою проросійських громадських та навіть релігійних організацій. Саме вони у подальшому мали трансформуватися із місцевих рухів у керівництво нових державних утворень. Незважаючи на наявність щирої та відносно масштабної підтримки цього руху місцевим населенням у деяких регіонах, основою руху залишалися контрольовані спецслужбами РФ організації, які мали виконувати поставлені завдання. У подальшому, це часто приводило до непорозумінь та конфліктів між представниками цих організацій і місцевим населенням яке самостійно долучилося до протестів і часто не розуміло мотивації дій окремих фракцій антимайдану. Конфлікти у регіонах наприкінці 2013 та у перші два місяці 2014 мали несистемний характер, основні події розгорталися у Києві. Відбувалися окремі зіткнення та напади на Євромайдани у різних регіонах, які мали на меті переважно придушення проукраїнських акцій та зібрань, Кривава неділя у Дніпрі [6], побоїще під ОДА в Одесі [7], напад на форум Євромайданів у Харкові [33].

Після початку операції по окупації Криму [34], перемоги Євромайдану у Києві та втечі Януковича [35], події у більшості областей відбувалися майже синхронно та скоординовано декількома хвилями, до кожної з яких велась підготовка та збиралися ресурси.

Третьою фазою загострення конфлікту стала масова хвиля проросійських акцій на початку березня, яку потім назвуть початком «Руської весни» 1–3 березня в усіх областях були проведені масштабні проросійські мітинги з прапорами РФ та великою кількістю завезеної масовки [8, 27], на яких агресивно просувався один набір тез про засудження нової влади, необхідність федералізації, проведення референдуму, російську мову як другу державну, виправдання анексії Криму, та одночасно з заявою президента-втікача у різних регіонах прозвучали заклики до Путіна про введення військ до України. В деяких областях, де була така можливість, проросійські сили зайшли далі, перевівши конфлікт на наступну, більш радикальну стадію, захопивши адміністративні споруди та вивісивши над ними триколори. Заміна прапорів стала для багатьох спонтанних учасників антимайданів своєрідним тригером, що відбувається щось неправильно, а їх намагаються використати. У значній мірі завдяки цій хвилі агресору вдалося відволікти увагу та ресурси від процесів, які з 20 березня відбувалися у Криму [34], а 27 березня вже переросли у повноцінне вторгнення [29]. Перша хвиля захоплення адміністрацій мала скоріше показовий характер та стала перевіркою можливостей проросійських сил у регіонах.

Друга масштабна хвиля проросійських акцій відбулася у квітні, вже менш синхронно, адже попередній досвід показав, що у більшості міст, незважаючи на тривалу підготовку та вкладені гроші, людських ресурсів сильно бракує. Тому, 6–7 квітня агресор вимушений був сконцентрувати свої сили у найбільш перспективних регіонах. До реальних дій дійшло лише у Луганську [18], Донецьку [11], Харкові [32] та були спроби запустити сценарій у Дніпрі [26], Миколаїві [21]. На цей раз атаки на адміністративні споруди планувалися значно серйозніше. Було сконцентровано людські ресурси та завезено додаткові з території РФ, значно збільшено масштаб операції, до планів сепаратистів тепер входило захоплення адміністративних, соціальних об'єктів та засобів масової інформації. З різницею у декілька днів хвиля докотилася й до Запоріжжя, але була подавлена.

У цей період конфлікт у регіонах підходить до точки біфуркації, адже в усіх областях окрім Луганської та Донецької конфлікт завершився перемогою проукраїнських сил. Можна виділити конкретні моменти у ході конфлікту, які якщо й не завершили його повністю, то принаймні визначили результат подальшого протистояння.

- У Харкові переламним моментом у протистоянні стало звільнення захопленої силами сепаратистів обласної адміністрації вінницьким «Ягуаром» у ніч з 7 на 8 квітня [31], а разом з цим і різкі перемини у відношенні до подій тодішнього міського голови Геннадія Кернеса.

- У Одесі подія, яка вирішила подальший перебіг конфлікту відбулася 2 травня, коли окремі групи, незважаючи на колективне рішення учасників антимайдану, напали на групу проукраїнських активістів та футбольних фанатів, однак зустріли спротив, були відтиснені і зазнали значних втрат в результаті пожежі у захопленому ними же Будинку профспілок [22].

- У Запоріжжі переламним моментом стало 13 квітня 2014 року коли відбулися події, які отримали назву «Ячна неділя». При спробі захоплення адміністрації сили сепаратистів були оточені, роззброєні, закидані великодніми яйцями і доправлені до місцевого УБОЗу через коридор ганьби. Лідери сепаратистів покинули регіон, а подальші спроби розгойдування ситуації присікалися українськими активістами.

- У Дніпрі 7 квітня прихильники «лівого сектора» закликали до захоплення будівлі місцевої ОДА, проте дніпропетровська міліція стала на захист територіальної цілісності [27].

- У Миколаєві точку у протистоянні поставили 7 квітня, коли активісти Народного ополчення розпочали очищення міста від сепаратистів і знесли наметове містечко біля пам'ятника героям-ольшанцям [28].

- У Херсоні остання масштабна акція сепаратистів відбулась 2 березня, коли вони отримали підтримку активістів з Криму, проте на захист обласної ради стали сили самооборони, фанати місцевого футбольного клубу та звичайні мешканці.

- У Донецьку, незважаючи на досить масштабні проукраїнські акції, агресору вдалося реалізувати свій план відносно успішно. Було захоплено адміністративні будівлі [25], створено альтернативні органи влади, проголошено про створення республіки [14], зроблено звернення до РФ щодо введення військ [12] та назначено дату референдуму.

- У Луганській області, через протидію сил СБУ та МВС, цей сценарій вдалось реалізувати майже на місяць пізніше.

13 квітня, після захоплення озброєними людьми Слов'янську [30], відбувається ініціація збройного конфлікту, коли на сили ЗСУ було скоєно зброєний напад [20], та починається широкомасштабна антитерористична операція [23], яка перейшла у стан плато із підписанням другої Мінської угоди.

Резюмуючи, можна зробити ряд висновків:

1. Проросійські сили діяли за одною схемою, яка була спрямована на захоплення влади у регіоні та проголошення «народних республік». Сили сепаратистів у різних регіонах діяли скоординовано, хвилями. На акціях в усіх регіонах звучав один, з поправкою на специфіку регіону, набір тез та гасел.

2. Паралельність та синхронність дій у регіонах була необхідна через істотну нестачу людських ресурсів та необхідність підтримувати початкову концепцію «повстання Півдня та Сходу» та демонструвати те, що сепаратистський рух у конкретному місті не існує «сам по собі» і має підтримку інших регіонів. Іншою важливою метою організації паралельних атак було розділення потенціалу втручання у план сил української влади.

3. Ефективність дій сепаратистів багато в чому залежала від позиції керівництва регіону, адже без певного контролю над місцевими силовими структурами захоплення адміністративних будівель та будь-які протиправні дії значно ускладнюються. Не маючи підтримки місцевих депутатів або хоча б надійної можливості вплинути на них, усі заяви щодо референдумів та проголошення незалежності значно важче легітимізувати у свідомості населення. Іншим важливим фактором стала наявність у регіоні проукраїнських організацій, готових до рішучих дій та здатність населення в цілому до самоорганізації для їх створення.

4. Для створення та радикалізації громадянських конфліктів агресор використовує завчасно створені та повністю контрольовані організації та об'єднання, які стають ядром протестного руху або паразитують на вже існуючому, радикалізуючи його. У рамках технології створення «народних республік», ці рухи також мають стати основою самопроголошених державних утворень.

5. Для гарантії мінімальної ефективності використання громадянського конфлікту агресором активно використовується завезення людських ресурсів ззовні. Для створення переконливого образу масовості громадянського конфлікту використовується масовка, яка збирається у сусідніх регіонах або завозиться з-за кордону, для більш раціонального її використання відбувається неопосередковане керування працівниками спецслужб. Для реалізації більш конкретних завдань наймаються менш чисельні та більш кваліфіковані людські ресурси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Беркут» жестоко разогнал Евромайдан Obozrevatel. URL: <https://news.obozrevatel.com/politics/34028-pravoohraniteli-razognali-evromajdan.htm> (дата звернення: 18.05.2022).
2. «Регіонали» звезли бюджетників на свій анти-євромайдан Украинская правда 23.11.2013. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2013/11/24/7002847/> (дата звернення: 18.05.2022).
3. Hoffman F., Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid War, Arlington: Potomac Institute for Policy Studies, 2007, p. 20–22.
4. Lasica D. T. Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory, monograph [online] 2009. URL: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA513663> (дата звернення: 18.05.2022).
5. Mattis J. N., 2005, Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars US Naval Institute Proceedings Magazine, November, Vol. 132/11/1, 233. P. 18.
6. В Днепропетровске на митингующих напали титушки, свезенные по приказу Вилкула? URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/01/26/7011412/> (дата звернення: 18.05.2022).
7. В Одесі «титушки» під прикриттям міліції влаштували побойще під ОДА. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7014905/> (дата звернення: 18.05.2022).
8. В соцмережах вербують росіян для акцій на Донбасі та в Одесі. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/3/7017204/> (дата звернення: 18.05.2022).
9. Две трети протестующих вышли на митинг из-за разгона Евромайдана – опрос СБУ: <https://www.unian.net/politics/861526-dve-treti-protestuyuschih-vyishli-na-miting-iz-za-razgona-evromaydana-opros.html> (дата звернення: 18.05.2022).
10. Дмитрий Рогозин: «Тузла – наша. И Севастополь – наш» Украинская правда 23.10.2003. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/10/23/4375007/> (дата звернення: 18.05.2022).
11. Донецкие сепаратисты дали депутатам время на сбор до полуночи. URL: <https://web.archive.org/web/20170220092306/http://news.liga.net/news/politics/1280099-donetskie-separatisty-dali-deputatam-vremya-na-sbor-do-polunochi.htm> (дата звернення: 18.05.2022).
12. Донецькі сепаратисти погрожують, що попросять Путіна ввести війська. URL: <https://web.archive.org/web/20141130144650/http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/7/7021602/> (дата звернення: 18.05.2022).
13. Євромайдан переростає у Єврореволюцію? 24.11.2013 Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25178760.html> (дата звернення: 18.05.2022).
14. Збори міста та громадських організацій оголосили в Донецьку народну республіку. URL: https://web.archive.org/web/20211213103249/https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2014/04/140407_dk_donetsk_sovereignty (дата звернення: 18.05.2022).
15. Kilcullen D. Out of the Mountains: The Coming Age of the Urban Guerrilla, Oxford. University Press, 2013, p. 384 [online]. URL: http://www.amazon.com/Out-MountainsComingUrbanGuerrilla/dp/0199737509#reader_0199737509 (дата звернення: 18.05.2022).
16. Требін М. «Гібридна» війна як нова українська реальність. Український соціум (№ 3). 2014; Idem, Сучасний світ і його війни. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» № 2 (29). 2016. URL: <http://fil.nlu.edu.ua/article/view/70967/66158> (дата звернення: 18.05.2022).
17. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. – Х. : Віват, 2015. – 304 с.
18. Митингующие штурмом взяли СБУ: выбиты двери и окна, валит дым. URL: <https://web.archive.org/web/20140410055556/http://v-variant.lg.ua/region/74438-mitinguyuschieshturmomv-vzyali-sbu.html> (дата звернення: 18.05.2022).
19. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія гібридної війни: гра прихованих смислів / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська // Стратегічна панорама. – 2017. – № 1. – С. 7–16.
20. Первый выстрел ВСУ по оккупантам. URL: <https://bitva.wiki/ru/news/text/268-pervuyi-vystrel-vsuo-okkupantam> (дата звернення: 18.05.2022).

21. При спробі штурму Миколаївської ОДА проросійськими активістами постраждало понад десять осіб. URL: https://web.archive.org/web/20140714235811/http://www.ukrinform.ua/ukr/news/pri_sprobi_shturmu_mikolaiivskoi_oda_prorosiyiskimi_aktivistami_postragdalo_ponad_desyat_osib_1926533 (дата звернення: 18.05.2022).
22. Причиною пожежі в Будинку профспілок в Одесі могли бути «коктейлі Молотова», кинуті згори – МВС. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25371887.html> (дата звернення: 18.05.2022).
23. РНБО розпочинає масштабну АТО із залученням Збройних Сил – Турчинов. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/13/7022274/> (дата звернення: 18.05.2022).
24. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога, монографія. – Харків, 2015, 268 с.
25. Сепаратисти в Донецьку захопили ОДА, вивісивши над будівлею прапори Росії. URL: https://web.archive.org/web/20140409125334/http://dt.ua/UKRAINE/separatisti-v-donecku-zahopili-oda-vivisivshi-nad-budivleyu-prapori-rosiyi-141134_.html (дата звернення: 18.05.2022).
26. У Дніпропетровську на міськраді підняли прапор РФ і розбили лампадки Героїв Майдану Українська правда. 01.03.2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/1/7016779/> (дата звернення: 18.05.2022).
27. У Дніпропетровську теж кличуть під ОДА, міліція насторожі. URL: <https://web.archive.org/web/20140616064927/http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/7/7021612/> (дата звернення: 18.05.2022).
28. У Миколаєві зіткнулися «майданівці» та сепаратисти. Любителів Путіна змусили піти. URL: <https://web.archive.org/web/20140614232430/http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/7/7021682/> (дата звернення: 18.05.2022).
29. У Сімферополі невідомі бойовики захопили парламент та уряд Криму і вивісили над ними прапор РФ. URL: <https://web.archive.org/web/20181015222803/http://tyzhden.ua/News/103358> (дата звернення: 18.05.2022).
30. У Слов'янську озброєнні невідомі захопили міськвідділ міліції. URL: <https://web.archive.org/web/20140421082828/http://tyzhden.ua/News/107410> (дата звернення: 18.05.2022).
31. У Харкові затримали 70 сепаратистів. URL: https://lb.ua/news/2014/04/08/262293_harkove_zaderzhali_70_separatistov.html (дата звернення: 18.05.2022).
32. У Харкові захопили ОДА й встановили на даху прапор Росії. URL: https://web.archive.org/web/20140415215542/http://www.ukrinform.ua/ukr/news/u_harkovi_zahopili_oda_u_vstanovili_na_dahu_prapor_rosii_1926037 (дата звернення: 18.05.2022).
33. Форум Євромайданів у Харкові: облога, переїзди і штурм будівлі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25227183.html> (дата звернення: 18.05.2022).
34. Як медаль «За повернення Криму» перекреслила усю брехню Кремля. URL: <http://web.archive.org/web/20170513030611/http://expres.ua/digest/2014/04/23/105383-medal-povernennya-krymu-perekreslyla-usyu-brehyu-kremlya> (дата звернення: 18.05.2022).
35. Янукович уже в Росії. Оба сина с ним. URL: <https://glavcom.ua/news/169225-janukovich-uzhe-v-rossii.-oba-syna-s-nim.html> (дата звернення: 18.05.2022).
36. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Національний інститут стратегічних досліджень. – К. : НІСД, 2017. – 496 с.

REFERENCES

1. “Berkut” zhestoko razohnal Evromaidan [“Berkut” violently dispersed the Euromaidan Obozrevatel] Obozrevatel. Retrieved from: <https://news.obozrevatel.com/politics/34028-pravoohraniteli-razognali-evromajdan.htm>
2. “Rehionaly” zvezly biudzhetnykiv na svii anty-yevromaidan [“Reginalli” sounded budget announcements] Ukraynskaia pravda 23.11.2013. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2013/11/24/7002847/>
3. Hoffman, F. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid War, Arlington : Potomac Institute for Policy Studies, 2007, r. 20–22.
4. Lasica, D. T. Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory, monograph [online] 2009. Retrieved from: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA513663>

5. Mattis, J. N., 2005, Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars US Naval Institute Proceedings Magazine, November, Vol. 132/11/1,233, r. 18.
6. V Dnepropetrovske na mytynhuiushchykh napaly tytushky, svezennye po prykazu Vylkula? [In Dnipropetrovsk, the protesters were attacked by the titushki, taken by order of Vilkul?]. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/01/26/7011412/>
7. V Odesi “titushky” pid prykryttiam militsii vlashtuvaly poboishche pid ODA [In Odessa, “titushki” under the guise of police staged a massacre under the Regional State Administration]. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7014905/>
8. V sotsmerezkhakh verbuiut rosiian dlia aktsii na Donbasi ta v Odesi [Russians are recruited on social networks for actions in Donbass and Odessa]. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/3/7017204/>
9. Dve treti protestuiushchykh vishly na mytynh yz-za razghona Evromaidana – opros SBU [Two thirds of protesters went to the rally because of the dispersal of Euromaidan – SBU poll]. Retrieved from: <https://www.unian.net/politics/861526-dve-treti-protestuyuschih-vyishli-na-miting-iz-za-razghona-evromaydana-opros.html>
10. Dmytryi Rohozyn: “Tuzla – nasha. Y Sevastopol – nash” [Dmitry Rogozin: “Tuzla is ours. And Sevastopol is ours” Ukrainian Pravda] Ukraynskaia pravda 23.10.2003. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/10/23/4375007/>
11. Donetskye separatysty dali deputatam vremena na sbor do polunochy [Donetsk separatists gave deputies time to gather until midnight]. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20170220092306/http://news.liga.net/news/politics/1280099-donetskie_separatisty_dali_deputatam_vremya_na_sbor_do_polunochi.htm
12. Donetski separatysty pohrozhuut, shcho poprosiat Putina vvesty viiska [Donetsk separatists threaten to ask Putin to deploy troops]. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20141130144650/http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/7/7021602/>
13. Ievromaidan pererostaie u Yevrorevoliutsiiu? [Euromaidan grows into a Eurorevolution?] 24.11.2013 Radio Svoboda. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/25178760.html>
14. Zbory mista ta hromadskykh orhanizatsii oholosyly v Donetsku narodnu respubliku [Meetings of the city and public organizations announced in the Donetsk People’s Republic]. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20211213103249/https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2014/04/140407_dk_donetsk_sovereignty
15. Kilcullen, D. Out of the Mountains: The Coming Age of the Urban Guerrilla, Oxford. University Press, 2013, r. 384 [online]. Retrieved from: http://www.amazon.com/Out-MountainsComingUrbanGuerrilla/dp/0199737509#reader_0199737509
16. Trebin, M. “Hibrydna” viina yak nova ukrainska realnist. Ukrainskyi sotsium (№ 3). 2014; Idem, Suchasnyi svit i yoho viiny. [“Hybrid” war as a new Ukrainian reality]. Visnyk Natsionalnoho universytetu “Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho” № 2 (29). 2016. Retrieved from: <http://fil.nlu.edu.ua/article/view/70967/66158>
17. Mahda, Ye. V. Hibrydna viina: vyzhyty i peremohty. [Hybrid war: survive and win] – Kh. : Vivat, 2015. – 304 s.
18. Mytynhuiushchye shturmom vzialy SBU: vybyty dvery y okna, valyt dym [Protesters stormed the SBU: doors and windows were knocked out, smoke fell]. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20140410055556/http://v-variant.lg.ua/region/74438-mitinguyuschie-shturmomv-vzyali-sbu.html>
19. Parakhonskyi, B. O., Yavorska, H. M. Ontolohiia hibrydnoi viiny: hra prykhovanykh smysliv / B. O. Parakhonskyi, H. M. Yavorska [Ontology of hybrid war: a game of hidden meanings] // Stratehichna panorama. – 2017. – № 1. – S. 7–16.
20. Pervyi vystrel VSU po okkupantam [The first shot of the APU on the occupiers]. Retrieved from: <https://bitva.wiki/ru/news/text/268-pervyi-vystrel-vsu-po-okkupantam>
21. Pry sprobi shturmu Mykolaivskoi ODA prorosiiskymy aktivistamy postrazhdalo ponad desiat osib [Pro-Russian activists injured more than ten people in an attempt to storm the Mykolayiv Regional State]. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20140714235811/http://www.ukrinform.ua/ukr/news/pri_sprobi_shturmu_mikolaiivskoi_oda_prorosiiskimi_aktivistami_postragdalo_ponavdesyat_osib_1926533
22. Prychynoiu pozhezhi v Budynku profspilok v Odesi mohly buty “kokteili Molotova”, kynuti zghory – MVS [The cause of the fire in the House of Trade Unions in Odessa could be

“Molotov cocktails” thrown from above – the Ministry of Internal Affairs]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/25371887.html>

23. RNBO rozpochynaie masshtabnu ATO iz zaluchenniam Zbroinykh Syl – Turchynov [The National Security and Defense Council launches large-scale anti-terrorist operation with the involvement of the Armed Forces – Turchynov]. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/13/7022274/>

24. Rushchenko, I. P. Rosiisko-ukrainska hibrydna viina: pohliad sotsioloha, monohrafiia, [Russian-Ukrainian hybrid war: the opinion of a sociologist]. – Kharkiv, 2015, 268 s.

25. Separatysty v Donetsku zakhopyly ODA, vyvisyvshy nad budivleiu prapory Rosii [Separatists in Donetsk seized the regional state administration, hanging Russian flags over the building]. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20140409125334/http://dt.ua/UKRAINE/separatisti-v-donecku-zahopili-oda-vivisivshi-nad-budivleyu-prapori-rosiyi-141134_.html

26. U Dnipropetrovsku na miskradi pidnialy prapor RF i rozbyly lampadky Heroiv Maidanu Ukrainska pravda [In Dnipropetrovsk, the City Council raised the flag of the Russian Federation and smashed the lamps of the Heroes of the Maidan Ukrainian Pravda] 01.03.2014. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/1/7016779/>

27. U Dnipropetrovsku tezh klychut pid ODA, militsiia nastorozhi [In Dnepropetrovsk also call under regional state administration, militia vigilant]. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20140616064927/http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/7/7021612/>

28. U Mykolaievi zitknulysia “maidanivtsi” ta separatysty. Liubyteliv Putina zmusyly pity [In Nikolaev “Maidanists” and separatists clashed. Putin’s fans were forced to leave]. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20140614232430/http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/7/7021682/>

29. U Simferopoli nevidomi boiovyky zakhopyly parlament ta uriad Krymu i vyvisyly nad nymy prapor RF [In Simferopol, unknown militants seized the parliament and government of Crimea and hung the flag of the Russian Federation over them]. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20181015222803/http://tyzhden.ua/News/103358>

30. U Sloviansku ozbroienni nevidomi zakhopyly miskviddil militsii [In Slovyansk, unknown individuals seized the city police department]. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20140421082828/http://tyzhden.ua/News/107410>

31. U Kharkovi zatrymaly 70 separatystiv [70 separatists detained in Kharkiv]. Retrieved from: https://lb.ua/news/2014/04/08/262293_harkove_zaderzhali_70_separatistov.html

32. U Kharkovi zakhopyly ODA y vstanovyly na dakhu prapor Rosii [In Kharkiv, the Regional State Administration captured and set the Russian flag on the roof]. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20140415215542/http://www.ukrinform.ua/ukr/news/u_harkovi_zahopili_oda_y_vstanovili_na_dahu_prapor_rosiii_1926037

33. Forum Yevromaidaniv u Kharkovi: obloha, pereizdy i shturm budivli [Euromaidan Forum in Kharkiv: siege, relocation and storming of the building]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/25227183.html>

34. Iak medal “Za povnennia Krymu” perekreslyla usiu brekhniu Kremliia [How the medal “For the return of Crimea” crossed out all the lies of the Kremlin]. Retrieved from: <http://web.archive.org/web/20170513030611/http://expres.ua/digest/2014/04/23/105383-medal-povernennya-krymu-perekreslyla-usyu-brehnyu-kremliya>

35. Ianukovych uzhe v Rossyy. Oba syna s nym [Yanukovych is already in Russia. Both sons with him]. Retrieved from: <https://glavcom.ua/news/169225-janukovich-uzhe-v-rossii.-oba-syna-s-nim.html>

36. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front / Za zah. red. V. P. Horbulina. [World Hybrid War: the Ukrainian front] Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. – K. : NISD, 2017. – 496 s.

Kryvoruchko Maksym Hennadiiovych

Postgraduate student at the Department of Sociology and Public Administration
National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”
2, Kirpychova Str., Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3067-3244

DYNAMICS OF THE HYBRID CONFLICT BASED ON THE EXPERIENCE OF 2013–2014 IN THE REGIONS OF THE SOUTH AND EAST OF UKRAINE

The article considers the events of the Russian-Ukrainian war of the period of 2013–2014 which has combined both traditional armed confrontation and many other, non-lethal methods, including the artificial separation of civil conflict with the purpose of its further use for realization of political or military tasks. For many years this method was the basis of the military doctrine of the Russian Federation and was used all over the world. The Russian intelligence services, using internal contradictions, have been engaged in destabilizing the situation during protests of “yellow liars” in France, BLM protests, actively promoted anti-vakks movements around the world and intervened in almost all more or less significant civil conflicts in the Western world over the last decades. But this method was most fully discovered within the framework of the technology of “People’s Republic” creation in Ukraine in 2014. This experience should be studied in order to strengthen national security and inform allies about possible attempts of Russian intelligence agencies to interfere in civil conflicts on their territory. The purpose of the article is – on the basis of empirical material to prove existence of destructive social technology, which is aimed at aggravation of conflict by method of conducting a hybrid war. To solve this problem, the method of diachronic structuring of events based on the use of secondary media information was used, for which empirical material was collected in 8 regions of the South and East of Ukraine. The results are described within the framework of its own specific model of dynamics of civil conflict, which corresponds to the events under investigation and includes 8 stages: Origin of conflict in latent form, non-systemic aggravation, mobilization of parties, initiation, open conflict, which can have several stages of aggravation, initiation of armed conflict, peak of armed conflict and the state of the plateau, which is inherent in most antagonistic conflicts at the interethnic and international levels.

Key words: war; hybrid war; civil conflict, negative management of civil conflict, methods of conducting hybrid war.

УДК 316.723:316.346.32-053.6

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.23>**Ліпіч Людмила Михайлівна**

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та педагогіки
Національного транспортного університету
вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 1, м. Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-3821-9537

Ніколаєнко Світлана Леонідівна

викладач кафедри іноземних мов
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського університету імені Тараса Шевченка
вул. Ю. Ілленка, 36/1, м. Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-0919-5276

Балагура Олена Олександрівна

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та педагогіки
Національного транспортного університету
вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 1, м. Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-1353-7694

МОЛОДІЖНІ СУБКУЛЬТУРИ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ КОНСТРУЮВАННЯ

Актуальність проблеми. Суперечності, які виникають у відносинах в системі «суспільство – субкультура», а особливо в системі «суспільство – молодіжна субкультура» зумовлюють потребу у виявленні соціальних факторів, які їй зумовлюють означені суперечності. Автори, з огляду на сказане, висувають гіпотезу, згідно з якою найбільш вагомими з цих факторів є інституціоналізовані соціальні нерівності та інституціоналізована ж не-представленість різних категорій молоді в інститутах влади та інших соціальних інституціях, що й викликає незгоду, а то й опір.

Мета. Обґрунтувати ідею, згідно з якою сучасні молодіжні субкультури є результатом наявної в суспільстві системи соціальних нерівностей, які множаться, та, відповідно, інституціональна не-представленість різних категорій молоді, яка й викликає соціокультурний опір.

Методи дослідження. У ході дослідження використовувалися діалектика як логіка, як теорія пізнання та як теорія розвитку, а також загальнонаукові методи (аналіз, синтез, узагальнення тощо), а також якісний метод, орієнтований на виявлення суб'єктивних аспектів в людських взаємодіях.

Результати дослідження. Проаналізовано зв'язок між історією становлення молодіжних субкультур, логікою їх функціонування та, відповідно, логікою, якою користуються науковці в ході їх дослідження.

Визначено, що дослідники в своїй більшості орієнтовані на пошук способів інкорпорації молодіжних субкультур в домінуючу соціально-культурну систему методом трансформації наявного в них протестного потенціалу спочатку в потяг до розваг, а потім і в масові лояльні настрої.

З'ясовані потенційні можливості переходу субкультур в контркультури та технологічні можливості перетворювати як субкультури, так і контркультури в засіб стабілізації соціального порядку методом соціально орієнтованого конструювання соціокультурної реальності.

Виявлені термінологічно виражені змістовні розбіжності в концепції Contraculture Мілтона Інґера та Counter Culture Теодора Роззакі і вказано, що поняття Contraculture передбачає можливості переходу субкультур в контркультури і навпаки, а поняття Counter Culture

скоріш орієнтоване на зняття відмінностей між суб- та контркультурою. Хоча й те, й інше несуть у собі різного роду технологічні (конструктивістські) можливості.

Ключові слова: *молодь, культура, субкультура, контркультура, молодіжна субкультура, соціальне конструювання суб- та контркультурної реальності.*

Вступ. Сучасні трансформаційні процеси відзначаються тим, що зумовлюють загострення усієї системи соціальних суперечностей, призводять до незупинного поглиблення системної кризи суспільства і, відповідно, торкнулися як соціально-економічної, так і культурної сфери. А, як завжди в таких обставинах, молодь, як найбільш незахищений прошарок населення, бо не має досвіду життя в кризових ситуаціях, та яка зупинилася в центрі подій. З огляду ж на те, що хоча молодь не складає собою єдиної соціальної групи, а розпадається на безліч відокремлених одна від одної груп, то й її соціальна поведінка є досить диференційованою. Така обставина й призвела до того, що в соціологічній науці в свій час з'явилося поняття субкультури як множини, властивій переважно молоді способів пошуку життєвих стратегій.

Тож треба мати на увазі наступні дві обставини:

– **по-перше**, що коли соціологи говорять про молодь як специфічну вікову групу, то мають на увазі те, що це скоріш номінальна, ніж реальна група;

– **по-друге**, що коли політики говорять, що дана група з часом буде посідати провідні позиції в економіці та політиці, соціальній та духовній сферах суспільства, вирішуватиме завдання, контури яких зараз важко визначити, то зрозуміло, що вони мають на увазі саме номінальну можливість вікової ротації урядовців при владі, бо відбір до лав урядовців відбувається хоча й за віковою ознакою теж, але, перш за все, за приналежністю молодих людей до так званої соціальної еліти, яких в повсякденні називають «мажорами».

Отже, актуальність досліджень молодіжних субкультур визначається, перш за все, тим, щоби виявити те, які саме соціальні фактори сприяють їх формуванню більшою мірою.

Ми ж, з огляду на сказане, висуваємо **гіпотезу, згідно з якою найбільш вагомими з цих факторів є інституціоналізовані соціальні нерівності та інституціоналізована ж не-представленість різних категорій молоді в інститутах влади та інших соціальних інституціях, що й викликає незгоду, а то й часом опір.**

Похідним від даної гіпотези є твердження, згідно з яким *субкультура – це спосіб демонстрації різного роду груп молоді своєї відчуженості від оточуючого їх суспільства, а, отже негативне ставлення до визнаних в ньому норм і цінностей.*

Мета. Обґрунтувати ідею, згідно з якою сучасні молодіжні субкультури є результатом наявної в суспільстві системи соціальних нерівностей, які множаться, та, відповідно, інституціональна не-представленість різних категорій молоді, яка й викликає соціокультурний опір.

Досягнення визначеної вище мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

– уточнити поняття субкультури, молодіжної субкультури та контркультури;

– акцентувати увагу науковців на діалектиці понять субкультури та контркультури та описати її;

– з'ясувати та визначити риси молодіжних субкультур.

Методами дослідження авторами обрані діалектика як логіка, як теорія пізнання та як теорія розвитку, а також загальнонаукові методи (аналіз, синтез, узагальнення тощо), а також якісний метод, орієнтований на виявлення суб'єктивних аспектів в людських взаємодіях.

Результати. Субкультура (підкультура, лат. sub – під та лат. cultura – обробка, землеробство, виховання, шанування), як правило визначається як частина культури суспільства, що відрізняється від домінуючої і носієм якої є та чи інша група людей.

Давно встановлено, що загальне число різноманітних субкультур, в тому числі й молодіжних, починаючи з другої половини ХХ століття постійно зростає. Особливо ця тенденція з відомих причин дає взнаки останні три десятиліття й Україна тут, можна сказати, знаходиться в **лідерах**. Щоправда, **вітчизняні** субкультури – це скоріш результат наслідування західних аналогів, передусім, американських.

Проте, науковці відзначають, що молодіжна культура, перебуваючи в стані радикальних трансформацій, ще не усталилась, а її образ в наукових дослідженнях тільки починає складатись [1, с. 141].

З огляду на сказане й можна стверджувати, що молодіжні субкультури – це й є показник означеної неусталеності, яка набуває перманентного характеру. При чому, широко розповсюджене твердження, що субкультури – це спосіб вияву процесу самоствердження та самореалізації молоді, що визначає її соціальне самопочуття, не є коректним. Скоріш навпаки, субкультури, які складаються стихійно, тобто не є результатом соціального спрямованого застосування технологій та соціально орієнтованого конструювання реальності, – це спосіб вияву незгоди з життєвими ситуаціями, які унеможливають для молоді дійсне самоствердження та самореалізацію. Субкультура в таких ситуаціях й стає способом виходу за межі реальної соціальності, як що так можна сказати, в штучно створену соціальність: паралельну або віртуальну реальність.

Можна сказати, що субкультурний рух, від самого початку його зародження, був особливою формою неінституціалізованої самоорганізації людей. Тому й відповідна культура означала специфіку стилю життя та мислення її носіїв і відрізнялася від офіційно визнаної своїми звичаями, нормами і так далі. Проте, саме в ХХ столітті і саме в наслідок його масового характеру намітилася тенденція до інституціалізації субкультурного руху.

Однак, коли дехто з вчених вважає, що субкультурним модифікаціям властива власна інституціалізація і що субкультури формуються під впливом віку, етнічного походження, релігії, місця проживання, соціальної стратифікації та ін. [1, с. 138], то треба мати на увазі, що не все так просто. Справа в тому, що інституціалізація субкультур можлива подвійним чином:

- *по-перше*, як дещо альтернативне, що не вписується в діючу інституціалізовану структуру суспільства і суперечить їй по своїй соціальній суті;
- *по-друге*, як результат технологій інкорпорації субкультур в домінуючу культуру з огляду на її легітимацію саме як домінуючої.

Хіппі, панки, рокери і багато іншого роду субкультур, які формувалися як рухи опору і спочатку мали стихійний характер, давно інкорпоровані, а деякі з них навіть взагалі зникли, бо злилися з домінуючою.

Отже, інституціалізація опору не відбулася, а злиття з вже інституціалізованою та офіційно визнаною культурою відбулося.

Проте, «як і в середньовіччі терміном «культура» визначався аристократизм з ознаками «начитаності», «акуратності», «витонченості манер», «куртуазності» тощо, тобто всього того, що надавало можливість говорити про відмінність аристократичного способу життя від способу життя простих «некультурних» людей, так і сучасний термін «субкультура» визначає нетрадиційну культуру від традиційної, де ознаками є все те, що не співпадає з загальноновизнаними нормами і цінностями [2, с. 473].

Увагу щодо вивчення молодіжної культури та молоді як особливої соціальної групи традиційно пов'язують із західними дослідженнями на початку ХХ століття. Так, у 20-х роках, представники чиказької школи (В. Ф. Уайт, А. Коен, Г. Беккер та ін.) почали збирати дані про особливості культури молодіжних об'єднань. Вже в той час молодіжні об'єднання сприймалися західним суспільством як такі, що ставили під сумнів цінності панівної культури. А з огляду на те, що така тенденція ставала масовою, органи влади, а, відповідно, й вчені, почали розглядати її як нагальну проблему, що вимагала свого теоретичного та практичного розв'язання.

Особливого розмаху масове несприйняття молоддю так званого офіціозу набуло в американській повоєнній дійсності і тому мало бути якимось чином позначено. В цей же час дане явище стає спеціальним предметом дослідження в багатьох соціальних науках, включаючи і соціологію та медіазнавство. І вже на початку п'ятдесятих років ХХ століття з'являється поняття субкультури, авторство якого приписують американському соціологу Девіду Рісмену (David Riesman), посилаючись на його статтю «Прослуховування популярної музики» (Listening to Popular Music), яка була видана у 1950 році в «Американському щоквартальнику» (American Quarterly). Проте, відзначимо, в ній немає слова «субкультура».

Насправді ж ситуація дещо складніша.

Справа в тому, що Д. Рісмен зауважує, що «немає способу пояснити, посилаючись на індустріальних контролерів, великі коливання музичного смаку, скажімо, від джазу до мелодійної музики за останнє десятиліття; насправді, промисловість ігнорує ці коливання смаку споживачів лише на свій страх і ризик». А далі, формулює «гіпотезу про наявність більшості і меншості в аудиторії популярної музики серед підліткових груп» (hypotheses about a majority and a minority audience for popular music among teen-age groups), а потім додає, що «навіть у сфері популярної музики завжди є канал меншості, через який менш популярні смаки отримують визнання, і врешті-решт, можливо, стають смаками більшості» [4, с. 361].

Це така гносеологічна ситуація, коли в тексті присутнє розуміння суті проблеми (є поняття ситуації, що склалася в культурі, яка виражається в досить специфічній її диференціації за ознакою більшості і меншості), але ще немає належного термінологічного її виразу.

Так от, хто вперше використав слово «субкультура», важко сказати, хоча всі віддають належне саме Д. Рісмену, адже, саме він загострив увагу вчених на проблемах, із якими стикається «меншість» (яка згодом перетвориться в «субкультурні меншини»).

Насправді ж спочатку «меншість» і «більшість» визначалися як два основних протиборчих класів, а Д. Рісменом запропоновано аналіз, як тепер можна сказати, субкультурний. Тепер іншого роду *меншини* поглинають увагу дослідників, які в ході аналізу культури меншин неявно здійснюють редукцію даної культури до проблеми права меншин: на власний стиль життя; на думку; на те, щоби бути представленими при владі та інших соціальних інституціях тощо. І все це описується в категоріях природної суперечності між більшістю та меншістю (majority and minority), тобто культурою та субкультурою і так далі.

Ми не будемо зараз з'ясовувати причини, які зумовили трансформацію поняття "majority" в одне із слів субкультурного сленгу неможливої молоді, в якому «мажори» – це та молодь, яка соціально захищена й представлена при владі або безпосередньо її заможними батьками, або тими, хто представляє самих цих батьків при владі.

Іншими словами, питання субкультури як системи опору почало забуватися, звідки й виникла потреба в понятті контркультури.

Так от, пройшло десять років після означеної статті Д. Рісмена, і в 1960 році другий американський соціолог, один з провідних спеціалістів в питаннях соціології релігії, Дж. Мілтон Їнгер (J. Milton Yinger) видав в збірнику «Американський соціологічний огляд» (American Sociological Review) статтю під назвою «Контркультура і субкультура» (Contraculture and Subculture), в якій вже в анотації стверджував про те, що:

- *по-перше*, що поняття субкультури вже стало широковживаним;
- *по-друге*, що він, після обробки сотні джерел, може стверджувати, що склалися три чітко визначених способи розуміння субкультури (значення терміну), «що призводить до неточності в його застосуванні», тому й запропоновано ним «новий термін «контракультура», бо є потреба відрізнити «нормативні системи субсоціумів і норми, що виникають у конфліктних ситуаціях» [7].

Зараз ми не маємо змоги розбиратися у виявлених Дж. Мілтоном Їнгером тонкощах розуміння субкультури різними авторами, бо використане ним поняття субсоціуму пояснює багато дещо. Головне ж те, що поняття субкультури прижилося, а в даний час вже стало загально визнаним.

Сам же Дж. Мілтон Їнгер припускає, що субкультури – це або результат мобільності та розширення комунікацій, які об'єднують групи, з різним культурним походженням в одну спільноту, або в результаті фізичної чи соціальної ізоляції, або і те, і інше, що заважає повній асиміляції [7].

Для нас же важливо те, що тепер молодь ми можемо розглядати як специфічний субсоціум, де вікова ознака є лише однією з найбільш важливих.

Між тим, можна згадати ще одного вченого. Це англійський соціолог медіазнавець Дік Хебдідж (D. Hebdige), який у 1979 році видав книжку під назвою «Субкультура: Значення

стилю» [3]. Цей доробок нині вважається одним із найважливіших досліджень субкультур в світі. У ній автор веде розмову саме про молодіжні субкультури та обґрунтовує думку про те, що субкультури залучають людей зі схожими смаками, яких не задовольняють загальноприйняті стандарти та цінності.

Д. Хебдідж зазначав, що треба «повернутися до значення молодіжних субкультур, оскільки поява таких груп вражаючим чином свідчила про розпад консенсусу у післявоєнний період» [3, с. 17], що зумовлювало з одного боку до ідентифікації кожної з груп, які з'являлися в ході такого розпаду, а з іншого, до їх взаємодії.

Наприклад, «присутність в Британії значної чорної спільноти» зумовлювала «близкість двох позицій – білої робочої молоді та негритянської». Така ситуація «спонукала до ідентифікації, і навіть, коли ця ідентичність придушується або відкрито опирається, чорні культурні форми (наприклад, музика) продовжують певним чином впливати на розвиток кожного субкультурного стилю» [3, с. 73].

Взагалі, відзначимо, що молодіжна субкультура стала одним із характерних явищ сучасності. Проте, американські та британські дослідники, як здається, приділили її аналізу найбільше уваги, орієнтуючись на три основні завдання:

- прогноз щодо подальшого розгортання молодіжних субкультур;
- контроль означеного процесу методом його інкорпорації в домінуючу культуру;
- аналіз факторів, які зумовлюють переростання субкультур в контркультуру.

Важливо відмітити, що й британська, й американська соціології в цьому напрямку зробили значні успіхи.

Що ж до поняття контркультури та причин введення його в науковий обіг поряд з питанням субкультури, в соціології виникла велика плутанина. При чому, обидва поняття є результатом дослідження різного роду молодіжних рухів.

Справа в тому, що з джерела в джерело переходить твердження про те, що поняття контркультури належить американському соціологу Теодору Роззаку (Theodore Roszak) і вперше використане ним в книзі під назвою «Створення контркультури» (The Making of a Counter Culture) [5], тобто культури, яка протилежна домінуючій і суперечить їй.

Проте, ми вже знаємо, що за дев'ять років до того Дж. Мілтон Їнгер вже ставив питання про контркультуру, а от Т. Роззак навіть не згадує про це. Проте, термінологічна різниця між *Contraculture* Дж. Мілтона Їнгера та *Counter Culture* Т. Роззака, не лише формальна, бо Т. Роззак категорично уникає поняття субкультури, бо для нього будь-які суперечності між субкультурами є проявами *Counter Culture*.

Т. Роззак з цього приводу пише: «Коли хтось вперше розгляне різновиди юнацького інакомислення, то може здатися, що ця *Counter Culture* значно більш послідовна, ніж я уявляв. З одного боку, є приголомшлива богемність бітів (бітників – авт.) та хіпі, з іншого, тверезий політичний активізм студентських Нових лівих. Хіба це не два окремих і протилежних явища: одне (йде від Гінзбурга, Керуаку та К^о) намагалося «відмазатися» від американського суспільства, а інше (йде від Ч. Райта Міллса та залишків старих соціалістичних лівих) намагалося проникнути в наше політичне життя та революціонувати його?» [5, с. 56].

Отже, можна сказати, що уведення в науковий обіг поняття контркультури було своєрідною реанімацією ідей, які раніше вписувалися в категорію субкультури, але з часом почали маргіналізуватися, бо торкалися проблем культурних конфліктів та опору домінуючому офіціозу.

І саме Т. Роззак поставив проблему, створення (сучасною мовою конструювання) контркультури (протилежній сучасній), бо питання, яке тепер «стоїть перед нами, не стільки в тому, «Як ми будемо пізнавати», скільки в тому, «Як ми будемо жити». І щоб знайти відповідь, ми повинні відновити чарівний світ (reconstitute the magical world), з якого походить людська творчість і спільнота. Так що, нарешті, основний проект нашої контркультури полягає в тому, щоб проголосити нове небо і нову землю такими величезними, такими дивовижними, що його непомірні вимоги технічного досвіду повинні обов'язково набути підлеглого та маргінального статусу в житті людей» [5, с. 304].

Між іншим, магічний світ нині реконститується методом соціального конструювання реальності доволі вдало, в чому теорія *counter culture* Теодора Розака відіграє не останню роль.

Не завадить нагадати, що «жорстка політична активність студентських нових лівих» і стала тим фактором, який змусив науковців реанімувати питання соціального опору, але у досить специфічний спосіб: конструювати групи невдоволених і завдяки їм знімати періодичні соціальні напруги. Нові ліві, серед яких домінували студенти, доволі успішно впоралися з таким завданням. Вони пропонували *нові* стратегії поведінки для молоді, а разом з тим, і нові, як їм здавалося, способи соціального устрою.

Насправді ж, хоча дослідники молодіжних субкультур і позначили цей рух як «лівий», це був рух, в якому домінували діти з середніх прошарків суспільства та так званої робочої аристократії, виховані в дрібнобуржуазних традиціях, що не вкладалися ані в стандарти буржуазного аристократизму, який на той час вже був досить поширеним в найбільш розвинених капіталістичних країнах, ані в стандарти життя людей, які живуть переважно на заробітну плату.

Нагадаємо, що між 1945 і 1960 роками валовий національний продукт США збільшився більш, ніж вдвічі, виріс із 200 мільярдів доларів до понад 500 мільярдів доларів, що поклало початок «золотому віку американського капіталізму» [6] тобто, бурному зростанню середнього класу, який, зокрема в США та Франції, сягав за 50 % від усього населення.

Отже, у цих умовах, молодь стала виразником тих самих нездійснених надій і сподівань у світі реальних суспільних відносин, зокрема ідеалів соціального облаштування світу. Однак, Новий лівоорієнтований молодіжний рух було використано політичними елітами як «політична технологія» впливу на свідомість і поведінку молоді. Тому тут конструювання контркультури відіграло роль дієвого знаряддя зниження реальної політичної активності, підмінивши її своєрідним симулякром.

Дійсний молодіжний соціальний протест був поглинений альтернативною культурою (субкультурою, яка зіграла контркультурну функцію), бо пропонувала не адекватні форми організації молодіжних угруповань, а також спосіб та стилі «нового» життя.

Не завадить наголосити на тому, що в справі конструювання молодіжних субкультур значну роль відіграла саме музика та так зване культивування музичних смаків, релевантних ідеології суспільства споживання. У цей же час сформувався музичний маркетинг, який орієнтував митців в своїй творчості орієнтуватися на молодь.

Ефект виявився приголомшливий: на зміну масових протестних настроїв в молодіжному середовищі почала приходити масова ж орієнтація молоді на розваги.

Тож чи дивно, що в соціології музики значний акцент дослідники роблять на аналізі зв'язку між музичними смаками, масовою культурою та суб- і контркультурними тенденціями масових молодіжних настроїв, а при цьому роблять висновок, що *масові смаки* – фактор, який ніби розв'язує проблему класових відносин.

Проте, це ще одна проблема, яка вимагає спеціального дослідження.

Отже, дійсний молодіжний соціальний протест був поглинений альтернативною культурою (субкультурою, яка зіграла контркультурну функцію), бо пропонувала не адекватні форми організації молоді, а також спосіб та стилі «нового» життя.

До речі, ці форми ставали «все більш дивовижними впродовж десятиліття. Деякі молоді люди взагалі «випали» з політичного життя. Ці «хіппі» відростили собі довге волосся і практикували «вільну любов¹». Деякі переїхали в комуни, подалі від турбулентності, яка стала визначати повсякденне життя в 1960-х роках [6].

¹ Хіппі або «Діти квітів», як їх називали у ЗМІ за їхню ідеологію та любов до прикрас та розшитий квітковими візерунками одяг, пропагували вільне кохання та любов до всього живого, заперечували матеріальні цінності та виступали проти воєн та будь-якого насильства. Сьогодні хіппі еволюціонували в культуру растаманів, які пропагують безцінність матеріальних речей, відхід у нірвану та розслаблення (у тому числі за допомогою вживання легких наркотиків). Тепер вони пропагують проміскуїтет (від лат. *pro miscuis* «без розбору», «загальний») сексуальна нерозбірливість – нічим не обмежені статеві відносини з багатьма партнерами. Специфіка їх зовнішнього вигляду полягає в наявності дредів (від англ. *dreadlocks* – жакливі локони) – мотузкові пасма волосся, утворені шляхом сплутання або заплітання волосся), символіки червоно-жовто-зелених кольорів, безлічі прикрас, пірсингу тощо.

Привертають увагу два суттєвих термінологічних моменти.

По-перше, в слові «субкультура» на першому плані значиться префікс “sub” (тобто «під-»), що можна розглядати як приховані, неофіційні культурні пласти, що утворюють «донну поверхню» панівної культури. Даний префікс можна побачити в таких словах, як *subterraneanculture* (підземна культура) і *underground* (підпілля). Тут проглядається своєрідна культурна двоїстість: функціонування засуджуваних неінституціолізованих низових культурних явищ на тлі офіційно визнаної «високої» культури.

По-друге, в слові «контркультура» прихована ідеологія та практики конструювання молодіжного протесту спрямованого ніби проти споживацького суспільства, традиційної трудової етики та технократичної цивілізації), хоча, насправді, це перетворює молодь в руйнівну силу, яка протистоїть культурі як такій.

Іншими словами, якщо спочатку поняття субкультури означало явища, що сприймалися як не- або позакультурні, то згодом воно почало означати саму культуру у її розмаїтті, яка рухається від традиційного до модерного стану. Одним із проявів такої культури, на думку французького соціолога Мішеля Мафессолі (Michel Maffesoli), можуть вважатися «міські племена» (неоплемена) – тимчасові соціальні групи, які він позначає як безкласові, летючі (нестабільні).

Проте ці «племена» утворюються зовсім не на етнічній основі, хоча в них можуть переважати представники того чи іншого етносу. Це, на великий рахунок, декласовані групи людей, а ознака декласованості в їх середовищі набуває стійкого характеру.

А щодо поняття контркультури, то воно означає лише певну данину наукової спільноти, так званому соціологічному конфліктуалізму, який давно виродився в теорію та практики соціального контролю дійсної меншості над дійсною більшістю.

Хоча, насправді, наявність у суспільстві дійсної та потужної контркультури – це ознака глибокої соціальної кризи, яка свідчить про наявність значної маси населення (і перш за все його молодшої частини), невдоволеного *status quo*.

Зазначимо, що в сучасній дослідницькій практиці поняття субкультури стало використовуватися у двох основних смислах:

- *по-перше*, як автономне і цілісне утворення всередині панівних культурних традицій, що відрізняється від них власними нормами, цінностями, стилем життя та мислення та мають тенденцію до утворення паралельних інститутів;
- *по-друге*, як переважно молодіжна проблематика, що пов’язана з місцем молоді у суспільстві, процесом її соціалізації у соціокультурний час та простір.

Уточнимо, що досить часто говорять про соціалізацію, а мають на увазі інкорпорацію в офіційно визначений соціокультурний простір.

Відомо, що ознаками будь-якої субкультури є низка визначальних відмінностей від домінуючої культури. Це насамперед, власна система цінностей, мова, манери поведінки, одяг тощо, включаючи трансформації тіла. Сюди ж входять, групова самовизначеність, спільність переконань, відмінні погляди на життя і правила поведінки тощо, які можуть бути або явними, або приховані від широкого загалу. Все це й відрізняє субкультуру від культури як її альтернативи, бо як тільки та чи інша субкультура стикається з проблемами її функціонування, вона трансформується в контркультуру.

Отже, субкультура пов’язана із специфічними нормами, поглядами й цінностями, з соціальними й духовними потребами, способами залучення до духовних цінностей і особливостями їх засвоєння, стилем, способом життя та існування. Дослідники переважно визначають субкультуру як такий культурний комплекс, за допомогою якого молода людина реалізує свою соціально-культурну ідентифікацію і який дає їй змогу відчувати себе сучасною та знайти спосіб особистої самореалізації, у тому числі й у формах національної культури [1, с. 138].

Насправді ж субкультурні атрибути лише свідчать про те, що в молодіжному середовищі спостерігається несприйняття оточуючої молоді людини дійсності і що дане несприйняття переважно трансформується в систему ілюзій щодо суспільного майбутнього. Справжній же

пошук життєвих стратегій звертає науковців до пошуку дійсних причин усього того, що когось не задовольняє.

На жаль, до такого пошуку не готова нині навіть студентська молодь, бо інститут освіти орієнтований на підготовку до виживання в умовах конкуренції на ринку праці.

Різноманітний світ молодіжної субкультури зумовлює і її напрями: музикальні, спортивні, екологічні, релігійні, політичні, кримінальні тощо. У спектрі молодіжних субкультур виділяються екстремальні за своєю суттю, у яких звучать протести чи проти певних суспільних відносин, чи проти всього суспільства загалом, має місце екстремістська активність по відношенню до традиційної культури, поширеної у суспільстві; ескапістські (англ. escape – «втекти, врятуватися») – суттю яких є уникнення неприємного, нудного в житті, особливо шляхом читання, роздумів і т. п., тобто прагнення до ізоляції від суспільства; кіберкультура (віртуальна), структуруючим і організуючим центром якої стає Інтернет, як засіб спілкування, пізнання, самовираження та самоідентифікації.

Науковці відзначають наступні риси молодіжної субкультури:

- молодіжна субкультура – це певна спільнота, кожен представник якої сам зараховує себе до неї; члени такої спільноти можуть формувати групи безпосереднього контакту (компанії, об'єднання, тусовки), і віртуального спілкування;

- входження молодої людини в ту чи іншу молодіжну субкультуру означає прийняття ним та поділ її норм, цінностей, світосприйняття, манер, способу життя, а також зовнішніх атрибутів приналежності до цієї субкультури (зачіска, одяг, прикраси, жаргон);

- як правило, молодіжні субкультури виникають навколо якогось «центру», виразника тих чи інших пристрастей до музичних стилів, способу життя, ставлення до певних соціальних явищ;

- значущі для тієї чи іншої молодіжної субкультури ідеї та цінності набувають зовнішнього виразу в обов'язковій для її членів символіці та атрибутіці групи;

- субкультури найчастіше прагнуть до атомізації і захисту від впливу суспільства.

Таким чином, можна стверджувати, що субкультурні нахили в молодіжному середовищі – це:

- *по-перше*, є способом вияву молодіжних реакцій на будь-які соціальні зміни в суспільстві;

- *по-друге*, є показником того, що молоде покоління є досить неоднорідним по своєму соціальному походженню;

- *по-третє*, є показником соціальних змін, які значно впливають на соціально-демографічні процеси і, зокрема, на соціально-демографічну структуру суспільства;

- *по-четверте*; є показником того, що процес соціалізації молоді має досить суперечливий характер і так далі.

Отже, неухильне зростання кількості молодіжних субкультур в умовах політичної та економічної нестабільності свідчить про те, що процес соціалізації (входження молоді в суспільне життя) надто структурований і що соціальна структура процесу соціалізації молоді є способом визначення, місця і ролі кожної з субкультур в більш широких соціальних процесах.

Висновки. У підсумку зазначимо, що можна вважати підтвердженою висунуту нами *гіпотезу, згідно з якою найбільш вагомими факторами, в силу дії яких формуються субкультури є інституціоналізовані соціальні нерівності та інституціоналізована ж не-представленість різних категорій молоді в інститутах влади та інших соціальних інституціях, що й викликає незгоду, а то й часом опір.*

Аналіз показує, що субкультура – це спосіб демонстрації різного роду груп молоді своєї відчуженості від оточуючого їх суспільства, а, отже негативне ставлення до визнаних в ньому норм і цінностей, а міра негативності може зумовити трансформацію субкультури в контркультуру.

Субкультура – це частка культури, носії якої мають тенденцію до формування своєрідного субсоціуму з властивою йому нормативно-ціннісною системою, яка має тенденцію до власної інституціоналізації

Те, що різного роду дослідники, а це не лише соціологи, називають ознаками субкультури, а саме відмінності в одязі, в мові, в системі цінностей, вподобаннях та манерах поведінки – насправді лише зовнішні атрибути, бо субкультура – це перш за все стан свідомості людей, тою

чи іншою мірою невдоволених тим соціальним положенням, в якому вони знаходяться. Тому будь-яка субкультура несе у собі зародки контркультури, які можуть дати взнаки в ситуаціях загострення соціальних суперечностей.

Молодь є тим соціальним осередком, переважно в межах якого й зароджуються субкультури.

Отже, субкультура – це:

– те, що відрізняє групи меншин, які претендують на статус паралельних щодо суспільства соціумів;

– результат процесу культурної модифікації, яка може формуватися або стихійно, або в результаті соціального конструювання так званих груп тиску, орієнтуючись на вік, стать, соціальне та етнічне походження, релігію, місце проживання і так далі.

У зв'язку зі сказаним вище, зазначимо, що у основі молодіжної субкультури лежить особливий спосіб світосприйняття, сформований постійним перебуванням кожного з нас під впливом соціальних структур та інститутів, орієнтованих на культивування відповідних правил, норм і цінностей.

А отже, молодіжні субкультури необхідно розглядати як структури, що можуть функціонувати або в межах *конструктивної* соціальної поведінки, що є одним з виявів соціальної творчості, орієнтованої на соціальний розвиток, або в межах *екстрактивної* соціальної поведінки, що означає процес перетворення молодіжних угруповань в агентів соціального контролю, орієнтованого на владу й панування одних груп людей над іншими.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Соціологія культури : навчальний посібник / за ред.: О. М. Сімашка, В. М. Пічі. Київ : «Каравела», Львів «Новий Світ – 2000», 2002. 334 с.
2. Николаенко В. Л., Николаенко Л. Г. Социология культуры: краткий словарь / под. науч. ред. Н. В. Туленкова. Киев : ИПК ГСЗУ, 2011. 577 с.
3. Hebdige D. Subculture: The Meaning of Style. London and New York : Routledge, 1979. 195 p.
4. Riesman D. Listening to Popular Music. *American Quarterly*. Vol. 2. No. 4. 1950. Pp. 359–371.
5. Roszak T. The making of counter culture: Reflection on the Technocratic Society and its Youthful Opposition. Garden City, New York : Doubleday & Co. Cloth, 1969. 346 p.
6. The 1950s – American Culture & Society – HISTORY.com, URL: <https://www.history.com/topics/cold-war/1950s>
7. Yinger J. M. Contraculture and Subculture. *American Sociological Review*, Vol. 25. No. 5. 1960. Pp. 625–635.

REFERENCES

1. Simashka, O. M., Pichi, V. M. (Ed.). (2002). *Sotsiologhiia kultury : navchalnyi posibnyk* [Sociology of culture: a textbook]. Kyiv : Karavela, Lviv Novyi Svit – 2000. [in Ukrainian]
2. Nikolaenko, V. L., Nikolaenko, L. G. (2011). *Sociologija kul'tury : kratkij slovar'* [Sociology of culture: a short dictionary]. Kyiv : IPK GSZU. [in Russian]
3. Hebdige, D. (1979). *Subculture: The Meaning of Style*. London and New York : Routledge. [in English]
4. Riesman, D. (1950). Listening to Popular Music. *American Quarterly*, Vol. 2, No. 4. Pp. 359–371. [in English]
5. Roszak, T. (1969). The making of counter culture: Reflection on the Technocratic Society and its Youthful Opposition. Garden City, New York : Doubleday & Co. Cloth. [in English]
6. The 1950s – American Culture & Society – HISTORY.com, URL: <https://www.history.com/topics/cold-war/1950s> [in English]
7. Yinger, J. M. (1960). Contraculture and Subculture. *American Sociological Review*, Vol. 25. No. 5. Pp. 625–635. [in English]

Lipich Liudmyla Mihaylivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy and Philosophy
National Transport University
1, Mykhailo Omelyanovycha-Pavlenka str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-3821-9537

Nikolaienko Svitlana Leonidivna

Language Teacher at the Department of Foreign Languages
Educational and Scientific Institute of International Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv
36/1, Yu. Illenka str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0919-5276

Balahura Olena Oleksandrivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy and Philosophy
National Transport University
1, Mykhailo Omelyanovycha-Pavlenka str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1353-7694

YOUTH SUBCULTURES: HISTORY, THEORY AND PRACTICE CONSTRUCTION

Problem. *Contradictions that arise in the relationship in the system “society – subculture”, and especially in the system “society – youth subculture” necessitate the identification of social factors, which cause these contradictions. The authors, in view of this, hypothesize that the most important of these factors are institutionalized social inequalities and institutionalized non-representation of different categories of young people in government and other social institutions, which causes disagreement and even resistance.*

Purpose. *To substantiate the idea that modern youth subcultures are the result of the existing system of social inequalities in society, which are multiplying, and, accordingly, the institutional under-representation of different categories of youth, which causes socio-cultural resistance.*

Methods. *The study used dialectics as logic, as a theory of cognition and as a theory of development, as well as general scientific methods (analysis, synthesis, generalization, etc.), as well as a qualitative method aimed at identifying subjective aspects in human interactions.*

Results. *The connection between the history of the formation of youth subcultures, the logic of their functioning and, accordingly, the logic used by scientists in their research is analyzed.*

It is determined that most researchers are focused on finding ways to incorporate youth subcultures into the dominant socio-cultural system by transforming their existing protest potential, first into a desire for entertainment, and then into mass loyalty. The potential opportunities for the transition of subcultures into countercultures and technological opportunities to transform both subcultures and countercultures into a means of stabilizing the social order by the method of socially oriented construction of sociocultural reality.

Terminologically expressed differences in the concept of Contraculture by Milton Inger and Counter Culture by Theodore Rozzak were revealed and it is pointed out that the concept of Contraculture presupposes the possibility of transition of subcultures to countercultures and vice versa, and the concept of Counter Culture is focused on removing. Although both have different technological (constructivist) capabilities.

Key words: *youth, culture, subculture, counterculture, youth subculture, social construction of sub- and countercultural reality.*

РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.24>

Повторева Світлана Михайлівна
доктор філософських наук, професор кафедри філософії
Національного університету «Львівська політехніка»
вул. Степана Бандери, 12, м. Львів, Україна
orcid.org/0000-0002-3488-3679

УКРАЇНСЬКИЙ І ПОЛЬСЬКИЙ АВАНГАРД У ВИМІРІ ТРАНСГРЕСІЇ (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ В. ЛИЧКОВАХА «ЕСТЕТИКА УКРАЇНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО АВАНГАРДУ»¹)

*Галлик усім канонам,
Арт-класиці – каюк!*
Давид Давидович Бурлюк
Личковах В. Український авангард.

В сучасній ситуації зміцнюються конструктивні відносини між Україною і Польщею. Це стосується також наукових і мистецьких контактів. В цьому аспекті монографія українського науковця і мистецтвознавця Володимира Анатолійовича Личковаха постає важливою подією культури обох країн. Здійснене у цій роботі дослідження творчості українських і польських митців та їх діалогу першої третини ХХ століття є значним внеском як в історико-культурне, так і в естетичне та мистецькознавче дослідження духовних процесів перших десятиліть цієї доби. Книга також є ґрунтовним доробком, який посідає гідне місце у розвитку вітчизняної та європейської філософії й естетики, оскільки автор залучає у коло своїх міркувань численні філософські ідеї і концепти відомих мислителів, впливових володарів дум як класичного, так і некласичного періоду розвитку культури, оригінально інтерпретує їх переломлення у творчості митців-авангардистів.

Монографія приурочена до ювілею Володимира Личковаха, одного з найвідоміших і найавторитетніших вітчизняних знавців з естетики, мистецтвознавства, філософії мистецької творчості та супутніх дисциплін. На першій сторінці книги вміщено присвячені автору чудові вірші його вихованців і шанувальників творчості; в одному з цих віршів мислителя названо «хранитель мудрості й краси».

У вступі до книги [1, с. 5–17] автор докладно розповідає, як він довідався про мистецтво авангарду. Це відбулося ще у школі на уроках креслення. Пізніше, навчаючись у музичному училищі, де викладалися не лише спеціальні предмети, але й гуманітарні галузі знань, він познайомився з напрямом футуризму в літературі, творчістю Д. Шостаковича, С.Прокоф'єва, теоріями гармонії Гансліка, Скрябіна, Стравінського, Шонберга. Цікавість до польської культури почалася ще з юнацьких років, із знайомства з польськими журналами, в яких регулярно друкувалися матеріали з естетики авангардизму. Значно більші знання в цьому напрямі, за свідченням автора, він отримав навчаючись в Київському держуніверситеті імені Т. Шевченка, на філософському факультеті. В. Личковах із вдячністю згадує видатних українських вчених, спеціалістів з естетики А. С. Канарського, Л. Т. Левчук, О. І. Фортову, які були в той час його викладачами і здійснили великий вплив на його творчість. Автор оповідає про свої подорожі до музеїв і картинних галерей (Ермітажу, Руського музею, Третьяковської галереї), де отримав

¹ Личковах В. А. Естетика українського та польського авангарду : монографія. Київ : НАКККиМ, 2021. 288 с.

можливість ознайомитися не лише з оригінальними картинами представників авангардизму, але їх ескізами, дизайнерськими проектами, фотороботами, фрагментами щоденників, статтями тощо. Особливою своєю зацікавленістю історією та естетикою авангарду характеризує автор період 80–90-х років, коли він познайомився з постмодернізмом, брав участь у багатьох конференціях і працював над докторською дисертацією, в якій істотно спирався на новітні джерела з філософії, естетики та сучасного мистецтва. В. Личковах оповідає, що в процесі досліджень він прийшов до концепції, яку назвав «леверкюнівська душа авангарду» і яка відображала сутність нового мистецтва, що сформувалося у відповідь на кризу раціоналізму Просвітництва. Цей концепт означав переступлення меж (трансгресію), прийнятих у традиційній культурі меж, тобто академічних канонів. Автор розповідає про свою громадську діяльність, в контексті якої він запроваджував знання з мистецтва і досвід аналізу естетичної сфери у роботу картинної галереї і Музею сучасного мистецтва у своєму місті Чернігові. За його участі видавався часопис «Дивосад», влаштовувалися художні виставки митців України, Білорусі, Литви, Польщі та інших країн. Також йдеться про значну теоретичну діяльність автора, який створив і видав кілька монографій, багато статей з філософії мистецтва і мистецтвознавства, брав участь у численних міжнародних і українських конференціях, керував підготовкою дисертацій (кандидатських і докторських).

У вступі автор виразно формулює мету своєї книги – «дослідити взаємозв'язки між естетикою і художньою творчістю авангардистів на прикладі українських і польських митців, почути їх «нечутний» діалог у контексті європейської парадигми художнього мислення першої третини ХХ століття» [с. 17].

Монографія містить 2 розділи і 11 підрозділів, завершується післямовою, резюме англійською мовою, списком використаних джерел (154 найменувань), списком публікацій автора на кількох сторінках [1, с. 266–277], в якому є бібліографічні описи 5 монографій, одноосібних й у співавторстві, та 14 репродукцій; ще 3 репродукції – на обкладинках. Кольорові ілюстрації робіт видатних представників авангардизму, в тому числі польських й українських (О. Богомазова, Д. Бурлюка, М. Влодарського, В. Кандинського, К. Малевича, Г. Нарбута, Ю. Панкевича, Я. Т. Пейпера, К. Подсадецького, Г. Стажевського, В. Стшемінського, Л. Хвістека), є візуальною прикрасою монографії. На титульній обкладинці знаходиться репродукція картини українського художника-авангардиста Давида Бурлюка «У церкві». Доволі оригінальною рисою книги є вірші автора (особливо акровірші), вмонтовані в текст, які у більшості присвячені видатним діячам української, польської та інших культур європейського світу.

У першому розділі «Європейські парадигми авангарду» докладно роз'яснюється авторська концепція «леверкюнівська душа авангарду», аналізуються художні мови авангардизму, розкрито поняття трансгресії як перегляду традиційних канонів культури, виходу за усталені світоглядні межі, як «механізму» творчості. Також демонструється істотний зв'язок авангарду з філософськими та естетичними ученнями класичного (І. Канта), некласичного (А. Шопенгауера, С. Кіркегора, Ф. Ніцше, А. Бергсона, Т. Адорно, М. Гайдеггера, Ж.-П. Сартра, М. Шелера, К. Ясперса, К. Белла, Х. Ортега-і-Гассета, Г. Маркузе, З. Фрейда тощо) періодів європейської культури, релігійними напрямками (ісихазмом).

Роз'яснюючи свою концепцію «леверкюнівської душі авангарду», автор зауважує наступне. Діячі мистецького авангарду протиставили свою творчість стандартам суспільного життя, соціально-культурних зв'язків, цінностей, що набули свого роду священного характеру. Вони взяли на себе роль Мефістофеля, служіння диявольським спрямуванням суспільної свідомості (сумнівам, запереченню, розчаруванню, відчаю). Символом цієї тенденції постав герой твору Томаса Манна Леверкюн, який був впевнений, що сучасне мистецтво неможливе без диявола та його пекельного вогню. В. Личковах вважає, що цей символізм має більш глибокий зміст. Застосовуючи категорію сакрального, він роз'яснює, що сакральні засади світобачення можуть бути і високо духовними, і зниженими, гріховними. Сакральне означає не лише освячене, це також небуденне, таке, що не вміщується у рамки звичного, прийнятого, щось заборонене. «Сучасний стан людської чуттєвості, розщепленої між двома полюсами сакрального, – зауважує

автор, – позначився й на розумінні естетичного. В авангардизмі естетосфера охоплює широкий простір між гіперреалістично прекрасним та натуралістично потворним, між безплотне добродійним та тілесно гріховним. Десакралізація краси супроводжується естетизацією потворного» [1, с. 24]. В сучасному мистецтві сакральне в некласичній інтерпретації всмоктує все нові прояви гріховного як чогось принадного, як заборонений плід. У просторі художнього авангарду зазвичай нівелюється різниця між високим і низьким, прекрасним і потворним, святим і грішним. «Починається жахаючий карнавал, де гра масок набуває іронічного, а інколи й цинічного характеру», – відзначається у монографії. Світобачення людини ХХ століття поставало як гранично ексцентричне, і художник, на думку автора, балансує в своїй творчості на канаті, натягнутому над світом. У спробах схопити сенс випадковостей, утриматися на канаті відбуваються пошуки митця як «сучасного Фауста-Левєркюна... ексцентрику буття «левєркюнівська душа намагається вловити ексцентрикою авангардизму й (пост)модернізму, врятувати людство від імпотенції культури» [1, с. 27]. «Мотив Левєркюна», отже, знаменує новий етап у розвитку мистецтва – перехід від класики, академізму («фаустівської душі») до модернізму, авангарду, декадансу, тобто «левєркюнівської» культури.

Розвиваючи цю концепцію та аналізуючи історію мистецтва авангарду, творчість його представників, В. Личковах широко застосовує сучасні методологічні засоби, поширені в контексті постструктуралізму і постмодернізму. Особливе місце в тексті книги посідає категорія «трансгресія», яка постає центральним методологічним засобом для побудови концепції «левєркюнівської душі авангарду», а також інших авторських концепцій (художніх мов авангарду, твору мистецтва як «спів-буття» чи «спів-діяння» тощо). Зазначеній категорії присвячено підрозділ «Авангард як трансгресія стилю в мистецтві» першого розділу книги. Трансгресія в загальнометодологічному значенні є принципом гуманітарних досліджень, який означає подолання кордонів, вихід за межі усталених структур. Даний принцип «щільно пов'язаний зі структурним розумінням відмінності, іншості; через усвідомлення границь дискурсивних утворень відбувається їхній перехід і подолання» [2, с. 86]. Категорія границі або межі «безпосередньо стосується питань мови, історії, культури, педагогіки тощо» [2, с. 86].

У монографії поняття трансгресії в контексті мистецтва асоціюється з авангардом як «анти-стилем». Анти-стиль, на думку автора, це «трансгресія стилю в мистецтві», «переступання стилю» в художній творчості» [1, с. 37]. Застосовуючи поняття трансгресії можна з'ясувати сутність проривів у творчості, явищ революцій у мистецтві. Авангард, вважає В. Личковах, і є революцією, проривом горизонтів традиційного мистецтва, усталених канонів, естетичних парадигм минулого. Розглядаються етимологія терміну «трансгресія», історія його застосування, а також ті змісти, які, хоч і не завжди позначаються цим терміном, однак за суттю є саме переступанням кордонів, трансгресивними алгоритми культури. Автор схильний розуміти трансгресію як ефективний механізм подолання застійних, рутинних форм культури. «Естетична та мистецтвознавча застосовність поняття трансгресії, – наголошує він, – забезпечується його домінантним становищем у загальній теорії творчості» [1, с. 44]. Стосовно діяльності авангардистів в монографії зазначено, що в їх творчості «оживає культурна душа, може, загублена людством», а «нове у мистецтві створюється «прозрілою душею», що побачила «потойбічне», за-буття, пульсуюче творчими потенціалами Ніщо» [1, с. 50].

Автор зазначає, що «левєркюнівська душа» європейського авангарду корелює з українським Левенком (Левенцем), який у народній міфології символічно означає угоду з дияволом, чортом. «Традиції української демоніади, карнавальності і вертепності, – читаємо у монографії, – є одночасно і слов'янським переломленням ціннісних орієнтацій, і представником власних етнокультурних джерел авангардистської свідомості (колективного позасвідомого), що бореться із загрозою «духовного безпліддя» [1, с. 119].

У вказаний період авангардисти України і Польщі перебували у спільному філософському та естетичному полі. Багато з них були водночас теоретиками мистецтва, створювали трактати, публіцистичні твори, маніфести (наприклад, К. Малевич і Л. Хвістек). Як в Україні, так і в Польщі авангард ґрунтувався на принципі трансгресії. Про це докладно пише польський

філософ Ю. Козелецький, який трансгресію розглядав як форму мотивації до творчості в науці, релігії, міфах, а також мистецтві. Трансгресію він асоціює із здійсненням свободи та інноваційної діяльності, адже людина завжди прориває межі своїх досягнень і руйнує цінності [1, с. 155–156].

У другому розділі монографії («Український і польський авангард у контексті діалогу культур «Україна-Польща») значну увагу приділено діалогові представників українського і польського авангарду. Ця тематика визріла в автора, за його свідченням, під час відвідин у Варшаві виставки, присвяченої творчості визначного теоретика польського авангарду Я. Т. Пейпера. З цього часу в життя автора щільно увійшла робота над проблемою україно-польських зв'язків у галузі теорії і практики мистецтва. Особливу цікавість, на думку автора книги, становить період культурної діяльності Львова, який у першій і другій декадах 20 ст. був одним з важливих центрів взаємодії західноєвропейського, польського й українського авангарду, де утворювалися мистецькі об'єднання не лише у ділянці образотворчого мистецтва, а й у театрі, літературі, хореографії.

Провідним філософським підґрунтям українського мистецтва, в тому числі й авангарду, на думку автора, є сакральність, святковість як відношення до світу [1, с. 121]. Сакральність і містицизм українського авангарду трансгресивно постають у мові творів, виразності і чуттєвості форм. При цьому естетична українська ідея святкового, сакрального ставлення до світу перебувала в синтезі з європейськими напрямками мистецтва, такими, як футуризм (О. Архипенко, М. Семенко), кубізм (Д. Бурлюк, О. Екстер), конструктивізм (В. Татлін), експресіонізм (О. Новаківський) та ін.

Автор книги доволі часто вдається до компаративного аналізу теоретичних засад та мистецької творчості українських та польських авангардистів, проводить паралелі художньої образності в діяльності шкіл та окремих представників мистецтва цих країн. Зазначається, що український авангард організаційно оформився навіть раніше за польський, зокрема це виявилось на виставці «Ланка», під керівництвом братів Бурлюків, в «Салоні Іздебського» в Одесі за активної ідейної й експозиційної підтримки В.Кандинського, виставці «Кільце» під патронатом О. Богомазова та О. Екстер. Автор приділив значну увагу порівняльному дослідженню теоретичної і мистецької діяльності таких авангардистів, як В. Кандинський і Я. Пейпер [1, с. 171–182], К. Малевич і В. Стшемінський та Г. Стажевський [1, с. 182–202], вказуючи на їх спільні та відмінні характеристики, а також взаємні творчі контакти. Окремий підрозділ розділу 2 присвячено естетичним поглядам та авангардистській творчості Л. Хвістека, художника і філософа, представника Львівсько-Варшавської філософської школи, до якої входили як польські, так й українські мислителі. Підкреслюється, що становлення цього польського митця відбувалося у процесі тісних україно-польських особистих і художніх контактів, у просторі полілогу з художниками і філософами цієї доби [1, с. 216]. Особливо зазначається, що Л. Хвістек подолав встановлену раніше межу між гуманітарними і точними науками, здійснивши трансгресію через семіологію і семіотику свого живопису [1, с. 209]. Його діяльності присвячене чимало сторінок монографії [1, с. 202–231]

Одним з висновків автора книги, зробленого на підставі вивчення українських та польських джерел, є те, що в період перших десятиліть ХХ ст. авангардистів обох країн об'єднували не лише і не стільки традиції й територіальні чинники, а більшою мірою зв'язки художні, творчі, ґрунтовані на прагненні до експерименту, новаторства, одним словом, трансгресії. Подібним було і філософське підґрунтя їх діяльності – інтуїтивізм, феноменологія, філософія життя. Ці художники й самі поставали теоретиками, осмислювали світоглядні засади своєї творчості. Такими були українські або пов'язані з Україною митці О. Богомазов, К. Малевич, В. Кандинський, а в Польщі – Т. Пейпер, В. Стшемінський, Г. Стажевський, Л. Хвістек. Авангардисти обох країн перебували у діалоговому спілкуванні, влаштовували виставки у Києві, Варшаві, Львові та Кракові.

Внаслідок порівняльного дослідження, В. Личковах підсумовує, що український та польський авангард характеризується як спільними, так і відмінними рисами. Це одна доба, в якій

здійснювалися зв'язки Варшави і Кисва, Кракова і Львова на підставі етнічної (слов'янської) духовної і лінгвістичної близькості. Авангардистів обох країн об'єднував спільний європейський контекст нового мистецтва, нонкласики. Значною була опора як українських, так і польських митців на спільні філософські джерела, зокрема на доктрини Ф. Ніцше, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, А. Бергсона, Х. Ортеги-і-Гассета, представників неопозитивізму Львівсько-Варшавської філософської школи. В обох країнах художники прагнули трансформації образності, вдавалися до авангардистської трансгресії. Деяких українських і польських художників пов'язувала справжня особиста дружба (К. Малевича і Татліна з К. Кобро, В. Стшемінським і Г. Стажевським та ін.). Проте поряд з універсальними, космологічними вимірами образотворчого мистецтва помітним є звернення і до національних мов та кодів образності, архетипів. Так, українське наголошування на цінності життя і волі до відродження (вітаїзм), властивий модерному вітчизняному світобаченню, відрізняє цей авангард від мистецької «леверкюнівської душі» Західної Європи [1, с. 122–143].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Личкова В. А. Естетика українського та польського авангарду : монографія. Київ : НАК-ККіМ, 2021. 288 с.
2. Повторева С. М. Трансгресія як принцип дослідження гендерних проблем у контексті постгуманізму / Інтегративна антропологія. 2018. № 2 (32). С. 86–87.

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.25>**Чурсінова Оксана Юріївна**

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка»

вул. Степана Бандери, 12, м. Львів, Україна

orcid.org/0000-0002-8197-8638**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «ПРОБЛЕМИ АКСІОЛОГІЇ
ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ» М. М. ПІДЛІСНОГО¹**

XXI століття – століття інформатизації, комп'ютеризації, віртуалізації. Відбувається нова аксіологічна революція, яка пов'язана з переглядом основних цінностей життя людини. Розвиток технологій негативно вплинув на сприйняття суспільством цінностей. Цінності зовнішнього світу тісно пов'язані із соціальною свідомістю, поняттями етики, моралі, творчості, мистецтва, з розумінням цілей розвитку науки і техніки.

До особливих філософських питань, що торкаються взаємин між людиною і світом, належить внутрішнє духовне життя людини, тобто цінності, що є в основі його існування. Людина не тільки пізнає світ як суще, прагне розкрити його об'єктивну логіку, а й оцінює дійсність, намагаючись зрозуміти сенс свого існування, переживаючи світ як належне та неналежне, благо і згубне, прекрасне і потворне, справедливе та несправедливе. Загальнолюдські цінності є критеріями ступеня як духовного розвитку, так і соціального прогресу людства.

Питанням специфіки аксіологічної проблематики, аксіології як однієї з найважливіших галузей філософського знання, присвячена монографія М. М. Підлісного «Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення» [1]. Метою цієї монографії є зацікавлення «всіх, у кому пробуджується прагнення до самосвідомості й формування високих цінностей» [1, с. 4].

Монографія складається з двох розділів. Кожний розділ представлений чотирма главами.

В першому розділі «Проблема статусу аксіології і зміст її категорій» автор розглядає предмет і основні проблеми філософії. Автор цікаво розкриває проблему цінностей в історико – філософській ракурсі, починаючи з давньокитайської філософської думки до початку середини XIX ст., коли аксіологія почала формуватися як особлива галузь філософського знання. Автор згадує Сократа – філософа, який вперше сформулював «власне аксіологічне, тобто філософське питання в справжньому значенні цього слова: не «що таке», «як влаштовано та чому», на які відповідає будь-яка наука, а чому? Яке значення та смисл мають вивчення явища для людини та її душі? Сократ перший проголосив, що чеснота є знанням. Ця теза має кілька наслідків: 1) тепер розум, а не традиція або авторитет є суддею моральності людини; 2) спираючись на розум, людина має свідомо та відповідально ставитися до власного життя; 3) людина має виробити, сформулювати свою систему цінностей, моральний кодекс, з точки зору якого повинне оцінюватися життя – і це головне. У цьому й полягала та світоглядна революція, яку констатував Сократ: «Тепер не світовий закон визначає спосіб життя індивіда. Особистість мала створити та протиставити природному хаосу свій моральний закон. Сократ чітко поставив перед філософією нову моральну проблему: або виводити з природи мораль і тоді загибель людства у хаосі звіриних інстинктів неминуха, або ж моральний закон проти поставляє природі як свідомо визначену та раціонально обґрунтовану ідеальну норму. Як жити: у відповідно з ідеалом чи у звичайному порядку – ця дилема на протязі багатьох століть була наріжним каменем духовності особистості. Так уперше в філософії заявила про себе ціннісна проблематика» [1, с. 11].

Автор констатує, що формування аксіологічної проблематики було тривалим і суперечливим процесом і має певну ритмічність в обґрунтуванні цінностей в кожній історичній епосі.

¹ Підлісний М. М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення : монографія. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 164 с.

В першому розділі монографії автор розглядає проблему змісту аксіологічних категорій, а саме, поняття «цінність», яке й досі є предметом дискусій серед науковців і дослідників. На думку автора, поняттям ціннісна орієнтація позначають в сучасному науковому дискурсі елементи мотиваційної структури особистості, на основі яких нею здійснюється вибір цілей, мотивів конкретної діяльності з урахуванням конкретної ситуації. «Провідним компонентом змістовної структури ціннісних орієнтацій, на нашу думку, виступає той компонент поведінки, який виражає загальну спрямованість особистості та організовує в єдине ціле всю мотиваційну структуру особистості. Однак для того, щоб ціннісні орієнтації могли стимулювати поведінку й вчинки, діяти як фактор мотивації особистості, людина має визнати й прийняти певні цінності, дати їм оцінку з точки зору своїх потреб та інтересів. Таким чином, орієнтація на певні цінності може виникнути лише як результат їх попереднього визнання, позитивної оцінки» [1, с. 28]. Автор аналізує проблему типології цінностей. Підлісний М. М. відзначає, що «в останній третині ХХ ст. цінності «техногенної» цивілізації стали братися під сумнів. У 60-і роки на рівні буденної свідомості були зафіксовані ознаки кризи техногенного суспільства і його цінностей. Усе частіше стали говорити про незадоволення становищем особи, про відчуження людини від ним же породжених соціальних структур, про дегуманізацію соціальних зв'язків людей, формалізацію безособовості контактів на всіх рівнях суспільства, про цінність самоіснування особи і змістовної творчої праці, про встановлення реальної демократії «участі». Загострилися глобальні проблеми, породжені науково-техногенним прогресом. Виникла загроза ядерного знищення людства, виявилася екологічна криза» [1, с. 51]. Автор стверджує, що виникла необхідність того, що передивляється існуючої системи цінностей техногенної культури. Отже, вихід вбачається один, а саме, у розвитку людської цивілізації у бік повнішої реалізації гуманістичних цінностей. З цієї метою стало необхідним додання гуманістичного виміру науці, формування її нової моделі, що включає в явному вигляді гуманістичні цінності та орієнтири.

В своїй монографії автор стверджує, що найважливішим принципом наукової класифікації цінностей є, вимога відповідності об'єктивній реальності, а також визначення об'єктивних підстав класифікації в основі якої повинен застосовуватися функціональний підхід, тобто облік того, які потреби суспільства задовольняються завдяки тим або іншим цінностям. Цей підхід дозволяє побудувати різноманітні класифікації за різними підставами [1, с. 57].

В главі 4 «Проблема формування і розвитку вчення про цінності в українській соціально-філософській думці» першого розділу автор розглядає формування аксіологічної проблематики на різних етапах філософської думки в Україні, починаючи від Київської Русі до сьогодення. Підлісний М. М. аналізує творчість Д. Чижевського щодо етичних категорій: «Дмитро Іванович Чижевський розуміє людину як істоту, що перебуває на кордоні двох світів, – цей кордон пролягає в самій її душі. Наявність двох світів учений конкретизує в парах протилежностей: природна та соціальна детермінованість і свобода, тіло й душа, свідоме й несвідоме (що включає як підсвідоме, так і свідоме), добро та зло. Причому жодна з цих протилежностей не оцінюється лише негативно: навіть зло не є простим запереченням добра, а завжди є конкретним злом, – без знання конкретних видів зла людині важко триматися стежок добра» [1, с. 68]

В другому розділі монографії автор аналізує проблему функціонування цінностей у контексті сучасної епохи. Автор відзначає, що філософія має бути співвіднесена з людськими цінностями, але для їх нормального функціонування потрібне культурне середовище, тобто «найважливіша функція філософії, її соціальне призначення полягає в затвердженні культурного вектора людства. У теоретичному плані культуроохоронна і культуротворча функція філософії полягає в розробці онтології культури» [1, с. 73].

В главі «Філософія творчості» автор зазначає, що людській свободі і творчості в умовах зростання науково-технічного прогресу потрібні «береги», причому не лише зовнішні, але і внутрішні, які ставить перед творцем його совість. Він вважає, що саме, творчість має гуманістичну цінність лише в тому випадку, якщо вона розвиває і збагачує життя новим змістом і тими якостями, які служать розвитку сутнісних сил людини і не ставлять під загрозу буття ні саму людину, ні майбутнє суспільства. «Творчість усвідомлюється як цінність, без якої

немислиме життя суспільства і індивіда. Даний феномен займає міцне місце в ряду притягуючих ідей сучасності, таких як гуманізм, свобода, істина, добро, мир, краса» [1, с. 82].

Автор цікаво висловлює свою думку щодо цінності сім'ї та шлюбу: «Шлюб та сім'я були та будуть організуючим початком у суспільному та особистому житті. При всіх своїх мінусах вони зберігають себе, але при одній умові, якщо *Homo sapiens* не перетвориться остаточно у *Homoerotikus*. Тільки так людство може відгородити себе від духовної деградації та зберегти кохання як фактор людської солідарності» [1, с. 124].

Глава 4 «Виховання та освіта як цінність» монографії «Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення» присвячена актуальній темі нашого сьогодення. Автор виділяє негативні фактори впливу розвитку нових інформаційних технологій, середовища, що формується в глобальній комп'ютерній мережі Інтернет на підлітків і молодих людей. Автор вказує, на те, щоби організувати свою роботу, яка пов'язана з роботою в Інтернеті потрібно планувати етапи її виконання, усвідомлювати вимоги до її результату; – на рівні емоційно – ціннісного ставлення до діяльності – компоненти, які допоможуть розкрити важливість дотримання етичних норм при спілкуванні, правил мережевого етикету, прав інтелектуальної власності; сприяти вирішенню завдань виховання ввічливої, толерантної, відповідальної за свою мовну поведінку людини, готової до взаємодії, конструктивного вирішення проблем сьогодення [1, с. 143].

Монографія має чітку і деталізовану структуру. Монографія є корисною не тільки для наукових співробітників, які цікавляться проблемами філософії, але й студентам та аспірантам для кращого засвоєння курсів «Філософія і методологія науки», «Аксіологія», «Історія філософії» та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Підлісний М. М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення : монографія. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 164 с.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

Лаврова Л. В., Світич С. А.

ТІЛЕСНІСТЬ ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР.....4

Цибра М. Ф.

АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ МЕТАНОЇ.....11

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Гайналь Т. О., Даниляк Р. П., Кучера І. В.

ЕФЕКТИ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....17

Гюльхан Ю. Б.

ПРОЯВИ СВОБОДИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ МЕНТАЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.....26

Мурадян Н. С.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ ВОЛЕВИЯВЛЕННЯМ ЛЮДИНИ
ТА СВІДОМІСТЮ В ЦІЛІСНІЙ СТРУКТУРІ ЛЮДИНИ.....32

Скловський І. З., Аксьонова В. І., Урсол О. В.

ДУХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОГЕНЕЗУ В КОНТЕКСТІ ЗМІН
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....41

Стежко З. В., Римар С. П.

ФОКАЛІЗАЦІЯ ЯК СИМУЛЯКР ДІЙНОСТІ У ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ СТАТТІ
Т. ЕНГЕЛЬХАРДТА У ЖУРНАЛІ “THE NATION” (США)).....47

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Дубініна В. О.

ФОРМУВАННЯ ГЕРМЕНЕВТИКИ ЯК ФОРМИ ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ.....57

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Братаніч Б. В., Савченко В. А.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФІЛОСОФСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ОСВІТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....63

Dzvinchuk D. I., Ozminska I. D., Petrenko V. P.

PHILOSOPHICAL FUNDAMENTALS OF ROOT CAUSES
OF DEGRADATION OF EDUCATION SYSTEM IN UKRAINE.....71

Пальчик А. О.

ДІАЛОГ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФІЛОСОФСЬКОЇ ОСВІТИ У ПОЛЬЩІ.....83

Соловар М. М.

ПРАКТИКА ВІЙСЬКОВОГО НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ
ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА.....92

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

Горбань Р. А., Горбань В. М., Витвицька Е. Р.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ БОГОСЛОВ'Я КУЛЬТУРИ
В ІСТОРІОСОФІЇ МИКОЛИ БЕРДЯЄВА..... 99

Добродум О. В., Мартинюк Е. І., Никитченко О. Е.

УПЦ (МП) В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ..... 115

Исмаилов Гюляга Хады оглу

ТОЛКОВАНИЕ И КЛАССИФИКАЦИЯ ХАДИСОВ..... 124

Соболєвський Я. А.

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ АМЕРИКАНСЬКОГО ПРОСВІТНИКА ІТАНА АЛЛЕНА..... 134

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Лісєнко О. В.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ:
ЦІННІСНІ ЗРУШЕННЯ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ..... 140

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА, СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Ладик В. Є.

МОБІНГ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ: ЯК ПРОТИДІЯТИ НАСИЛЬСТВУ НА РОБОТІ..... 146

Щербина Н. Ф., Балута Т. П.

ІНФОРМАЦІЙНА КОМУНІКАЦІЯ В ОСВІТІ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ..... 154

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

Бондаренко М. М.

ПОЛЕ ЧИ СИСТЕМА: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ФРЕЙМУ
СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНИХ МАНІПУЛЯЦІЙ..... 160

Климанська Л. Д., Луцишин Г. І.

ПРАКТИКИ СПОЖИВАННЯ КОНТЕНТУ МЕДІА В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ
СУСПІЛЬСТВІ І ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ..... 166

Криворучко М. Г.

ДИНАМІКА ГІБРИДНОГО КОНФЛІКТУ НА ДОСВІДІ ПОДІЙ
2013–2014 РОКІВ У РЕГІОНАХ ПІВДНЯ ТА СХОДУ УКРАЇНИ..... 178

Ліпіч Людмила М., Ніколаєнко С. Л., Балагура О. О.

МОЛОДІЖНІ СУБКУЛЬТУРИ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ КОНСТРУЮВАННЯ..... 188

РЕЦЕНЗІЇ

Повторєва С. М.

УКРАЇНСЬКИЙ І ПОЛЬСЬКИЙ АВАНГАРД У ВИМІРІ ТРАНСГРЕСІЇ
(РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ В. ЛИЧКОВАХА
«ЕСТЕТИКА УКРАЇНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО АВАНГАРДУ»)..... 198

Чурсінова О. Ю.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «ПРОБЛЕМИ АКСІОЛОГІЇ
ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ» М. М. ПІДЛІСНОГО..... 203

CONTENTS

PHILOSOPHICAL ONTOLOGY

Lavrova L. V., Svitich S. A.

BODY AS A CULTURAL PHENOMENON: A PHILOSOPHICAL DIMENSION.....4

Tsybra M. F.

AXIOLOGICAL ASPECT OF METANOYA.....11

SOCIAL PHILOSOPHY

Hainal T. O., Danyliak R. P., Kuchera I. V.

THE EFFECTS OF THE DIGITALIZATION IN MODERN SOCIETY.....17

Guelhan J. B.

MANIFESTATIONS OF FREEDOM IN THE NATIONAL MENTALITY
OF THE UKRAINIAN PEOPLE.....26

Muradyan N. S.

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE EXPRESSION OF HUMAN
WILL AND CONSCIOUSNESS IN THE HOLISTIC STRUCTURE OF MAN.....32

Sklovsky I. Z., Aksonova V. I., Ursol O. V.

THE SPIRIT OF UKRAINIAN NATIONOGENESIS
IN THE CONTEXT OF CHANGES IN CIVIL SOCIETY.....41

Stezhko Z. V., Rymar S. P.

FOCALIZATION AS A SIMULACRUM OF REALITY
IN THE POSTMODERN SOCIAL-AND POLITICAL DISCOURSE.....47

PHILOSOPHY OF HISTORY

Dubinina V. O.

FORMATION OF HERMENEUTICS AS FORMS OF PHILOSOPHICAL DISCOURSE.....57

PHILOSOPHY OF EDUCATION

Bratanich B. V., Savchenko V. A.

METHODOLOGICAL DIMENSION OF PHILOSOPHICAL RESEARCH
OF INFORMATION SOCIETY EDUCATION.....63

Dzvinchuk D. I., Ozminska I. D., Petrenko V. P.

PHILOSOPHICAL FUNDAMENTALS OF ROOT CAUSES
OF DEGRADATION OF EDUCATION SYSTEM IN UKRAINE.....71

Palchyk A. O.

DIALOGUE AS AN INSTRUMENT OF PHILOSOPHICAL EDUCATION IN POLAND.....83

Solovar M. .

PRACTICE OF MILITARY EDUCATION AND EDUCATION
AS A PHILOSOPHICAL PROBLEM.....92

PHILOSOPHY OF EDUCATION

Gorban R.A., Gorban V. M., Vytvytska E. R.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF THE THEOLOGY OF CULTURE IN HISTORIOSOPHY OF MYKOLA BERDYAEV..... 99

Dobrodum O. V., Martyniuk E. I., Nikitchenko O. E.

UOC (MP) IN WARTIME CONDITIONS.....115

Ismayilov Gyulaga Hady oglu

INTERPRETATION AND CLASSIFICATION OF HADITH.....124

Sobolievskiy Y.A.

THE PHILOSOPHY OF RELIGION OF THE AMERICAN ENLIGHTENER ETHAN ALLEN.....134

THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Liseienko O. V.

UKRAINIAN NATIONAL MENTALITY: VALUE CHANGES IN MODERN CONDITIONS.....140

SOCIAL STRUCTURE, SOCIAL INSTITUTE AND PROCESSES

Ladyk V. Ye.

WORKPLACE MOBBING: HOW TO COMBAT VIOLENCE AT WORK.....146

Shcherbyna N. F., Baluta T. P.

INFORMATIONAL COMMUNICATION IN UNDERSTANDING THE DEVELOPMENT OF SPECIALTY AS A FACTOR.....154

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGY

Bondarenko M. M.

FIELD OR SYSTEM: DETERMINING THE FRAME FOR SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF POLITICAL MANIPULATIONS.....160

Klymanska L. D., Lutsyshyn H. I.

PRACTICES OF CONSUMING MEDIA CONTENT IN THE MODERN INFORMATION SOCIETY AND THE FORMATION OF CIVIC CULTURE.....166

Kryvoruchko M. H.

DYNAMICS OF THE HYBRID CONFLICT BASED ON THE EXPERIENCE OF 2013–2014 IN THE REGIONS OF THE SOUTH AND EAST OF UKRAINE.....178

Lipich L. M., Nikolaienko S. L., Balahura O. O.

YOUTH SUBCULTURES: HISTORY, THEORY AND PRACTICE CONSTRUCTION..... 188

REVIEWS

Povtoreva S. M.

UKRAINIAN AND POLISH AVANT-GARDE IN THE DIMENSION OF TRANSGRESSION (REVIEW OF V. LYCHKOVAKH'S MONOGRAPH "AESTHETICS OF THE UKRAINIAN AND POLISH AVANT-GARDE").....198

Chursinova O. Yu.

REVIEW OF M. M. PIDLISNYI'S MONOGRAPH "PROBLEMS OF AXIOLOGY" AND WAYS OF THEIR SOLUTION".....203

Наукове видання

ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ВИПУСК № 2, 2022

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Цифровий друк.

Обл. вид. арк. 20,04. Ум. друк. арк. 24,41. Зам. № 0622/239

Підписано до друку 27.05.2022. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (048) 709 38 69,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.